

**טשחעץ
טשחעץ
יעהופעק**

31

ΔΥΧ | ΛΙΤΕΡΑ

ББК 84.5Є
Я5Є31

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

РЕДКОЛЕГІЯ:

Валерія Богуславська, Костянтин Сігов,
Анна Уманська (*відповідальна секретарка*),
Леонід Фінберг (*голов. ред.*)

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Літературна редактура: *Світлана Гончарова*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*
Коректура: *Тетяна Непищенко*
Ріна Ісаєва

БАБИН ЯР

до історії трагедії та боротьби за пам'ять про неї

ЄВРОПА ТА СВІТ 1930-х – 1940-х РОКІВ

Завоювання нацистами влади в Німеччині поклало початок масовим антисемітським акціям. На перших етапах це було обмеження євреїв в економічних, а потім і в громадянських правах. Як реакція на це – еміграція близько 300 тис. євреїв (60% єврейського населення Німеччини). Решта – 200 тис. – майже всі загинули в гетто, концтаборах і таборах смерті чи просто були вбиті у власних оселях. Еміграція євреїв ускладнювалася тим, що не було куди емігрувати – в усіх країнах діяли квоти на в'їзд іноземців. І євреї залишалися сам на сам зі своєю трагедією. Світ іще не відчував серйозності загрози.

Засуджуючи нацизм і його злочини, варто також пам'ятати, що всі вони були б неможливі без мовчазної згоди чи бездіяльності держав антигітлерівської коаліції та нейтральних держав.

Засоби масової інформації недостатньо висвітлювали знищення євреїв нацистами, тим самим перешкоджаючи їхньому порятунку. Сполучені Штати та демократичні країни Європи відмовлялися приймати мігрантів і біженців. Союзники, знаючи про систему таборів смерті, не докладали жодних зусиль до її знищення.

Мовчала Церква, мовчав Папа у Ватикані. А деякі священнослужителі стали прибічниками нацистів, повторюючи давні

антисемітські наклепи. Діяльність окремих священників заради порятунку євреїв була їхньою особистою громадянською ініціативою.

Євреї, які залишалися на радянській території, майже нічого не знали про антисемітські погроми, вчинені німцями в Європі наприкінці 1930-х років і на початку Другої світової війни. Хто в цьому винен? Сталін і його прибічники, які ввійшли у змову з нацистською Німеччиною і розглядали Гітлера як союзника у протистоянні з демократичним Заходом. Загалом, винен сталінський тоталітаризм, який знищив громадянське суспільство, зокрема – всі форми об'єднання, тримаючи своїх громадян в інформаційному вакуумі.

Як збагнути байдужість одних людей до загибелі інших? Чим пояснити?

Мабуть, відповіддю на це питання будуть і безсилля європейських народів перед фашизмом, і зовсім недостатній, як на той час (та й тепер), механізм солідарності народів в ім'я збереження цивілізації та життя на землі, і аморальне «моя хата скраю» як позиція низки держав та народів (ілюзія, що коли вбивають інших, то в тебе залишається шанс вижити), й історичне протистояння юдейської та християнської цивілізацій, і трагічне політиканство державних лідерів, яке коштувало сотень тисяч і мільйонів життів... Мабуть, цей перелік можна продовжувати. Та питання «чи врахує людство цей урок?» – мабуть, є найактуальнішим. На жаль, мертвих уже не повернути. Дай Боже, щоб поталанило вижити живим...

НАПЕРЕДОДНІ

Голокост та інші злочини Другої світової були б неможливі без десятиліть існування тоталітарних нацистського та сталінського режимів.

У 1930-х роках у Радянському Союзі сформувався тоталітарний режим та розгорнулися безпрецедентні репресії. «Ворогами народу» оголошувалися політичні опоненти, громадські та вій-

ськові діячі, керівники промисловості, митці, науковці, і загалом соціальні групи та цілі народи. Зокрема, на території УРСР у період примусової колективізації та Голодомору 1932–1933 років загинуло не менш ніж 4 млн осіб. Ще мільйон людей було знищено під час «великого терору» 1937–1938 років.

Прилегли до Бабиного Яру кладовища стали місцем поховання жертв цих геноцидів: Братське – жертв Голодомору, а Лук'янівське – жертв розстрілів НКВС.

У ті самі 1930-ті роки в Німеччині на тлі економічної нестабільності та повоєнного ресентименту до влади прийшли нацисти. Режим монополізував усі суспільні сфери, включно з культурою та наукою, переслідуючи та знищуючи опонентів. Нацисти відверто декларували расизм, антисемітизм і дискримінацію за етнічним походженням, психічним здоров'ям, сексуальною орієнтацією, релігійними та політичними переконаннями. У 1935 році були прийняті «Нюрнберзькі закони», що стали юридичною підставою для расової дискримінації євреїв. 9–10 листопада 1938 року на територіях Райху відбулися інспіровані режимом масові єврейські погроми, відомі як «Кришталева ніч» (*нім.* (Reichs-)Kristallnacht – «ніч битого скла»).

Попри те, що обидва режими декларували неприйняття ідеологій один одного, вони мали чимало спільних рис. Між державами, від часів Рапалльської угоди 1922 року до самого нападу німецького Райху на СРСР у червні 1941 року, тривало дипломатичне, військове та економічне співробітництво. СРСР всіляко сприяв милітаризації Третього Райху. Обидва режими виступали противниками Версальського ладу, а в ідеологічному сенсі – ліберальної демократії. Обидва розбудовували тоталітарні політичні системи, використовували в економіці рабську працю ув'язнених, спекулювали патріотизмом і ресентиментом та підривали засади суспільства безкарним терором.

У вересні 1938 року Німецький Райх окупував Судетську область Чехословаччини, підваживши повоєнний статус-кво та уможлививши подальшу військову агресію. Першого вересня

1939 року, діючи в рамках пакту Ріббентропа–Молотова, Райх напав на Польщу. 17 вересня СРСР почав захоплення східної частини Польщі. Два режими переділили Польську державу, окупація супроводжувалася репресіями, а в окупованому Бресті відбувся спільний парад радянських та німецьких військ. У листопаді СРСР напав на Фінляндію, а в 1940 році анексував Литву, Латвію, Естонію та землі Буковини й Бессарабії. На анексованих територіях радянська влада здійснювала масові розстріли та депортації.

На початку 1941 року імперії готувалися до нападу одна на одну. Німеччина встигла першою.

ВБИВСТВО ЄВРЕЇВ У БАБИНОМУ ЯРУ

22 червня 1941 року Третій Райх напав на Радянський Союз. Німецькі війська розгорнули блискавичний наступ, оточили та розгромили зосереджені на кордоні радянські частини. До листопада в полоні опинилося близько 2,5 млн солдатів і офіцерів Червоної армії.

19 вересня, після запеклих боїв, нацисти увійшли в Київ, а до середини жовтня – захопили майже всю територію УРСР.

На той час у столиці лишалося близько 400 тис. жителів – приблизно половина довоєнного населення, з них – до 70 тис. євреїв. Радянська влада евакуювала стратегічні підприємства та чиновників держструктур, проте не вжила заходів на захист євреїв, хоча знала про антисемітську політику Райху. Офіційні радянські засоби інформації не повідомляли про антисемітські дії окупантів. Відповідно, кияни, пам'ятаючи радянські репресії 1930-х, назагал ставилися до німців як до «меншого зла».

24 вересня на Хрещатику прогрімилі вибухи й спалахнули пожежі. Радянські диверсанти підірвали центральні будівлі, пошкодивши значну частину міської інфраструктури. В пожежах загинули кияни та німецькі офіцери.

Під приводом каральної акції нацисти взялися за знищення єврейського населення. «Акцію» проводила зондеркоманда 4а за підтримки німецьких поліційних сил.

Місцем розстрілу обрали урочище Бабин Яр на околиці Києва. Попередньо був поширений наказ під загрозою страти «всім жидам міста Києва і околиць» зібратися о 8-й ранку 29 вересня – на Йом-Кіпур, Судний день за юдейським календарем, – на розі вулиць Мельникова та Дегтярівської. Вимогою було взяти із собою документи, гроші та одяг. Перед урочищем євреям наказували роздягатися й віддавати коштовності. Конвойованих розділяли на групи та вели на розстріл.

Масштаб розстрілів у Бабиному Яру перевищив доти безпрецедентні розстріли в Кам'янці-Подільському, де було знищено понад 20 тис. євреїв, та в Бердичеві – 15 тис. За 29-30 вересня в Бабиному Яру було вбито, за німецькими даними, 33 771 єврея – без урахування дітей. Розстріли тривали до 3 жовтня. За деякими свідченнями, вбивства почалися ще 27 вересня. Страти в Бабиному Яру тривали протягом усієї окупації.

Облави на євреїв відбувалися і в наступні місяці. Їх виказували сусіди, які співпрацювали з окупантами чи прагнули заволодіти єврейським майном. Водночас майже сто киян, які переховували євреїв, рятували їх, ризикуючи власним життям і долями рідних, визнані Праведниками народів світу.

З початку радянського контрнаступу нацистське командування вирішило знищити сліди своїх злочинів. Організатори розстрілів у Бабиному Яру віддали наказ про проведення «ексгумації» та спалювання тіл жертв у спеціально збудованих печах. Вцілілі коронки та прикраси, що лишилися на вбитих, вилучали для потреб Райху.

Загалом за два роки нацистської окупації, з вересня 1941 до листопада 1943 року, в Києві було вбито близько 70 тис. євреїв, до звільнення міста дожили лише десятки.

ІНШІ ЖЕРТВИ БАБИНОГО ЯРУ

Переважну більшість убитих у Бабиному Яру становили євреї – до 70 тис. із понад 100 тис. жертв. Саме вони були головними мішенями нацистського режиму. Однак, окрім них, жертвами ставали й представники інших етнічних, соціальних, політичних груп, переслідуваних нацистами, та пересічні кияни. Останній розстріл відбувся 4 листопада 1943 року.

В околицях Бабиного Яру загинуло близько 20 тис. радянських військовополонених. Нацисти розстрілювали радянських підпільників, комуністів, працівників НКВС.

Знищення ромів у Бабиному Яру – епізод геноциду, що називається «Пораймос», або «Калі траш» ромською мовою. Роми, як і євреї, визначалися нацистським режимом «нижчою расою» й підлягали фізичному знищенню. Цей злочин, на відміну від геноциду євреїв, значно гірше задокументований. Перші розстріли ромів почалися у вересні 1941-го, а 8 травня 1942 року вийшло розпорядження про їхнє планове знищення. Загалом у період Другої світової війни загинуло 90% ромського населення України.

Ще наприкінці 1930-х років нацистами був розроблений «план евтаназії» – знищення важкохворих, людей з інвалідністю та психічними хворобами, а також гомосексуалів. З середини жовтня 1941 року в районі Кирилівської церкви почали страчувати пацієнтів психіатричної лікарні імені І. Павлова. За час нацистської окупації було вбито близько тисячі пацієнтів лікарні. Головний лікар Мойсей Танцюра, який рятував хворих фіктивними виписками, був пізніше звинувачений радянською владою в колаборації.

Групи Організації українських націоналістів, які на початку німецько-радянської війни співпрацювали з нацистською владою – зокрема фракція Андрія Мельника, – почали розгортати осередки на окупованих територіях. У заявах та пресі діячі ОУН підтримували політику нацистів, зокрема антикомуністичну та антисемітську пропаганду.

Проте співпраця тривала недовго, і в грудні 1941 окупанти заарештували близько 40 співробітників Київської міської управи та редакцію газети «Українське слово». Арешти та розстріли українських націоналістів тривали до кінця окупації. За деякими даними, загалом у Києві протягом 1941–1943 років було вбито понад 600 членів ОУН.

В Бабиному Яру були вбиті православні священники, які закликали до захисту країни від німецьких окупантів та намагалися врятувати євреїв.

Протягом всього періоду окупації нацисти розстрілювали тут заручників та «неблагонадійних» киян.

ПОВОЄННА ПОЛІТИКА НЕПАМ'ЯТІ 1946–1966 РР.

Під час війни радянська влада поширювала інформацію щодо злочинів нацистів проти мирного населення. У 1943 році була створена Надзвичайна державна комісія з виявлення злочинів та збитків, завданих нацистським режимом на окупованій території. Але вже наприкінці війни та пізніше про масове винищення євреїв намагалися не згадувати.

У СРСР утверджувалася ідеологія російського шовінізму. Саме російський народ – збіжний із колективним «радянським» – визначався як «народ-переможець». З офіційного нарративу стиралися жертви й героїзм інших народів СРСР. Антирадянська боротьба та епізоди співпраці з нацистами ставали приводом для боротьби з національними рухами; навіть колишніх військовополонених засуджували за «колабораціонізм». З тих, хто залишався на окупованій території, а тим більше не радів поверненню радянської влади, культивували образ «зрадників» і «колаборантів».

З 1944 по 1947 роки відбулася серія депортацій, репресій та каральних акцій, спрямованих на придушення національних рухів. У 1944 році депортували майже 200 тис. кримських татар, майже 40 тис. вірмен, болгар і греків Криму. З території Чечено-

Інгушської АРСР депортували пів мільйона чеченців та інгушів. З Литви до Сибіру в період з 1945 по 1952 роки було депортовано близько 120 тис. осіб.

Безпрецедентних масштабів сягнули антиукраїнські заходи: у 1947 році спільно з польською комуністичною владою СРСР провів операцію «Вісла» з виселення українців і лемків з регіонів Польщі, де вони історично проживали. З 1944 по 1953 роки радянська влада депортувала до Сибіру понад 210 тис. осіб. Тривали репресії, зокрема представників інтелігенції. У рамках «обміну населенням» з території СРСР були депортовані десятки тисяч поляків.

У 1949 році тисячі інвалідів Другої світової війни були масово вивезені з міст на північний острів Валаам та в інші місця ув'язнення. Фізичні каліцтва не вкладалися в пропагандистський образ «народу-переможця». У радянській політиці пам'яті про Другу світову війну не повинно було бути місця трагедіям – ані соціальним, ані національним. Утверджувався культ народу-переможця, що панує в Росії й досі.

У 1948 почалася широка кампанія антиєврейських репресій, що тривала до 1953 року.

Заплановане будівництво в Бабиному Яру меморіалу, присвяченого, за офіційним підписом, «Пам'яті 150000 мирних громадян м. Києва, по-звірячому вбитих в 1941 році німецькими окупантами», не було затверджено. Бабин Яр, як і весь Голокост – **геноцид** єврейського народу, – було стерто з мапи пам'яті. Бабин Яр почали інтенсивно забудовувати промисловими та житловими спорудами.

Результатом цієї забудови стала Куренівська трагедія 1961 року. 13 березня відстояна вода та відходи виробництва цегли, якими заповнювали Бабин Яр, прорвали некомпетентно спроектовану дамбу. Потік пульпи знищив десятки будинків, у трагедії загинуло за офіційними даними 148 осіб, за неофіційними – до 1500.

АНТИСЕМІТСЬКІ КАМПАНІЇ (1948–1953 рр.)

Сталінський режим у СРСР офіційно не впроваджував політики расового антисемітизму, як це робила нацистська Німеччина. Натомість він організовував системні репресії за іншими національними чи соціальними ознаками. Вже в 1930-х роках в національній політиці СРСР означилися тенденції до російсько-шовінізму – придушення автономії та культурної ідентичності інших народів Радянського Союзу.

Знищення євреїв нацистами радянські ідеологи інтерпретували як приклад злочинів проти «мирного радянського населення», ігноруючи їхню расову спрямованість.

У 1948 році за ініціативи Сталіна розпочалася антисемітська кампанія. Агентами Міністерства держбезпеки був убитий видатний єврейський актор, режисер та громадський діяч Соломон Міхоелс. Влада декларувала боротьбу з «безрідними космополітами», використовуючи репресивні та пропагандистські засоби. Євреям приписували економічні та політичні злочини, змальовували засадничо ворожими «радянському народу». Найгучнішим виявом кампанії стала «справа лікарів», яка свідомо провокувала колективну ненависть до євреїв-медиків, науковців та єврейства загалом.

Були репресовані члени Єврейського антифашистського комітету – відомі літератори, митці, вчені єврейського походження. Саме вони зібрали значну частину свідчень та першими задокументували злочини нацистів. 12 серпня 1952 року були розстріляні провідні єврейські письменники Давид Бергельсон, Давид Гофштейн, Лев Квітко, Перець Маркіш та Іцик Фефер... Як казали пізніше, «Гітлер вбив читачів літератури їдишем, а Сталін – її авторів».

Антисемітська політика визначалася, зокрема, й позицією СРСР щодо держави Ізраїль, яка на той час здобувала незалежність і яку в політичних цілях прагнув використати Сталін. Переслідування євреїв стало своєрідною помстою за дипломатичну поразку радянського режиму.

Репресії припинилися лише зі смертю Сталіна – одного з найжорстокіших диктаторів ХХ століття. Вона припала на єврейське свято Пурім, тому її порівнювали зі смертю біблійного Гамана.

У повоєнні роки відбувається знищення єврейських пам'яток і культових споруд та забудова кладовищ. Ці заходи були частиною свідомої шовіністичної політики непам'яті щодо єврейського населення та єврейських жертв Другої світової.

Після сталінських років системні репресії припинилися, але антисемітизм став інституційним, а побутовий – підтримувався засобами державної пропаганди. Тенденції до замовчування трагедії, цькування та недовіри визначили побутування радянського суспільства в наступні роки.

МІТИНГИ В БАБИНОМУ ЯРУ (1966–1989 рр.)

«Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле і про які більше скаже мовчання – велике мовчання тисяч людей. Може, і нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказано ще далеко не все, коли ще нічого не сказано – тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів – одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей – як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець – як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів – але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру».

Такими були слова Івана Дзюби на 25-ті роковини трагедії Бабиного Яру. Український інтелектуал і дисидент був одним із перших публічних діячів, які наголошували на потребі пам'яті про Бабин Яр.

Промова прозвучала під час знакового мітингу 29 вересня 1966 року, на який зібралися чільні діячі культури: окрім Івана Дзюби, тут були письменники Віктор Некрасов та Борис Антоненко-Давидович, філософ Євген Сверстюк. З Москви прибули письменник Володимир Войнович, публіцисти Віктор Фогельсон і Фелікс Светов. Фільмували подію документалісти Рафаїл Нахманович та Едуард Тімлін.

Текст промови Івана Дзюби, як й інші публікації про трагедію Бабиного Яру, поширювався в самвидаві. Учасників мітингу влада охрестила «ганебним збіговиськом єврейських і українських націоналістів» та переслідувала в різний спосіб. Попри це, неофіційні мітинги з часом стали щорічними. Трагедію Бабиного Яру повернули до суспільної пам'яті.

РОМАН АНАТОЛІЯ КУЗНЕЦОВА «БАБИН ЯР» (1966 р.)

У 1966 році вийшов друком роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабин Яр» – перша в Радянському Союзі цілісна публікація про трагедію.

Анатолій Кузнецов народився у 1929 році в Києві на Куренівці. Тут 12-річний хлопець став свідком нацистських злочинів під час окупації. Записи, зроблені в ті часи, та спогади письменника лягли в основу роману-документа.

Восени 1965 року Анатолій Кузнецов, уже відомий письменник, приніс у редакцію московського часопису «Юность» рукопис документального роману «Бабин Яр». Крім власних записів,

Кузнецов включив до тексту спогади людей, які були свідками розстрілів у Бабиному Яру.

Перше видання вийшло у скороченому й цензурованому варіанті. У повній версії, крім детального опису нацистських злочинів і життя під окупацією, автор наводить свідчення й про сталінські репресії, що їм передували. Письменник одним із перших у літературі згадує про Голодомор, вказуючи на його цілеспрямований антиукраїнський характер.

Про сприйняття цього твору в СРСР свідчить фрагмент із рецензії «Правда, только правда...» Аріадни Громової в журналі «Новый мир» за лютий 1967 року:

«...Роман-документ А. Кузнецова рассказывает о жизни людей рядовых, ничем особо не примечательных, кроме того бесспорного факта, что они советские люди и имеют право на жизнь и свободу – право, в котором им безоговорочно отказывал фашистский режим...»

Правда об этих людях, навсегда запечатлевшаяся в потрясенном сознании подростка, достойна того, чтобы о ней – пусть с опозданием на четверть века – узнал мир».

Попри читацький успіх роману, Анатолій Кузнецов зазнавав тиску цензури та цькувань. Переслідуваний владою, він емігрував до Великої Британії, взявши із собою рукопис. У 1970 році роман вийшов англійською мовою. Появу роману-документу відзначали читачі, історики й публіцисти. Книга привернула увагу до трагедії – а також до пам'яті про неї. Перше повне видання російською мовою вийшло закордоном у 1974 році. Українською роман видано у 2009 році.

У 2009 році на Куренівці в Києві було відкрито пам'ятник Анатолію Кузнецову: майбутній письменник – 12-річний хлопчик – читає на стіні німецький наказ, що передував розстрілам.

ГОЛОСИ ПОЕТІВ І МОЛИТВИ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИМ
У БАБИНОМУ ЯРУ

ЛЮДМИЛА ТІТОВА

Никто не верил слухам о беде,
Всю ночь кошмарил город, и в кошмаре
Рождался новый трудный, трудный день
И задыхался в копоти и гари.
Над городом стояла тишина,
Стеной стояли серые солдаты,
И чья-то участь в этот день проклятый
Была бесповоротно решена.

МИКОЛА БАЖАН,

«Бабин Яр» (фрагмент)

Руді провалля, глинища зелені,
Завалений зотлілим сміттям рів.
Жахаючись, вривається в легені
Зловіщий вітер ржавих пустирів.

Не бліднути, не скніти не здригатись —
– Стоять, як суд! Як войовник стоять!
Замало клять, щоб ними присягатись,
Щоб проклинати — не стає проклять.

Звичайний яр, брудний і неохайний,
Тремтляві віти двох блідих осик.
Ні, це не тиша! Незгасимий крик,
Ста тисяч серць, предсмертний крик одчайний.

Сріблястий попіл спалених кісток.
Людського лоба тріснутий шматок.

Розпались яру здвигнуті укоси.
Позвуть із ями золотисті коси –
В землі не скрилось, тліном не взялось
Витке і ніжне золото волось.
Блищать на мокрій твані крутоярів
Розбите скло старечих окулярів,

І дотліває, кинутий на бік,
Закровлений дитячий черевик.

Зарито в землю, втоптану у глину
Жахливий слід стотисячного тліну;
Слизький і жирний замісився глей
Розкришеними рештками людей.
Це тут ревіли вогнища багрові,
Це тут шкварчали нафти ручаї,
І в трупах жадно рились палії,
Шукаючи скарбів на мертвякові.

Тяжкий, гнітучий і нестерпний дим
Підносився над моторошним яром.
Він дихав смертю, він душив кошмаром,
Вповзав в доми страховищем глухим.
1943

МОЙСЕЙ ФІШБЕЙН

Яр

У вранішню тишу
б'ються крила птахів.
... Самотній голос.
Самотня зірка.

Ще не зітерті
вчорашні сліди,
вечір без колискової.
Ще з люстра не зникли
вчорашні обличчя.
Ще спить
Рохеле без дірки в скроні.
Самотній голос.
Вже зірки нема.
Птахи дивляться на землю
з холодного неба.
Човгання. Гамір. Рипіння. Тупіт.
Вони йдуть
холодною твердою бруківкою,
тисячі люду
йдуть між твердих невблаганних стін,
вони несуть
Рохеле без дірки в скроні,
ось вона, скроня,
дитяча скроня без дірки,
вони несуть її туди, до кулеметів.
Човгання. Тупіт. Рипіння. Гамір.
З неба
на землю
дивляться птахи.

II

Понад Бабиним Яром летять журавлі –
вересневе ридання.
Понад Бабиним Яром летять журавлі –
як надія остання.
Чорні тіні летять у важкій тишині,
у своїй самотині,
понад осінь летять, понад ночі і дні

ці тіла журавлині.
І несуть недосяжність на кожному крилі,
і зникають у мреві.
Понад Бабиним Яром летять журавлі,
ці плачі вересневі.

МАРІАННА КІЯНОВСЬКА
зі збірки «Бабин Яр. Голосами»

він стріляв кісточками у мене а я у нього
досі у грудях пече досі я і шелещу і шумлю вкорінений
тільки зараз можу про це сказати
або не так і тільки зараз можу про це сказати
ми спочатку всі довго йшли а тоді зупинилися
минула вічність і ще трохи часу
відтак нам сказали що дехто як не дивно вцілів
я також уцілів вижив
а тепер кажу вам один єврей
написав “Голокост” після Голокосту я
тільки зараз можу про це сказати
тільки зараз можу про це сказати
тільки зараз можу про це сказати
тільки зараз можу про це сказати
тільки зараз можу про це сказати
бо
тільки зараз можу про це сказати
свідчу

Молитва за жертв Бабиного Яру

Господи! Пом'яни душі всіх закатованих та вбитих, безвинно загиблих у Бабиному Яру, наших співвітчизників – з єврейського народу і людей усіх національностей. Подаруй вічний спокій у Твоїх Світлих Оселях тим, хто прийняв смерть і пройшов через страшні душевні муки, бачачи страждання рідних і близьких. Упокой, Боже, жертв Бабиного Яру та всіх жертв тоталітарних режимів і учини їх в оселях з праведними. Прийми, Боже, їхній біль і сльози, проліті з вірою в Тебе, як мучеництво. Святими молитвами загиблих очисти, Господи, нас сьогодні від усілякої байдужості і жорстокосердя, ненависті та нетерпимості. Дай нам сердечну молитву пам'яті про них, зміцни нашу волю і намір жити і діяти так, щоб назавжди уберегти нашу землю від подібного зла. Утверди, Боже, бути нам в Україні у правді і злагоді з ласки Твоєї, шануючи Твій образ у кожному співвітчизнику. Амінь.

Молитва

Владика Всемиловитий! Дай знайти спокій, підготовлений під крилами Шехіни – душам шести мільйонів євреїв, жертв Катастрофи у Європі, які руками німецьких вбивць і їх помічників з інших народів були вбиті, зарізані, спалені та знищені, освячуючи ім'я Всевишнього. – Вся громада молиться за упокій душ їх. З того хай вкриє їх Владика милосердя під покровом крил Своїх навіки і залучить до сонму вічно живих душі їх. У Бога доля їх; в Саду Едемському покій їх. І хай буде їх заслуга для усіх синів Ізраїля і вистоять вони в долі своїй до кінця днів. І скажемо: Амінь.

באַבי יאַר
שיקע דריז

«Колискова Бабиному Яру»
Овсій Дріз

וואָלט איך אויפֿגעהאַנגען
דאָס וויגל אויף אַ באַלקע
און געהוידעט, געהוידעט
מיין ייִנגעלע, מיין יאַנקל.
און די שטוב אַנרונען
מאַט אַ פֿלאַם פֿייער
ווי זשע קען איך הוידעט
מיין ייִנגעלע, מיין טייערן?

Хочу я повісить
колиску на балку,
і у ній гойдати:
спи, синку, мій Янкель.
Хату враз поглинув
поблумінь ворожий.
Де тебе гойдати,
сину найдорожчий?

וואָלט איך אויפֿגעהאַנגען
דאָס וויגל אויג אַ ביימל
און געהוידעט, געהוידעט,
מיין ייִנגעלע, מיין שלמהל,
איז מיר ניט געגליבן
קיין פֿאָדעס פֿון קיין ציד,
איז מיר ניט געגליבן
קיין בענדל פֿון קיין שיך.

Хочу я повісить
колиску на гілку
і у ній гойдати:
спи, Шлойме, спи, синку.
Але не лишилось
з ковдри ані кіски,
але не лишилось
з ніжок ані кістки.

וואָלט איך אויפֿגעשאָרן
די צעפֿ מיינע, די לאַנגע,
און אויף זיי האָט וויגל
דאָס וויגל אויפֿגעהאַנגען.
ווייס איך ניט, וואו זוכט מען
די ביינדעלעך אַצינדער,
די ביינדעלעך, די טייערע
פֿון ביידע מיינע קינדער.

Хочу я обстригти
довгеє волосся
і на нім гойдати
колиску, на косах.
Де мені шукати
обидвох синочків
полум'ям пожерті
кістки найдорожчі.

העלפֿט מיר, מאַמעס, העלפֿט מיר
אויסקלאַגן מיין ניגון
העלפֿט מיר, מאַמעס, העלפֿט מיר
באַבייאַר פֿאַרוויגן.

Поможіть, благаю —
хай почеує мати.
Поможіть, благаю,
Бабин Яр приспати.

«АРХІТЕКТУРНІ КОНКУРСИ ТА РАДЯНСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК (1965–1976 р.р.)

Перший проєкт меморіалу на вшанування трагедії Бабиного Яру запропонував одразу по Другій світовій війні головний архітектор Києва Олександр Власов. Проте – відповідно до шовіністичної та антисемітської ідеології повоєнного СРСР – від спорудження пам'ятника відмовились.

Лише в 1960-ті, роки хрущовської «відлиги», в суспільстві почали говорити про Бабин Яр і вшанування його жертв. Під тиском громадськості до теми меморіалізації звернулася і влада.

У 1965 році був оголошений закритий конкурс до 25-х роковин трагедії. Серед учасників були визначні архітектори і скульптори Йосип Каракіс, Ада Рибачук і Володимир Мельниченко, Борис Лекар, Василь Бородай, Флоріан Коцюбинський та інші.

Проєкт Йосипа Каракіса передбачав ландшафтне вирішення зі збереженням частини Бабиного Яру, дно якого мали би вкрити червоні маки.

Архітектор Авраам Мілецький, чії мати й бабуся загинули в Бабиному Яру, запропонував цілий комплекс, що починався б гранітним блоком з пам'ятними написами, а закінчувався б стіною із сімома ярами-кручами.

Творче подружжя – Ада Рибачук і Володимир Мельниченко – розробили проєкт «Коли руйнується світ». Представлена композиція, що включала авангардно виконану звивисту стіну пам'яті, була на рівні найкращих світових проєктів.

Конкурс викликав суспільний інтерес та обговорення, в якому взяли участь численні діячі культури, зокрема Сергій Параджанов і Віктор Некрасов. Жоден із проєктів, однак, не відображав радянських концепцій художньої естетики й політики пам'яті, тому не був затверджений. Влада побачила в запропонованих роботах «сіоністську пропаганду», анулювала цей конкурс та оголосила інший: «Дорога, смерть і відродження життя». Обраний на ньому пам'ятник – фігуру з прапором – також зрештою відкинули.

Меморіал до 25-х роковин не поставили, однак пам'ять про Бабин Яр поступово ставала надбанням громадськості: в урочищі проводили неофіційні мітинги, а про трагедію з'явилися перші розвідки та публікації свідчень.

У 1966 році на розі вулиць Дорогожицької та Мельникова з'явився камінь, що позначав місце встановлення майбутнього пам'ятника. Камінь простояв 10 років до спорудження меморіалу, там відбувалися офіційні вшанування на протигагу несанкціонованим громадянським акціям.

Лише 2 липня 1976 року, на 35-ті роковини трагедії, було встановлено пам'ятник скульптора Михайла Лисенка, присвячений «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним фашистами у Бабиному Яру». До проекту пам'ятника вносили зміни партійні цензори, спотворюючи початковий – трагічний, а не героїчний – задум. Так само монумент жодним чином не вказував на те, що розстріли в Бабиному Яру були насамперед єврейською трагедією.

Тривалий час це був єдиний пам'ятник, що нагадував про трагедію Бабиного Яру.

АНТИСЕМІТСЬКІ ПРАКТИКИ ВЛАДИ, ПЕРЕСЛІДУВАННЯ АКТИВІСТІВ (1966–1989 рр.)

На заміну «відлизі» прийшла політика неосталінізму, що визначила суспільну ситуацію в СРСР у пізніші 1960 – 1970-ті роки. Радянський Союз вів «холодну війну» із західним світом, проте не припиняв її й проти «внутрішніх ворогів» – дисидентів, активістів, вільнодумців.

Влада робила все можливе, щоб знищити єврейську культурну ідентичність, в імперії існував побутовий та інституційний антисемітизм.

Бабин Яр став однією з точок протистояння радянської влади та єврейського національного руху. Влада намагалася монополі-

зувати пам'ять про трагедію та нав'язати радянський наратив. У Бабиному Яру проводилися обмежені офіційні заходи.

Радянський режим всіляко перешкоджав спробам громадської комеморації: міліція та КДБ перевіряли й затримували осіб, які йшли до Яру для вшанування пам'яті. У дні роковин влада вносила зміни до роботи громадського транспорту: ані тролейбусами, ані таксі дістатися Бабиного Яру було неможливо. Принесені активістами вінки та символіку вилучали.

Зокрема, у 1972 році міська влада провела вшанування трагедії Бабиного Яру на короткому мітингу. Після офіційної частини з казенними текстами чиновників і «офіційних євреїв» кілька десятків активістів намагалися вшанувати пам'ять загиблих покладанням вінків і стрічок, проте захід був зірваний і розігнаний міліцією.

Подібні переслідування та зриви громадських пам'ятних акцій тривали й у наступні роки. Людей арештовували та залякували; під час зібрань учинялися провокації. Паралельно відбувалися акції вандалізму на єврейських цвинтарях Києва – пошкоджувалися та плюндрувалися надгробки.

Активісти намагалися складати списки загиблих, збирати спогади ще живих очевидців і по можливості поширювати інформацію про трагедію.

Боротьба за право на пам'ять тривала до кінця 1980-х років, до лібералізації часів «перебудови». Тоді були зняті заборони на діяльність політичних рухів та національних об'єднань, скасовані обмеження на виїзд із СРСР, а на меморіальній табличці біля «радянського» пам'ятника в Бабиному Яру додали напис їдишем.

Невдовзі СРСР припинив своє існування; почалася нова історія з новими викликами та можливостями.

МЕНОРА (1991 р.)

Менора – юдейський ритуальний світильник, похідний від світильника Єрусалимського храму. Одне з найперших його зображень – на арці Тита, у сцені взяття й розграбування Єрусалима

римлянами. Менора, на відміну від Зірки Давида – модерного символу, пов'язана з духовною і стародавньою суттю юдаїзму.

Пам'ятник покликаний вшанувати пам'ять євреїв, убитих у Бабиному Яру. Проект розробили Яким і Олександр Левичі, архітектор – Юрій Паскевич.

Пам'ятник символізує не лише світильник, а й символічне дерево життя. На поверхні монументу зображений сюжет «Жертвоприношення Ісаака» з книги Буття. До пам'ятника ведуть п'ятнадцять сходинок – як у Єрусалимському храмі.

«Менору» було відкрито 29 вересня 1991 року на 50-ті роковини масового розстрілу євреїв у Бабиному Яру. Пам'ятник став знаковим у вшануванні пам'яті вбитих. За радянських часів встановлення такого пам'ятника було неможливим через політику замовчування трагедії Голокосту та викорінення єврейської символіки. Відкриття «Менори» відбулося невдовзі після проголошення незалежності України та стало символом доби історичної правди й національної толерантності країни.

До пам'ятника від колишньої контори єврейського цвинтаря вимощена «Дорога скорботи». Додатково були встановлені меморіальні камені. На них івритом та українською написано: «Голос крові брата твого волає до мене з землі» – звернення Господа до Каїна з 4-ї глави книги Буття.

Сьогодні «Менора» є основним місцем пам'яті та вшанування жертв єврейської трагедії. Згідно з традицією, до неї покладають камінці та запалюють поряд символічні лампадки. Тут проводять офіційні жалобні заходи.

ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ

Після відновлення Україною незалежності, утвердження свободи совісті й свободи висловлювання з'явилися можливості для вшанування пам'яті загиблих у Бабиному Яру. За роки незалежності встановлено понад 30 пам'ятних знаків і скульптур, присвячених трагедіям різних спільнот. Це дозволяє широко репрезентувати пам'ять про жертв Бабиного Яру. Проте, з другого боку, це фрагментує пам'ять і заповідний простір.

Ось лише деякі з-поміж цих пам'ятників і пам'ятних знаків:

Пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору, 1991 р. Скульптор А. Левич, архітектор Ю. Паскевич, конструктор Б. Гіллер.

Пам'ятний знак-хрест загиблим членам ОУН (м), 1992 р. Архітектор А. Ігнащенко.

Гранітна дошка на честь українського поета, одного з керівників ОУН Олега Ольжича (Кандиби), 1994 р.

Пам'ятний знак «Електротранспортникам, які загинули під час Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р.», 1995 р.

Пам'ятний знак на місці розстрілів в'язнів Сирецького концтабору, 1999 р. Скульптор Ю. Багаліка, архітектор Р. Кухаренко.

Хрести на могилах розстріляних священнослужителів, 2000 р.

Пам'ятник «Дітям, розстріляним в Бабиному Яру», 2001 р. Скульптор В. Медведєв, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Мельничук.

Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні ім. І. Павлова, 2003 р. Архітекторка Л. Скорик.

Пам'ятний знак працівникам психіатричної лікарні ім. І. Павлова, які рятували пацієнтів під час нацистської окупації, 2004 р.

Пам'ятник і гранітна стела «остарбайтерам», 2005 р. Скульптори: П. Боцвін, Т. Давидов.

Пам'ятний хрест жертвам Куренівської катастрофи, 2006 р.

Пам'ятник радянській підпільниці-єврейці Тетяні Маркус, 2009 р. Архітектор Е. Костін, скульптор В. Медведєв.

Пам'ятник письменнику Анатолію Кузнецову, 2009 р. Скульптор В. Журавель.

Пам'ятний знак на місці початку «Дороги смерті» євреїв 29 вересня 1941 р.,

2011 р. Автор К. Скретуцький.

Пам'ятні знаки-хрести радянським військовополоненим, розстріляним у Бабиному Яру, 2011–2012 рр.

Монумент «Ромська кибитка», 2016 р. Архітектор А. Ігнащенко.

Пам'ятник Олені Телізі, 2017 р. Архітектор І. Єршов, скульптори О. Рубан та В. Липовка.

Постає проблема об'єднання пам'ятників – і наративів, які вони представляють, – у єдиний контекст та вибудови пам'ятного проекту, підкріпленого сучасними дослідженнями й засобами художнього представлення.

ПРАВЕДНИКИ СВІТУ

«Я не знаю, як би я повіся, якби у роки Другої світової до мене прийшли євреї просити притулку. Це загрожувало б усій моїй родині. Проте такі люди, які допомагали іншим в їхній біді, були. І, як з'ясовується з часом, їх було не так мало. Як на мене, всі їхні дії є доказом присутності Бога на землі».

Адам Міхнік

Якщо я не буду тут, хто допоможе цим людям перейти усі страждання? Вони б пішли у вічність з усіма своїми гріхами й у глибокій зневірі, що допроваджує до пекла. Тепер вони йдуть на смерть із піднятими головами, залишаючи свої гріхи позаду себе, і так вони переходять міст вічності.

Омелян Ковч

У 1963 році ізраїльський центр меморіалізації та вивчення Голокосту Яд Вашем розпочав присвоєння звання «Праведник народів світу» людям, які, попри ризик для власного життя, рятували євреїв у роки війни. Понад дві з половиною тисячі українців отримали це почесне звання, серед них – майже сотня з Києва. Виразним прикладом може стати позиція та дії родини Глаголевих, що опікувалися Свято-Покровською церквою в Києві.

Олексій Олександрович Глаголев народився у 1901 році в родині відомого священника, професора Київської духовної академії Олександра Глаголева.

Олександр Глаголев протистояв погромам 1905 року, у складі комісії експертів спростовував звинувачення у справі Бейліса. Протоіерей Олександр загинув у в'язниці під час сталінського терору 1937 року.

У роки німецької окупації родина Глаголевих переховувала в своєму помешканні та приміщеннях церкви кілька родин, зокрема – єврейських. Олексій видавав євреям свідоцтва про хрещення на старих бланках, які залишилися від його батька. Тетяна Глаголева віддала свій паспорт єврейці, чим врятувала їй життя. За свідченнями, Олексій Глаголев був єдиним священником, який відмовився служити молебень на честь Гітлера.

Говорячи про українських праведників, варто відзначити роль духовенства УГКЦ. Митрополит Андрей Шептицький виступив із відозвою «Не убий!», закликаючи до цінування людського життя, сприяв і організовував порятунок євреїв. Монахи студійського уставу рятували євреїв, переховуючи їх у монастирях. Отець Омелян Ковч видав понад 600 метрик про хрещення, за що був арештований і ув'язнений у концтаборі «Майданек», де помер у 1944 році.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ (2017–2021 рр.)

Для достойного вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру запропонована Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Її розробила Робоча група з меморіалізації Бабиного Яру при Інституті історії України НАНУ, до складу якої входять 15 відомих українських істориків.

Концепція передбачає створення меморіального комплексу, який включає:

- Меморіальний парк «Бабин Яр»,
- Меморіальний музей Бабиного Яру,
- Український музей Голокосту,
- Меморіальний парк «Бабин Яр»

Парк охоплюватиме історичну територію Бабиного Яру та прилеглих кладовищ, формуючи естетичний та емоційний простір, поєднуючи в єдиний контекст наявні пам'ятники та нові музейні

комплекси. Створення меморіального парку дозволить локалізувати місця злочину, зберегти та захистити історичний ландшафт.

Український музей Голокосту

Створення музею дасть змогу висвітлити події Голокосту в Україні та, ширше, у Східній Європі, контекстуалізуючи трагедію Бабиного Яру. Створення музею необхідне для формування української пам'яті про Голокост та осмислення спільної українсько-єврейської історії.

Меморіальний музей Бабиного Яру

Музей Бабиного Яру покликаний висвітлити численні трагедії тривалої історії Бабиного Яру, їхнє місце в пам'яті окремих людей, спільнот та українського суспільства, гідно вшанувати пам'ять жертв – євреїв, ромів, українців, представників інших етнічних та соціальних груп, а також задокументувати історію пам'яті про трагедію.

Кожен з двох музеїв виконуватиме власну місію, разом вони мають доповнювати один одного і становити єдиний архітектурний комплекс, розташований в одному приміщенні, спорудженому за межами місць розстрілів і поховань. Точкою їхнього фізичного, тематичного та емоційного перетину стане розповідь про розстріли євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р.

Крім меморіальної, комплекс виконуватиме і просвітницьку функцію, спрямовану на формування громадянського суспільства та опрацювання травм тоталітарного минулого.

*Над текстами працювали: Роман Гардашук, Оля Гнатюк,
Леонід Фінберг, Галина Хараз та Анастасія Чеботарьова*

БАБИН ЯР 80 РОКІВ ПОТОМУ

Відповіді на експертну анкету від Леоніда Фінберга

Леонід Фінберг: Бабин Яр... осмислити та збагнути важко, але й відпустити від себе теж неможливо. Тому, запитую сучасників, намагаючись почути їх відповіді на питання.

Адам Поморський – літературознавець, перекладач, президент польського ПЕН-клубу:

Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до вашого досвіду життя? Чи жива для вас пам'ять Бабиного Яру?

Бабин Яр – місце злочину масового терору, тоталітарного геноциду, місце мучеництва та гробовище Шоа, поле смерті єврейського населення Києва, яке зазнало спланованого владою, систематичного винищення. Це місце незмірно затьмарює численні відповідники у місцевому вимірі та вимірі Центрально-Східної Європи (України, Польщі, Литви, Латвії, Чехії та Словаччини тощо). Важко відкинути думку, що це саме інституцієзоване нищення, а не давня традиція, що визначає історичні межі регіону: геноцид на цих теренах направлений на єврейський народ, якому разом із правом на життя відмовлено й у людській подобі.

Однаке притаманним тоталітарним практикам є змішаність жертв масового терору: нацистські розправи виконувалися в колишніх місцях масових злочинів НКВД; у нацистських в'язницях і таборах організовано сталінські (як у Замку в Любліні чи табір у Майданеку під Любліном – що нанесений і на мапу Шоа).

Поруч із жертвами-євреями були й жертви інших народів – як у Бабиному Яру, Понарах під Вільнюсом та в багатьох інших містах; до скоєння злочинів залучали та примушували представників місцевого населення чи інших народів регіону.

Бабин Яр – це також пам'ять про першу публічну дискусію про радянський антисемітизм на початку шістдесятих років: це вірш «Бабин Яр» Євгенія Євтушенка, підбадьореного виступом Іллі Еренбурга на московському радіо (1961), антисемітські нападки на поета, симфонія Шостаковіча, автор якої зробив слова віршу лібреттом, і яку боялися вперше виконати найвидатніші радянські музиканти (прем'єра, в обхід перепонам у Москві, мусила відбутися в Мінську), лист Бертрана Рассела до Хрущова із засудженням антисемітських практик в СРСР. Невдовзі – нова діяльність провідників сталінської боротьби з космополітизмом, розквіт «російської партії» чи то пак «червоної сотні» в СРСР та її вплив на підлеглі країни Імперії в часи Брежнєва. В Польщі різниця у фазі окремих особистих і політичних нападів у виконанні аналогічної фракції в партійному керівництві складала порівняно із акцією радянських підбурювачів від шести тижнів до трьох місяців, а апогеєм її стала дика оргія антисемітичзму, що відбулася в 1968 році. Важко також забути хвили єврейської еміграції – і з Польщі, і з СРСР, які ці події спричинили.

Це вже не лише мої знання та свідомість. Тут починається «досвід життя» та «жива пам'ять» – стилістична незручність питання про Бабин Яр знаходить тут, власне, виправдання.

Як ви гадаєте, чи є в народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безвинних дітей, жінок, літніх людей? Чи посеред безлічі божевілля ХХ століття це море крові вже непомітне?

Я не вважаю, що хтось, хто чув бодай щось про Бабин Яр (а це знання не є сьогодні повсюдним), не був свідомий, що в цьому місці відбувався геноцид євреїв. Ця свідомість, однак, не визначає ставлення до факту; це не залежить від еволюції

ставлення з плином часу та зміною поколінь. Механізми ставлення до геноциду стали в усіх суспільствах і співтворюють його полотно. Достатньо буде звернутися до польського досвіду (співставного якісно з досвідом інших націй регіону).

Масштаб і характер тоталітарного геноциду (інституційного, системного, повсюдного винищення, що відбувалося з огляду лише на належність до певної спільноти) не сягає свідомості інших національних чи суспільних груп, не усвідомлюється й не розуміється з позицій жертв системи на всіх рівнях. Теза, що переважна більшість поляків не усвідомила і не зрозуміла ні під час війни, ані згодом, геноциду, свідками якої вона стала, виникла досить рано і досі з'являється в предметній літературі. Геноцид таким чином генерує нехіть, зневагу, ворожість свідків до жертв – цей феномен описувався багато разів. Поле ураження масового злочину ширший за фізичну смерть.

Як наслідок, жодна спільнота ніколи не відчуває відповідальності за участь у геноциді, підкреслюючи кількість власних жертв і мучеництва в умовах терору. Такий характер має фраза, що рефреном звучить у польському публічному дискурсі про те, що «в Освенцимі вбивали не лише євреїв». Це правда, однак вона не змінює суті речей: нацизм створив тоталітарну систему геноциду з метою винищення з–посеред людства, повного знищення (аж до сьомого покоління) в Європі – а в перспективі й у цілому світі – єврейського населення та осіб єврейського походження.

Сталим елементом еволюції ставлення у спільнотах, постраждалих від геноциду як жертви та як співвиконавці є поява з часом критичної саморефлексії: вже не лише серед у підсумку нечисленних «праведників народів світу», але в пізніших поколіннях, яким моральну й інтелектуальну відстань дає об'єктивізм історичних досліджень та висловлені застороги не стосовно абстрактного людства, а власного суспільства. Правилком також є те, що голос цієї критичної саморефлексії пробуджує опір, спроби виключення із власного народу чи спільноти проголошувачів невдячної історичної правди. Масовий злочин під таким поглядом потребує

зовнішнього виконавця – у Польщі таким прикладом може слугувати, скажімо, випадок містечка Єдвабне на Підляшші, де (як і в інших місцевостях, за очевидного підбурення айнзацгрупи СС) з приходом німецько-радянського фронту в 1941 році представники польського населення принаймні в умовах бездіяльності загалу спалили живцем кількасот сусідів-євреїв. Поняття «сусідів» набуло специфічного значення після цієї події та бурхливої публічної дискусії в 90-их роках. Захисники доброго імені Польщі наполегливо, однак, шукають слідів присутності німців, що мали би фізично виконувати чи керувати цим злочином.

Згадана критична саморефлексія в державах нашого регіону Європи знаходить теж рано чи пізно літературне вираження. Унікальним у своєму роді твором, що в українській поезії порушив з такою силою й такою мірою тему Бабиного Яру є вірші Маріанни Кіяновської «Бабин Яр. Голосами». Цей твір отримав державну нагороду України – хай це й буде бодай частковою відповіддю на питання, поставлене в анкеті. Я наразі працюю над його перекладом до міжнародного поетичного фестивалю «Європейський поет свободи» у Гданську. Сподіваюся, що мова віршів звучатиме польською не менш страхливо.

Уроки Освенцима, Трєблінки, Бабиного Яру... чи не метафора це? Адже після того були Кампучія, Сумгаїт, геноциди в африканських країнах... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

Уроки геноцидів вимагають розумових зусиль: аналітичних і творчих. Ці уроки ніколи не закінчаться – бо ніколи й не закінчаться геноциди чи злочини проти людяності. Уроки ці засвоїли, як ми знаємо, дослідники та історики: Віктор Клемперер, Теодор Адорно, Ганна Арєндт, Еріх Фромм, Гельмут Плеснер, Симон Візєнталь, Тімоті Снайдєр та багато, багато інших; письменники, такі як Тадеум Боровський, Прімо Леві, Васілій Гроссман, Іда Франк, Імре Кєртєс та інші. Вєлетєнський вкєлад, однак, внесли й правники, починаючи з Рафала (Рафаїла)

Лемкіна, безпосереднього творця юридичного визначення геноциду. Якщо вже говорити про засвоєння уроків з історії, варто розглянути правничу традицію: від Нюрнберзького трибуналу і перших постанов ООН (коли радянський опір унеможливив визнання геноцидом масового політичного терору у власній державі – через що не став геноцидом плановий більшовицький і сталінський терор, ані Голодомор, попри відому думку самого Лемкіна, ані терор Червоних кхмерів у Камбоджі) аж до розширення визначення, що на сьогодні визначають засади діяльності Міжнародного суду в Гаазі. Урок історії повторюється знову, проте не можна сказати, що він не був засвоєний. Як дотичні до питання варто додати злочини під час війн у колишній Югославії (засуджені в Гаазі), однак приклад Сумгайтської різни є проблематичним. На противагу до інших погромів, починаючи із царської Росії, саме цей не мав, як видається, характеру політичної чи поліційної організованості, не був виявом запланованої системної акції, а його жахливі криваві наслідки не мають масштабу геноцидного винищення. Його важко порівнювати із Освенцимом, Бабиним Яром чи Камбоджею.

Як на вашу думку, – чи здатне людство в новітні часи третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створять люди бар'єр божевіллю самознищення? На що надія?

І в цьому випадку так само стилістика питання видається ризикованою. Достатньо буде відкинути математично великі числа, що криються під словом «людство», і поставити питання про окрему особу: «чи здатна вона захистити себе від самогубства?» Питання видається погано поставленим, тож не має відповіді, бо зразу передбачає відповідь (катастрофічну). Безсумнівно, світ перебуває в стані кризи цивілізації, ідей та свідомості. Важко вгадувати, коли та який вихід буде з цієї кризи – забагато даних, забагато невідомих. Майбутнє нерідко видається загрозливим, однак, у чому ця загроза постає, єдиної думки дійти не вдається. Може, то й не сподівання, та, напевно, брак згоди.

Переклав з польської Роман Гардашук

Юрій Щербак – письменник, лікар, громадській діяч, Надзвичайний і Повноважний посол України, екс-посол в Ізраїлі (1992–1994), США (1994–1998), Мексиці (1997–1998) й Канаді (2000–2003):

Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до вашого досвіду життя? Чи жива для вас пам'ять Бабиного Яру?

Наша сім'я повернулася до Києва з евакуації з Росії 8 березня 1944 року. У місті все нагадувало про недавню німецьку окупацію. Й одним з перших наших нових жахливих вражень (поряд з руїнами Києва й новинами про сімейні нещастя) став Бабин Яр. Мій брат Микола, старший за мене на 7 років (мені тоді було 10, йому – 17 років) побував у Бабиному Яру, побачив сліди страшного злочину. Родичі, що залишалися в Києві, розповідали подробиці. Моя тітка Марія проводжала євреїв-сусідів до німецького очеплення на Лук'янівці, не розуміючи спочатку, що ці люди йдуть на смерть. Але вже через кілька днів кияни знали, що трапилося в Бабиному Яру...

Мушу зазначити, що довоєнний, поширений дуже «народний антисемітизм», що мав виразно антисоветський характер, спрямований насамперед проти євреїв у компартії та НКВД, після визволення Києва й викриття злочинів у Бабиному Яру, змінився на співчуття до нещасних людей – дітей, жінок, старих та немічних жертв Голокосту.

Бабин Яр став болючою, незагойною раною для киян, незалежно від їхніх політичних поглядів та національної приналежності. Це – трагедія всієї України, вічний біль Києва, чорна дата його тисячолітньої історії.

Як ви гадаєте, чи є в народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безневинних дітей, жінок, літніх людей? Чи посеред безлічі божевілля ХХ століття це море крові вже непомітне?

Пам'ять про Бабин Яр – як винищення саме євреїв – залишається незмінною упродовж повоєнних років, попри жалюгідні

спроби комуністів змінити картину цієї трагедії – загримувати, приховати її антиєврейський характер. Я бачив, як на площі Калініна (тепер Майдан) вішали у січні 1946 року німецьких злочинців: натовп похмуро мовчав; не було і крихти співчуття до тих, хто коїв жахливі злочини в Україні, в Києві, в Бабиному Яру.

Щодо українського народу й «народів світу» – думаю, що болючий слід в Україні залишився, хоча не вірю, що в Ефіопії, Індонезії чи Болівії живе пам'ять про цей злочин, хіба що в єврейських громадах.

Уроки Освенцима, Трєблінки, Бабиного Яру... чи не метафора це? Адже після того були Кампучія, Сумгаїт, геноциди в африканських країнах... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

Уроки історії полягають в тому, що людство не робить жодних висновків з цих уроків: ми часом забуваємо, що в людській популяції завжди є певний відсоток звірів, людоджерів, які готові чинити нові злочини, аби тільки з'явилася відповідна ідеологія та сприятливі умови (війни, масові заворушення, хаос).

Сьогодні Росія веде війну проти України, метою якої є знищення українського народу, його культури, мови, релігії. Чи це не прихований повзучий геноцид і в тому ж Ізраїлі розуміють це? Знову й знову маємо справи з історичною сліпотою, із забуттям зловісних уроків минулого.

Як на вашу думку, – чи здатне людство в новітні часи третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створюють люди бар'єр божевілля самознищення? На що надія?

Не хочу бути пророком Апокаліпсису – кінця людства, але й рожевим оптимістом бути не можу.

Крім голосів розуму й добра, завжди існують сили світового зла – чи то в подібі Гітлера, Сталіна чи в новій іпостасі тих, хто хоче відновити Імперію Зла й погрожує світові ядерною зброєю.

Крім раціональних підходів, що їх сповідують ліберальні демократії, рядом країн правлять сили темряви, ірраціоналізму, здатні на злочини масового людовбивства – і про це треба пам'ятати.

На жаль, трагедія Бабиного Яру може повторитися в будь-якій точці земної кулі, під будь-якими абсурдними гаслами «етнічного очищення» або «злиття двох братніх народів».

Маріанна Кіяновська – поетка, перекладачка, літературознавиця, лауреатка Шевченківської премії 2020 року за збірку поезій «Бабин яр. Голосами»:

Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до вашого досвіду життя? Чи жива для вас пам'ять Бабиного Яру?

Колись давно я про Бабин Яр взагалі не знала. У моєму дитинстві вдома не говорили про євреїв, про Голокост. Про Голодомор, зрештою, теж. Я вчилася в радянській школі, і саме радянську школу закінчувала, а Жовква (Нестеров) – місто, де я народилася і виросла, у ті роки не пам'ятало своїх євреїв. Здавалося, що євреїв у Жовкві «не було», хоч у центрі міста височить прекрасна ренесансна синагога. Я тільки в 1992 році, вже будучи студенткою, дізналася, що один із моїх однокласників – єврей: їхня сім'я виїхала до Ізраїлю. «Східно-Західна вулиця» Філіпа Сендса була видана українською в 2017 році – саме тоді я вперше почула про Герша Лаутерпахта – юриста-міжнародника, що брав участь у розробці статуту Нюрнберзького міжнародного суду над головними нацистськими військовими злочинцями, автора поняття «злочин проти людяності», а при тому ще й жовківчанина, майже всі рідні якого були розстріляні гітлерівцями. Під час Голокосту гітлерівці знищили приблизно 4500 жовківських євреїв, за деякими даними – понад 5 000, окупацію пережили менш ніж 70 євреїв Жовкви. Про це все я теж дізналася вже у дорослому віці. Моя особиста робота пам'яті (моя свідомою робота пам'яті

в принципі) почалася десь на другому-третьому курсі навчання у Львівському університеті, коли я вперше отримала доступ до книжок про Голокост польською мовою, до публікацій про Голодомор у бібліотеці літератури української діаспори, про Волинську трагедію, про сталінські злочини і ГУЛАГ, про злочинну політику радянської влади щодо греко-католицької, не-кадебістської православної, протестантських церков. Приблизно тоді я вперше замислилася, чи була у Львові синагога на вул. Староєврейській. Про трагедію у Бабиному Яру я почала думати саме тоді, але я не мала ні власних родинних спогадів, ні спілкування з кимось, хто б такі спогади мав. Про Бабин Яр мені було відомо мало, тільки найзагальніші факти, бо про Голокост у моїх друзів були насамперед польські книжки. Мій тато, Ярослав Кіановський, рухівець і депутат Львівської міськради першого демократичного скликання, який наприкінці 1980-х постійно їздив до Вільнюса («Рух» друкував тоді там свої видання і там же виготовлялася майже вся українська символіка), у 1993 привіз із Литви для когось «Черную книгу», і я її кілька тижнів читала (тоді мені не було відомо про київські видання 1991 року). «Черная книга» – чи не єдине, що я тоді читала про Голокост російською. Зараз я розумію, що в мене не було «рамки», епістемі щодо Голокосту, тому я сприймала прочитане в «Черной книге» майже без контексту. Так чи інакше, оскільки в той час мені одночасно і паралельно відкривалися кілька історичних метатекстів, Голокост завжди залишається для мене «єдиносутнім» з Голодомором і Волинською трагедією. Багато років я намагалася надолужити своєю свідомою роботою пам'яті те, що інші мають з дитинства, з дому. Я мала потребу «віддати данину пам'яті» – насамперед заради власного сумління. Мені вдалося зібрати польськомовну бібліотеку юдаїки. У польських провінційних містечках, маючи добрі путівники, я навчилася впізнавати характерну архітектуру єврейських будинків – і зрозуміла, де саме у Жовкві жили євреї, яких після Другої світової війни в моєму місті раптом «не стало». Блукаючи старими вуличками Жовкви, ще до епохи масових

перебудов і євроремонтів, я нарахувала 297, як мені здається, єврейських будинків, але я ніколи не перевіряла цих даних по якихось архівах, тож, стверджуючи це, покладаюся суто на своє інтуїтивне сприйняття. Хочу підкреслити, що Бабин Яр увійшов у моє життя через потребу «пригадати» те, чого я не знала і не могла «пам'ятати» з родинного знання, з переказів, з усної пам'яті нащадків загиблих у Катастрофі. У моєму львівському колі спілкування євреїв не було аж до початку 2000-х. На початку 1990-х я вперше зробила свідоме і цілеспрямоване зусилля, щоб мати власне судження про складні, тяжкі, нестерпні, граничні події, бо зрозуміла, що не зможу нічого зробити для своєї традиції, для України, якщо не пройду складною дорогою пізнання доброго і поганого, але за межами української культури, того, що є важливим для української політичної нації. Я вирішила зрозуміти історії народів, які становлять цілість історії моєї землі. Здатність мати таке судження Арістотель у «Нікомаховій етиці» називає словом «фронезис». Зізнаюся, що моя глибока закоріненість у важливих для єврейської культури сюжетах – це, власне, один зі слідів мого читання Арістотеля і К'єркегора, бо живих вчителів, які допомогли б мені в ті роки прийняти і усвідомити такі рішення на початку 1990-х, я не мала. Допіру на початку 2000-х у моєму полі зору вперше з'являється єврейський Київ, з'являється Бабин Яр. І хоча в ті роки я ніколи не опинялася безпосередньо в Бабиному Яру, у мене принаймні з'явилися співрозмовники. Це були різні люди, з різними сюжетами, в тому числі такими, про які мені неприємно згадувати. Вражало, що ці сюжети були розрізнені: хтось говорив тільки про євреїв, хтось – тільки про божевільних або тільки про оунівців. Про табори ромів і про караїмів, розстріляних у Бабиному Яру, я дізналася відносно недавно. Різні «київські» сюжети пам'яті, як не дивно, поєднала в моїй свідомості постать Корчака (Генрика Гольдшмідта), чие життя у 1915-му, а потім у 1917–1918 роках безпосередньо пов'язане з Києвом. Нині я думаю, що якби у моєму житті не було Януша Корчака і Болеслава Лесьмяна, кризь долі яких я, власне, прожила «свій»

Київ, я би не мала ментальної карти цього міста (в якому завжди орієнтувалася дуже погано), відтак розмови про трагедію Бабиного Яру залишалися б для мене не вписаними у простір. А потім просто і блискавично пішов з життя мій батько, і через півроку після його відходу мені почали писатися вірші, які потім склалися в книжку «Бабин Яр. Голосами». Причому ці вірші, парадоксальним чином, якраз і стали прямим, безпосереднім, живим (і страхотливим) досвідом мого життя. Я їх прожила тілом, свідомістю, всією собою. Останні вірші, що ввійшли до цієї книжки, з'явилися рівно в річницю татового відходу, 21 грудня. Мені було так тяжко чути всі ці «голоси», що я в ті дні сама ледве не вмерла. Навіть зараз, коли я думаю про Бабин Яр, я відчуваю запахи, бачу кольори, чую слова – опиняюся всередині котроїсь із тих хвилин, які виникли з «голосами». І дуже часто, занадто часто, моє сприйняття «зсередини» є сприйняттям дитини. Боюся, щоб це не прозвучало неправильно, але мені здається, я маю право сказати: те, що колись не було ні частиною моєї особистої культури, ні частиною приватної пам'яті, перетворилося на власний, пережитий досвід – одночасне, а тому дивне тривання життя і смерті. Мушу ще додати, що після виходу книжки «Бабин Яр. Голосами» я прочитала про Бабин Яр все, що тільки змогла знайти. Проте книжку «Бабин Яр» Анатолія Кузнецова я вперше прочитала тільки в 2017 році. Можливо, якби я прочитала Кузнецова раніше, ці вірші не прийшли б до мене як «голоси». Насправді мені «Бабин Яр» Анатолія Кузнецова багато разів пропонували позичити мої друзі-кияни, навіть на триваліший час. Але в мене за багато років спроб сформувалася дуже велика недовіра до будь-яких джерел на тему Голокосту, виданих російською мовою. Аж потім я зрозуміла, наскільки несправедливо ставилася до цієї книжки.

Як ви гадаєте, чи є в народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безневинних дітей, жінок, літніх людей? Чи посеред безлічі божевільняк ХХ століття це море крові вже непомітне?

Мій власний шлях до розуміння трагедії Бабиного Яру зайняв майже тридцять років, він триває досі й буде тривати. Навіть зараз, відповідаючи на це питання, я раптом згадала про книгу Корчака «Сам на сам з Богом. Молитви тих, які не моляться» – і мене обпекли зненацька пригадані слова «Присвяти», а відтак усвідомлення, що «Сам на сам з Богом. Молитви тих, які не моляться», вперше прочитана мною десь у середині 2000-х, теж, виявляється, можна вважати одним з епізодів довгої і безперервної роботи пам'яті (бо молитва за когось – це ще й робота пам'яті), котра потім вилілася у «Бабин Яр. Голосами». Щодо того, чи є у народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безневинних дітей, жінок, літніх людей, – я би переформулювала питання. Мені здається, важливо не тільки те, чи є пам'ять, а й те, яка вона. Мені майже тридцять років пішло не на те, щоби врешті доторкнутися до глибини трагедії Бабиного Яру, – але ж я могла прочитати про Бабин Яр за вечір, нехай – за тиждень, і вірила б, що це достовірна і доволі повна, хай і не вичерпна інформація. Але більш як чверть століття мені зайняло формування контексту довкола Голокосту та вписування Голокосту у власні досвіди. Джеффри Хартман, німець за походженням, який у Єльському університеті створив відеоархів для свідчень про Голокост, сказав якомсь: «Мовчати чи не мовчати – це завжди рішення». Але вже зараз його формула звучить для мене ще й так: «Пам'ятати чи не пам'ятати – це завжди рішення». Тому що головна складова для пам'яті – це спрямована волею, чи принаймні наміром робота уяви. І щоб ця робота була доброякісною, а не злоякісною, треба розуміти, чим є «травмуюче зло». Для мене пам'ятати – це одна з ключових складових фронезису, тобто навіть не етики, а практичного знання, здорового глузду. Хоча етики, безумовно, теж. І я не розділяю моря крові – для мене це не різні моря. Ми поєднані – як цивілізація цих земель, ще з часів України-Руси – одною уявою. Уява і пам'ять – дві бездонні сполучені посудини, і не буває так, щоб одна була повна, а інша порожня. Тому пам'ять у нас, в євреїв та українців

також значною мірою одна, навіть якщо ми цього не визнаємо або не бажаємо бачити. Адорно в 1991 році, здається, писав, що після Другої світової все, включаючи відновлену культуру, було несвідомо знищено, і навіть ті, хто пережив цю війну, не можуть пережити її повністю. Травма виникає внаслідок осмислення, і, з одного боку, євреї глибоко відчують Голокост, з іншого – у цьому осмисленні травми криється велике благо, і тут ми повинні багато навчитися у єврейського народу. Українці – я зараз не про політичну націю – далеко відстали від євреїв не тільки в тому, що наразі не встигли осмислити Голокост (як нашу спільну трагедію, як трагедію всього людства), адже ми не осмислили ще ні Голодомор, ні трагедію визвольних змагань періоду УНР і ЗУНР, ні ОУН-УПА, ні Волинську трагедію, ні реальну історію України під час Другої світової, ні сталінські репресії, ні Чорнобильську катастрофу. Українці як політична нація по-справжньому виникли тільки після Майдану 2014 року; допіру тоді ми почали усвідомлювати, що і Голокост, і Волинська трагедія (у тому числі побачена очима поляків), і примусова депортація кримських татар – це події української політичної історії; це наше, а не чиесь. Але ми ще не маємо когнітивних інструментів, епістем, наративів, щоби про це думати і говорити «повною мовою». Наразі наша мова (мова як «домівка буття»), коли йдеться про трагедії і злочини такого масштабу, є неповною і безвідповідальною. І, як сказала, надто секуляризованою. Для українців (як і для багатьох нинішніх євреїв, хто не був живим свідком Голокосту) Катастрофа є конструктом уяви-пам'яті, вона є тим, *що саме, в який спосіб і в якому контексті* ми про неї говоримо. У певному сенсі нам пощастило, пощастило у болісний і парадоксальний спосіб: ми можемо говорити про Голокост з євреями як рівні з рівними – як народ-жертва геноциду з народом-жертвою геноциду. І до цієї розмови натурально, в силу природи речей долучаються корінні народи України – караїми, кримські татари і кримчаки, що стали жертвами сталінського і гітлерівського геноцидів. Ми можемо в межах української політичної

нації повернути собі (відновити в собі чи створити для себе) зруйновану радянською внутрішньою колоніальністю гідність говорити про геноциди ХХ ст. не просто як про «моря крові», а як про страхітливі наслідки нищівного для всього людства періоду руйнування фронезису, коли сотні мільйонів остаточно втрачали здатність розрізняти у своїй повсякденності, у своїх навіть найдрібніших вчинках добро і зло, живучи абсолютно за межами здорового глузду. Зигмунт Бауман у 1986 році писав, що насамперед технології (залізниця, бюрократія, адміністрування, автоматизм чиновницьких рішень) уможливили настільки масове знищення євреїв. Натомість я переконана, що настільки масове знищення євреїв уможливив насамперед авангард, вужче – естетика авангарду, а головне – уява авангарду, властиво те, як авангард розширив межі уяви, вийшовши за межі можливого. Я думаю, без авангардизму фашизм був би зовсім інакшим (як авангардизм, своєю чергою, був би зовсім інакшим без теорії психоаналізу Зигмунда Фрейда). Гітлер був художником, майже всі його поплічники вважали себе естетами і поціновувачами мистецтва. «Підрісши», Гітлер та іже з ним втілили неможливе, немислиме, проявлене за десятиліття до того в «Крику» Мунка. Я ціную авангард і, сподіваюся, добре його знаю і розумію. Але, на моє глибоке переконання, саме авангард з його мисленням у руслі катастрофи – з одного боку, утопії – з іншого; авангард з його проживанням війни і насилля немовби зсередини, через суб'єкта, а не зовні (війна, яка осмислюється авангардизмом, принципова перестає сприйматися очима спостерігача), докорінно змінив уяву людей. Наталья Злиднева зауважила свого часу, що суб'єкта під час Першої світової метафорично можна було показати як вибух органічної маси; вона каже, що це вперше в історії людства виникло уявлення про людську масу, яку можна підірвати, перетворивши на криваве місиво, адже авангард уже знав про вибухівку, про бомби, про хімію вибуху. Саме авангард зробив матеріалом, зокрема у кіно, безлику, дегуманізовану людську масу. Для мене саме в авангарді, насамперед візуальному, були

сформульовані перші жаскі метафори Голокосту. «Травмуюче зло» бере початок з уяви. І тепер задля нашого спільного блага ми мусимо мати потребу у такій спільній пам'яті, яку з гідністю, добре тямлячи, що є добро, а що – зло, будуть мислено проживати наші нащадки: як нащадки євреїв, так і нащадки українців. Тому що пам'ять – це завжди якоюсь мірою Ноїв ковчег. І тому що тіла жертв масових розстрілів у Бабиному Яру – це не тільки тіла євреїв.

Уроки Освенціма, Треблінки, Бабиного Яру... Чи не метафора це? Адже після того були Кампучія, Сумгаїт, геноциди в африканських країнах... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

Ми живемо в епоху конкуруючих інтелектуальних технологій. Пам'ять, забування і пригадування належать до тих найдавніших. Я колись пожартувала, що є енергозберігаючі технології, а є «життезберігаючі» – наприклад, плекання своєї і спільної пам'яті як «турбота про себе». «Життезберігаючими» нині є, зокрема, уроки Аушвіца і Бабиного Яру – але за умови, що ми будемо про них пам'ятати, а не просто їх пригадувати (на цю різницю між пам'ятанням і пригадуванням звертав увагу Арістотель). Немає такого «кінця історії», який був би кращий, ніж інші. Прихід Гітлера до влади почався з того, що Німеччина стала мислити себе як певний «еталонний світ» – світ досконалих, красивих, високоморальних людей. Та щоб існував такий досконалий світ, десь мусили бути «гірші» люди. А значить, десь мусили бути євреї-смертники в газових камерах чи в розстрільних ямах. Десь мусили вбивати за п'ять колосків матір опухлих від голоду дітей. А потім деінде мали бути уполіуджені «селяни» на «полях смерті» в Камбоджі тощо. Всякий образ у всякій культурі відсилає до наступного образу. Голодомор відсилає до Кампучії, Бабин Яр – наприклад, до розстрільних ям у так званих ДНР і ЛНР. І хоча Стівен Пінкер раз по раз повторює, що насилля у світі стає дедалі менше, що агресія каналізується через

інтернет, я схильна вірити радше Джарону Ланье, який у кожній із трьох своїх книг застерігає: інтернет (у тому числі соцмережі), віртуальна реальність загалом перетворилася нині на середовище, де формується відчуття внутрішньої катастрофи у тому числі на підставі «не пережитого» (і «не існуючого», за Джеффри Хартманом, досвіду). І ось це відчуття внутрішньої катастрофи стає сьогодні основоположним для двох-трьох мільярдів людей, а значить, до відчуття катастрофи прирощуються два-три мільярди особистих, колективних, культурних травм. Моріс Бланшо написав колись: «Катастрофа завжди відбувається після того, як відбувається». Катастрофи Аушвіца, Бабиного Яру, Треблінки – незагойні, саме тому вони непередбачувано, неминуче проявляються в житті людей у майбутньому. Ми, в Україні та у світі, зранені Бабиним Яром, і зумовлена ним катастрофа з нами вже сталася – тому що катастрофа закорінена в «не пережитому», в самому триванні мислення як досвіду; катастрофа насправді вже сталася, а скоро відбудеться проявлено, якщо прийняти аргументацію Бланшо. Тим більше, що розвиток цифрової економіки (судячи з нинішніх тенденцій) за якісь десятиліття здатний привести до формування нового «еталонного світу» – де «абсолютно моральні» багаті пацифісти зможуть безконечно «вдосконалювати» себе за допомогою біотехнологій, нанотехнологій і т. д., і де неминуче виникнуть кластери «гірших» (або навіть «зайвих» чи «шкідливих», бо безробітних і абсолютно не корисних в епоху розквіту робототехніки) людей. Цих кластерів може бути дуже багато, і вони можуть виявитися різними. А геноцид навіть не конче має виявитися масовим вбивством у буквальному розумінні. Геноцидом може стати цілеспрямована відсутність доступу абсолютної більшості населення найбідніших країн до питної води – тому що це «гірші» люди. Потейнційні представники майбутнього «еталонного» світу «пригадуватимуть» собі щось про Бабин Яр, але не пам'ятатимуть про нього. Головний і болісний урок історії в тому, що найбільші суспільні катаклізми стаються в епохи, коли найсильніше змінюється мислення. Маршалл

Маклюен ствердив, що Велика Французька революція (до речі, з її багатьма мільйонами жертв) була здійснена «новими літераторами і юристами», причому гомогенізація французької нації сталася за допомогою друкованого слова. Своєю чергою, гітлерівська пропаганда не була би такою успішною, якби не технології радіо та кіно. Нинішні цифрові технології атакують насамперед наші уяву і пам'ять, а відтак замість «нових літераторів і юристів» – «архітектори» зі сфери ІТ і збудовані ними нові медіа й соцмережі. Тому ми, щоб не стати «біомасою» соцмереж, повинні безнастанно плекати свою і спільну пам'ять, підтримувати свободу волі та уяви, зцілювати їх (тобто буквально – робити цілими). Бабин Яр і Аушвіц – це не файли (без дискурсу, без контексту), це страшні для нас сторінки історії, в безперервній тягlostі й переплетенні мільйонів обірваних життів, в триванні життів нащадків жертв Голокосту і кожного, хто вирішує пам'ятати – і берегти цю пам'ять.

Як на вашу думку, – чи здатне людство в новітні часи третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створюють люди бар'єр божевілля самознищення? На що надія?

Це дуже важке питання, бо мова – про ціле третє тисячоліття, а ми допіру в 2021 році. Голокост для людини західної цивілізації (мова не тільки про євреїв) був «каскадом досвідів», і всі, хто вижив, так чи інакше відповідальні, що Голокост виявився можливим. Іноді я себе запитую: а коли, власне, почався Голокост? Можна думати про це по-різному. Чи це був «Крик» Мунка? Чи поява теорій соціального дарвінізму в 1890-х роках? Чи бурхливі та невідрефлексовані 1920-ті роки, коли стався вибух антисемітських настроїв по всій Європі, що супроводжувався погромами і вбивствами? Чи Голокост почався з приходом до влади Гітлера? Чи коли було підписано документ про «три етапи вирішення єврейського питання»? Що з переліченого можна назвати першою безповоротно перейденою межею у «каскаді досвідів»? А може,

все почалося з поняття «арійська раса», з самої расової теорії, придуманої де Гобіно? Так чи інакше, в процесі, який зрештою призвів до «остаточного вирішення єврейського питання», в перебігу цього процесу впродовж щонайменше шести десятиліть брали участь десятки мільйонів «ні в чому не винних людей»: видавці, які друкували книги, що вивищували «арійську расу», газетярі, які писали антисемітські фейлетони, звичайні обивателі, котрі крадькома наживалися на погромах, машиністи потягів, що прибували до концтабору «Аушвіц», доставляючи в табір смерті десятки тисяч євреїв... Перелік причетних до нелюдського злочину і співвідповідальних за нього у цьому випадку – нескінченний. Але мені важливий не перелік. Мое питання – що нам зробити, щоб розпізнати оту першу «червону лінію» в нашому прийдешньому «каскаді досвідів»? Може, вона вже була, просто ми її не помітили? Зараз я з тривоگوю, як і всі, стежу за подіями в Білорусі, в Росії, в цілому світі, стежу за безліччю так званих «ексцесів виконавця». Мене лякає, що можливим виявляється те, що ще два-три роки тому здавалося абсолютно немислимим. Отруєння Навального, доля Протасевича, карантин і локдаун у 2020 році у деяких країнах як «м'яка» версія тотального терору, незрозуміла поведінка Китаю у справі про походження коронавірусу, і т. д., і т. п. Назагал, у більшості людей зруйнувалося почуття безпеки. Але це – важлива психологічна структура, безпека в «піраміді Маслоу» – поряд зі споживанням їжі та води і сном. Коли ламається почуття безпеки, люди перестають поводитися стратегічно, перестають співдіяти. Значить, треба крок за кроком знову привчати людей до стратегій, до солідарності, до демократії, до свободи. І я знову скажу це слово – «фронезис». Фронезис – отже, здоровий глузд і розуміння чим є добро, чим є зло, чим є загальне благо. Людина, яка боїться, особливо якщо вона боїться бозна-чого, поводить ірраціонально. Ірраціональну поведінку посилюють і поглиблюють соцмережі, ну бо такими є алгоритми, бо тривожні люди більше улягають маніпуляції, а тоді простіше таргетувати рекламу, відтак легше

залучати рекламодавців. Соцмережі об'єднують людей у «племена» і «зграї» – навіть без злого наміру, просто саме такою є природа соцмереж. Можливо, я помиляюся, але для мене видимим і явним початком умовного «остаточного вирішення питання усього людства» є цілком конкретна червона лінія – повноліття покоління, цілком (у тому числі на рівні базових уявлень, когнітивних і емоційних реакцій) сформованого насправді безвідповідальними соцмережами, такими як Фейсбук. Скажімо, 2026 рік – якщо ми не почнемо рятувати себе вже зараз. Більшість соцмереж нав'язують більшості користувачів «безвідповідальність» і навіть, як б сказала, «соціальну зневагу» до кожного, хто не лайкає чи взагалі критикує, а значить, «гірший», ніж «кращі» і ніж «свої». І ця «зневага», всотана, ніби з молоком матері, безпосередньо з чатів, із френдстрічки, в котрій аж ряхтить від ботів, з агресивного і нав'язливого інструмента маніпуляції, який за інерцією ще досі чомусь називають рекламою, здається антитезою «відповідальності», але насправді є першим кроком до самознищення. Просто тому, що людина, винайшовши спис, зробила слабшою свою руку, а винайшовши колесо, зробила слабшими свої ноги. Зараз людина, винайшовши цифрові технології, почала використовувати їх як «зовнішній мозок». При тому що кожне «я» в соцмережах – не особистість, а «зовнішня особистість»: без найважливіших властивостей справжньої особистості, бо неспівчутлива, невіддана, неуважна, безсила і безвідповідальна. А оскільки довіра до людей і до світу (і віра як така) здається мені головним ресурсом майбутнього, одним зі способів «зцілення» (повернення до цілості «Я») у масштабі людства є радикальна зміна ставлення кожного до свого перебування у соцмережах. Це і є перший, як на мене, бар'єр божевілля самознищення. Заради дотримання прав людини.

Девід Саттер – американський журналіст та публіцист, автор книг «Доба безумства. Занепад і кінець Радянського

Союзу» (Дух і Літера, 2018), «Менше знаєш, краще спиш. Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина та Путіна» (Дух і Літера, 2016):

Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до вашого досвіду життя? Чи жива для вас пам'ять Бабиного Яру?

Бабин Яр закарбувався у моїй свідомості ще у ранньому дитинстві. Родина моєї матері покинула Київ у 1913 році. Ми переїхали до США. Якби вони тягнули з переїздом трохи довше, моя мама, її сестри та батьки опинилися б у Бабиному Яру.

Як ви гадаєте, чи є в народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безневинних дітей, жінок, літніх людей? Чи посеред безлічі божевілля ХХ століття це море крові вже непомітне?

Бабин Яр ніколи не буде невидимим ані для українців, ані для когось іншого. Ця трагедія показала, що єврейський народ як ніхто потребував захисту та своєї власної батьківщини.

Уроки Освенцима, Трєблінки, Бабиного Яру...чи не метафора це? Адже після того були Кампучія, Сумгаїт, геноциди в африканських країнах... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

У ХХ столітті ідеї комунізму та нацизму призвели до небачених звірств, зокрема і до Бабиного Яру. Важливий урок, який людство отримало з цих подій, – це те, що цивілізація залежить від моральної організації особистості. Тільки віра у загальнолюдські цінності та готовність їх захищати може протидіяти психозу натовпу, що неминуче призведе до масових злочинів.

Як на вашу думку, – чи здатне людство в новітні часи третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створюють люди бар'єр божевіллю самознищення? На що надія?

Людська природа не змінилася. Люди так само залишаються піддатливими та вразливими до залякування. Однак, існує й історична пам'ять. Ті, хто піклується про складну спадщину ХХ століття, зобов'язані зберігати її та передавати наступним поколінням.

Переклала з англійської Анна Уманська

Антон Дробович – історик, голова Українського інституту національної пам'яті:

Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до вашого досвіду життя? Чи жива для вас пам'ять Бабиного Яру?

Бабин Яр – це місце живої історії Києва і одночасно символ того, що правда завжди перемагає і навіть найбільш зловісні й таємні злочини рано чи пізно будуть розкриті, а злочинці покарані. Навіть якщо вони вважають себе всемогутніми господарями життя на момент лиходійства.

Він увійшов у моє життя через власну сімейну історію, адже я в дитинстві багато часу проводив у бабусі, а вона народилася в старій київській родині наприкінці 20-х років і прожила все життя неподалік від сучасної станції метро «Сирець». Вона скупо розповідала про життя в окупації, але серед того були спогади і про Бабин Яр – шокуючі і моторошні, які передавали атмосферу страху, що панувала в Києві після початку нацистських акцій, а також зловісне замовчування після повернення радянської влади. Думаю, що саме тому для мене це жива пам'ять, адже йдеться не про знання історичних фактів, а про сімейну історію, про правду життя і смерті моєї громади і мого міста. Ця пам'ять мала вплив на формування мого світогляду в дитинстві. Але дійсно глибоко зануритися у історичну та меморіальну проблематику цього місця пам'яті мені випало вже після 30. Думаю, що саме це поєднання – особистої перейнятості та наукового підходу дозволяє повніше розуміти історію та контексти.

Як ви гадаєте, чи є в народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, убивство безневинних дітей, жінок, літніх людей? Чи посеред безлічі божевілля ХХ століття це море крові вже непомітне?

Переконаний, що цю пам'ять має багато людей і чимало українських родин різного етнічного походження. Для когось – наприклад, для тих, чия родина не з Києва, ці два слова стають тригером згадки про місце вбивства нацистами та їх поплічниками євреїв в їх рідних місцях – на півдні чи на заході країни. Адже не забуваймо, що на окупованих німцями територіях було щонайменше декілька тисяч подібних місць. Не скажу, що за три десятиліття незалежності України вдалося повністю історично, екзистенційно та емоційно розкрити цю трагедію всьому суспільству, подолати наслідки радянського державного антисемітизму, але завдячуючи тій свободі, що панує у нас в Україні, ми можемо вільно досліджувати цей період, мати доступ до архівів, комунікувати про нацистські та комуністичні злочини у ЗМІ, дискутувати, дізнаватися правду про виконавців, співників, жертв, рятівників та свідків. Але потрібно ще багато чого зробити для належної меморіалізації місць Голокосту та інших нацистських злочинів, зокрема і Бабиного Яру. Сьогодні точно бракує добре візуалізованих оповідей про цю трагедію з акцентом на персональні історії. Звісно, є багато художніх творів – оповідань, романів та віршів, але мало аудіо-візуальних творів, які б дозволили усвідомити цю трагедію на особистісному, побутовому, локальному рівні, а не лише на рівні історичних чи правозахисних узагальнень.

Навіть на тлі найбільш шаленого божевілля такі трагедії все одно будуть видимими і болітимуть нам ще довго. Звісно, є думка, що моральна чутливість людей, які живуть на так званих «кривавих землях» Східної Європи, дещо притлумлена. В цьому є доля правди, адже якщо кожне десятиліття у людей як не геноцид і терор, то війна депортації чи репресії, в підсумку суспільство старається все це витіснити і забувати... Але мені

здається, що це лише розтягує травму і біль у часі, бо людське серце не має дна – спектр страждань, як і радості, надзвичайно широкий, тому не вдасться оминати пропрацювання та усвідомлення. Саме тому потрібно готувати себе, вчитися працювати із болем та жахом минулого, обробляти рани, не ухилятися від істини.

Разом із тим ми зараз є свідками того, як знову назріває світоглядна криза, викликана саме тим, що люди і цілі суспільства забувають про реальність «морей крові» у минулому і дозволяють собі ксенофобську риторичку чи ширять мову ворожнечі. З тривогою дивлюся на такі процеси в сучасній Росії. І хоча ми у стані війни, відколи вони напали на Україну в 2014 році, окупували Крим і частину Донбасу, мені прикро бачити, що спільнота-сусід, яка так постраждала від нацистської окупації та ксенофобії, сама стала окупантом й толерує зараз зростання ворожнечі до українців, європейців, американців та й навіть «людей неслов'янської зовнішності» у себе вдома.

Уроки Освенцима, Треблінки, Бабиного Яру... чи не метафора це? Адже після того були Кампучія, Сумгайт, геноциди в африканських країнах... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

Частина спільнот уроки засвоїла. Але це не висота, яку взяв і забув, а постійна робота. Не можна раз прочитати книгу чи подивитися фільм про Голокост чи геноцид в Руанді, глибоко переїнятися тим і отримати раз і на завжди щеплення від зла. Це має бути певна тривала робота, яка робиться спільнотою і людиною. До цього не можна примусити. Але можна запросити, заохотити, створити налаштування, атмосферу в якій міркування про моральні виклики є природним, а міркування про здатність людини до зла і про способи боротьби з ним є частиною суспільного життя. Ми живемо в часи, коли маємо найбільший за всю історію людства доступ до правди, до сучасних освітніх та виховних технологій, найкращу світоглядну оптику, тому звісно, що надія є.

Однак самі собою уроки не вчаться. Якщо демократія – щоденний плебісцит, то гуманність – це щоденне дослідження людського та постійний суд совісті.

Як на вашу думку, – чи здатне людство в новітні часи третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створять люди бар'єр божевілля самознищення? На що надія?

Людство здатне захистити себе від безумства та самогубства. Мені здається, що надія у відкритості, в можливості подорожувати, у світоглядній настанові нашого часу на пізнання таїни одне одного, здатність і можливість глибоко зазирнути у культуру, захоплюючий досвід, геніальність різних спільнот у різних куточках світу. Це те, до чого закликав мультикультуралізм до того, як дехто почав його зводити до формалістичної настанови розмивання ідентичностей. Тому рецепт тут простий – відкритість, допитливість та любов.

Інна Лісова – поетка, прозаїкня, художниця:

Что для вас означает Бабий Яр? Как он вошёл в ваш жизненный опыт? Жива ли для вас память Бабьего Яра?

Я – послевоенный ребёнок. Да ещё первый ребёнок на всю уцелевшую родню. Я рано начала понимать и переживать взрослые проблемы. Никто с этим не считался. Мы четвером жили в коммуналке, в маленькой комнате. Дом наш стоял возле вокзала, у нас постоянно кто-нибудь гостил – родственники, знакомые, земляки. Всё говорилось при мне. Вечно шли разборки: кто как погиб, можно ли было это предотвратить... Десятки душераздирающих историй.

Типичная картинка... Меня, ребёнка, уложили спать. Поставлена ширма, электричество не выключают, прищепкой к бахроме абажура прикреплена газета, чтобы свет не бил мне в глаза. И начинаются разговоры... «Это моя вина, что они погибли!

Если бы я успела проскочить к ним в Каменец-Подольский, если бы была там, я бы их вывезла...» «Да о чём ты говоришь! Ты только бы застряла там и погибла бы вместе с ними...» «И пусть, пусть погибла бы вместе с ними! Это лучше, чем так!»

Маминим родителям, сёстрам, племянникам выехать из города не удалось. Взрослых расстреляли, а детей живыми побросали в отдельные, «детские» ямы. Помню такое: я укрылась с головой и все равно слышу голос чужой тётеньки... Она рассказывает, что на следующий день после уничтожения детей над местом, где их зарыли, «ходила» земля.

Мама упрекала себя до последнего дня. Повзрослев, я пыталась успокоить её, примирить с прошлым. Всё напрасно... Более того: это чувство досады и вины она передала и мне. Я об этом не раз писала.

Есть у меня одно короткое стихотворение...

*Как избыть эту тяжесть вины...
Мне, родившейся после войны,
всё мерещится белый рассвет,
чёрный ров и толпы силуэт.
Там, в толпе, моя бабка. И дед,
двухметровый,
суровый.
А меня с ними нет.
Там, в толпе, их красавицы-дочки
через ноги спускают сорочки,
одурев
от стыда.
Чуть в сторонке – их внуки и внучки,
Как воробышки – детские ручки,
бьются, машут: «Скорее сюда!»
Я – замешкалась, я – опоздала.
Под сыпучим сырым одеялом
не ворочалась с ними на дне,*

*прежде, чем
навсегда уюститься.
В блеклом мареве – светлые лица
улыбаются издали мне.*

Вот это – фон моего детства. Я всё время подсчитывала, сколько у меня было бы двоюродных сестёр и братьев...

Вот из другого стихотворения:

*Я росла, по ошибке живая, и, по пальчику загибая, повторяла
вслух имена. В землю брошены, как семена, шесть братишек, че-
тыре сестрички. Как под запертой дверью стою – не поспевшая
к перекличке, опоздавшая в яму свою.*

Почти все мои родные погибли в Каменце-Подольском. Только тётя, двоюродный братик и сестричка были расстреляны в Киеве.

Мне кажется, слова «Бабий яр» я знала всегда. Только понимала их неправильно. Я считала, что Бабий яр – это любое место, где расстреливали евреев. Странно, но это детское ощущение не прошло у меня и до сегодняшнего дня.

Как вы думаете, есть ли у народов Украины и мира память про трагедию в Бабьем Яру как о геноциде евреев, убийстве невинных детей, женщин, пожилых людей? Или среди множества безумств XX века это море крови уже незаметно?

Я не философ, не юрист и не социолог. Могу говорить только о том, что наблюдала сама. Помню, как пришёл к нам домой 16-летний друг моего сына. Пришёл после того, как посмотрел фильм «Дамский портной». Фильм произвёл на него очень сильное впечатление. И знаете, зачем он пришёл – мальчик, родившийся и выросший в Киеве, в порядочной интеллигентной семье? Чтобы спросить у нас, у евреев, куда же их всех увезли на обещанном поезде... Подозреваю, правда, что и о других «безумствах XX века» он знал ненамного больше.

Или такой случай. На следующий день после открытия памятника в Бабьем Яру навестила нас мамина приятельница –

между прочим, большая филосемитка (бывает и такое). И вот она нам рассказывает, почему пришла в Бабий Яр. «Там же не только ваших поубивали! Там же и наших сколько... И моряки, и футболисты... Я прямо так и упала на землю!» Я очень любила эту женщину, но слушать её было неловко. А ещё и немножко смешно. Выходило у неё, что если б там были только «наши», она бы туда не выбралась. И уж точно не упала бы на землю. Я не могу сказать, что это ненормально, неправильно. Да, есть на свете «свои» и «чужие». «Свои» – ближе.

Помню, как в 1989 году во Франции, в деревенском кафе недалеко от Шартра плохо одетый и не совсем трезвый француз набросился на мою подругу. По-моему, принять её за нееврейку было совершенно невозможно. Она позволила себе какие-то нелестные замечания по адресу парижской еврейской общины. Француз стал кричать: «Мы не имеем права говорить о евреях ничего плохого! Мы позволили, чтобы их, чтобы их детей тут на наших глазах убивали!»

Уроки Освенцима, Трешлинки, Бабьего Яра... не метафора ли это? После этого были Кампучия, Сумгаит, геноциды в африканских странах... Усвоили ли мы уроки истории? Если нет, есть ли еще надежда на это?

Думаю, что тут всё обстоит плохо. Не усвоили, и надежды мало.

Как вы думаете, – способно ли человечество в новейшие времена третьего тысячелетия защитить себя от самоубийства? Создадут ли люди барьер безумию самоуничтожения? На что надеяться?

Тут я надеюсь только на чудо.

Фрідріх Горенштейн

СТАРЕНЬКІ

Общипана курка лежала на липкій газеті, і старенька у прозорому хлорвініловому дощовику, вдягнутому поверх халата, намагалася розрізати цю курку ножем.

– Мама, – сердито поклікала старенька, – господи, я ж просила потримати...

На кухню зайшла інша старенька, нижча й сухіша, в білому довгому платті і в'язаних капцях.

– Навіщо ти вдягла біле плаття, – крикнула старенька-донька, – навмисно, щоби мене позлити, так?

Старенька-мати мовчки усміхнулася, підійшла до кухонного столу і поклала долоні на курку.

– Не тут, – крикнула старенька-донька, – бачиш, таж з горла крапає кров... Ти вся замазана. Господи, шия, руки, лице... Як дитина...

Вона зітхнула, поклала ніж, підійшла до крана і довго мила руки. Старенька-мати стала біля відчиненого вікна, дивлячись на дерево, що шелестіло під вікном, і на розпечену бруковану мостову.

Мати й донька були настільки схожі на перший погляд, що, лише пригледівшись, можна було побачити: очі в них різні – у матері блідо-блакитні, у доньки – темно-коричневі. Під очима у доньки шкіра набрякла, провисла мішечками. Шкіра у матері,

навпаки, виглядала чистішою, більш пружною, може, тому, що, на відміну від доньки, була зовсім позбавлена жиру, і від цього обличчя її здавалося навіть молодшим.

Старенька-донька взяла синю губку, підставила під кран, зачекала, поки губка намокне, і провела нею по намилених щоках матері. Матері, видно, було лоскотно, вона хмикнула і спробувала відштовхнути губку, але донька ще нижче пригнула матір над раковиною. Закінчивши вмивати, вона насухо витерла матір ворсистим рушником, всадила її на табуретку біля підвіконня, поставила на підвіконня блюдечко, висипала туди з пакета сливи, знову натягнула обліплений пір'ям дощовик і взялася чикрижити кухонним ножом курку. Їй вдалося зробити надріз, вона засунула в надріз руку, і цієї миті тричі постукали у двері, потім, мабуть, розгледіли дзвоник і подзвонили, також тричі. Старенька-донька знизала плечима, крикнула матері:

– Тільки не ковтай сливи з кісточками, – і пішла відчиняти. Вона прочинила двері на ланцюжок і побачила у просвіті якогось молодого чоловіка.

– Вам чого? – запитала вона. – Якщо ви з коммунхоза, готуйтеся до сварки.

– Здравствуйте, – сказав молодий чоловік. – Я не з коммунхоза. Мені потрібна, – він розщібнув «блискавку» на шкіряній теці, дістав звідти папірець, – мені потрібна Конькова Клавдія Петрівна.

– Це моя мати, – розгублено сказала старенька-донька, – дивно... А хто ви?

Молодий чоловік дістав з бічної кишені посвідчення і показав.

– Дивно, – повторювала весь час старенька-донька, – тут якась помилка... Мама, – покликала вона, – до тебе з органів.

– Ви не хвилюйтеся, – сказав молодий чоловік, – це з приводу заяви вашого онука... Точніше, онука громадянки Конькової... У зв'язку з реабілітацією сина громадянки Конькової.

– Ах, так, так, – радісно заметушилася старенька-донька, – Володя писав... Господи, та що ж я двері не відчиняю... Мама, до тебе з приводу Васі... Ви проходите, вибачте... – Вона захоплю-

нула двері, відкинула ланцюжок і знову відчинила двері. – Сюди, сюди, – сказала вона, – в кімнату... У нас не прибрано... Мама...

Молодий чоловік був рудуватий, щоки, лоб, руки, навіть вуха у ластовинні. Він зайшов злегка сутулячись, на ньому був білий костюм із шовкового полотна, імпорتنі босоніжки, попри спеку, сорочка під краваткою. В кімнаті стояли два ліжка, одне біля відчинених балконних дверей, двоспальне, нікельоване, інше біля протилежної стінки, залізне, вузьке. Між ліжками стіл, який зазвичай ставлять у вітальні, овальний, на гнутих фігурних ніжках. Поліровка з нього повністю злізла, залишилися лише де-не-де острівці. Стіл був близько присунутий до стіни, а біля стіни стояла якась подоба лави-дивана, також дуже стара, зі спинкою з плетеної брудної соломи. Стояли також два стільці з круглими спинками, які тепер не виготовляють, до того ж обидва жужмом, один посеред кімнати, а інший біля дзеркальної шафи. Шафа була порівняно новою, поблискувала. Посеред столу було пластмасове коричневе блюдце, сильно запилужене, і в ньому лежав, голосно цокаючи, кишеньковий кіровський годинник у сталевому корпусі та кілька монет. Поруч із блюдцем у тарілці лежав почикрижений, обліплений мухами кавун. Мухи повзали теж у калюжках довкруг тарілки.

– Повно мух, – сказала старенька-донька, – тут поруч бійня.

Вона прогнала мух, взяла кавун лівою рукою, понесла його до напівбуфета, але права рука була липкою, і вона нерішуче зупинилася, видно, боялася замастити дверцята.

Молодий чоловік поклав папку на край столу, подалі від калюж, підійшов і відчинив дверцята. Незважаючи на спеку, зсередини напівбуфета повіяло сирістю, гнилим погребом. На полицях щільно стояли банки зацукреного варення, мішечки, один був весь у борошняному пилу, біля іншого, мабуть, висипавшись з дірки, лежала купка рису. Старенька-донька поставила кавун на верхню полицю, поруч зі шматками господарського мила, причинила дверцята, присунула стілець, що стояв посеред кімнати, до столу, сказала:

– Сідайте, будь ласка, – і пішла на кухню.

Молодий чоловік боязко подивився на стілець, всівся, посавався, взяв зі столу свою папку й упер її ребром в коліна. Зайшла старенька в білій сукні з блюдечком слив.

– Ви громадянка Конькова, Клавдія Петрівна? – запитав молодий чоловік, розцібнув «блискавку» на папці і почав викладати на край столу папери. Згори він поклав кілька списаних аркушів, а під низ цілу пачку чистого паперу.

– Сідайте, – сказав молодий чоловік. – Я хотів задати вам низку питань.

– Їж сливи, – сказала старенька і поставила перед ним блюдечко.

Молодий чоловік раптом сильно почервонів, знітився, кілька секунд він сидів, наче роздумуючи, а потім обережно взяв крайню сливу, найменшу і навіть з виду гнилу, з'їв її, а кістку виплюнув у кулак.

– Спасибі, – сказав він.

Зайшла старенька-донька, уже без дощовика і з вимитими руками, витерла ганчіркою калюжу на столі, поклала ганчірку на балкон сохнути і всілася навпроти.

– Ваше як ім'я по батькові? – запитав молодий чоловік.

– Марья Данилівна, – сказала старенька-донька.

– Значить, ви сестра Василя Даниловича Конькова?

– Так, сестра.

– Правильно, – сказав молодий чоловік, заглядаючи в папери, – про вас теж згадується. – Він відкашлявся.

– Отже... Згідно із постановою Ради Міністрів, майно реабілітованих, незаконно конфісковане в період культу особистості, належить повернути або, якщо його не знайдуть, – компенсувати.

Видно, йому було жарко в тугій краватці: на вилицях і перенісці дрижали крапельки поту. Він дістав хустинку, витер піт, потім у кут хустинки загорнув сливову кісточку і заховав до кишені.

Старенькі мовчки сиділи перед ним: Марья Данилівна з увагою на лиці, а Клавдія Петрівна з усмішкою.

Оскільки реєстр конфіскованого у полковника Конькова майна не зберігся, його син, який був тоді неповнолітнім і, ясна річ, не міг нічого пам'ятати, зазначив вас серед свідків... Можливо, вдасться встановити щось по пам'яті... Це допоможе розшукати... Чи грошовій компенсації...

– Звісно, – сказала Марья Данилівна, – я пам'ятаю всі їхні меблі, вони жили у трьох кімнатах. В першій кімнаті був кабінет Васі... Там стояв письмовий стіл, диван, шкіряне крісло та кілька книжкових шаф... Здається, три.

Не поспішайте, – сказав молодий чоловік і став щось швидко писати.

– Ти про що, Маша? – запитала Клавдія Петрівна.

– Товарищ цікавиться меблями Васі... Взагалі його речами.

– Васі? – вона наморщила чоло. – Так-так.. Раптом він дає телеграму – зустрічай. Я всю ніч очей не склепила. Жінка у нього артистка. А у нас клопи.

– Мама, – сердито сказала Марья Данилівна, – не розповідай товаришеві дурниць.

Клавдія Петрівна усміхнулась.

– Потім ви всі приїхали... Мужиків двадцять... В орденах... Я вам усім на підлозі постелила... Нічого... По-солдатськи. – Вона засміялася.

– Мама, – сказала Марья Данилівна, – товариш не міг приїхати тоді з Васею. Ти навмисно плутаєш, щоб мене позлити... У неї склероз, не звертайте уваги, – обернулася вона до молодого чоловіка.

– Отже, книжкових шаф три? – тихо перепитав молодий чоловік, низько схилившись над паперами.

– Три, – повторила Марья Данилівна.

– Телефон, – сказала раптом Клавдія Петрівна чітко та ясно.

Молодий чоловік швидко підвів голову. Клавдія Петрівна серйозно та спокійно дивилася на нього.

– У передпокої лежала шкура ведмедя, – додала вона.

– Вірно, – здивовано підтвердила Марья Данилівна. – У них був телефон... І шкура ведмедя... Справді, і я пригадую.

– Все буде компенсовано, – сказав молодий чоловік. – Ви можете також вимагати компенсації... Як мати...

– Нам гроші не потрібні, – сказала Марья Данилівна. – Володя інша справа, він молодий.

– Володечка прислал карточку, – усміхаючись, сказала Клавдія Петрівна, – жінка у нього артистка... Дитинка є...

Марья Данилівна махнула рукою, підійшла до напівбуфета, наклала в блюдечко варення – вишня була матова, зацукрена. Вона поставила це блюдечко перед матір'ю. Та усміхнулася, взяла сливу, видавила з неї кісточку, вмочила м'якуш у варення та проковтнула.

– Вибачте, – сказала Марья Данилівна молодому чоловіку. – Ходімо далі. В спальні у них висів килим. Точно я не пам'ятаю розмір.

– Нічого, – сказав молодий чоловік. – Це поки що. Ви згадете, і ми ще з вами зустрінємось.

– А майно дружини теж згадувати? – запитала Марья Данилівна.

– Все згадуйте, – сказав молодий чоловік, – все вам повернуть.

Клавдія Петрівна нахилила блюдечко, і варення закрпало, потекло на стіл.

– Господи, – крикнула Марья Данилівна, – невже ти без очей! Господи, господи... Вибачте, – знову сказала вона молодому чоловіку, встала і пішла на кухню.

– Це я навмисно, – пошепки сказала Клавдія Петрівна, – щоб вона вийшла... Витягни мені коробку за твоєю спиною... Під ліжком.

Молодий чоловік знову густо почервонів, озирнувся на двері, опустився на коліна і почав нишпорити під ліжком. Старенька підійшла і, кречучи, гигочучи, всілася поруч на стілець.

Молодий чоловік довго нишпорив, наштовхуючись то на кут валізи, то на якийсь взуття, потім його пальці вдарили по тазу. Почувся дзвін.

– Тихше, – пошепки сказала Клавдія Петрівна, – Машка почує... Вона зараз шукає ганчірку на кухні, а сама нещодавно

поклала цю ганчірку на балкон сушитися. – Старенька гигикнула. – Ти далі руку сунь, не бійся, не вкусить ніхто.

Нарешті молодий чоловік намацав картонну коробку і витяг її. Коробка була доволі велика, з міцного подвійного картону. Очевидно, в неї щось упаковували раніше, збереглися навіть наліпки, втім, зовсім неясні, вилинялі.

– Спасибі тобі, – сказала старенька і лагідно провела пальцями по кришці, п'ять тонких ламаних рівчачків лишилося на густому шарі пилу, – я вже її місяців п'ять не бачила, – говорила старенька, ніжно погладжуючи коробку, торкаючись кутів, посмикуючи кришку, – прошу Машку, вона не витягає... Машка у мене завжди була вперта... Вася – той добрий... І Павлік... А ця вперта.

Старенька обережно відкрила коробку, верх розчинявся в обидва боки, як стулки, зазирнула досередини й усміхнулася. Коробка була дощенту набита якимись речами, впереміш. Тут були шматки тканин, розтріпані книжки, їжак для чистки скла гасової лампи, новий, яким ще не користувалися, намисто, кілька різних ожерелий. Старенька сунула пальці в кут коробки і дістала гаманець, шкіряний, засалений. Вона клацнула замком. Гаманець був щільно набитий червоними тридцятками, ліквідованими ще за реформи сорок сьомого року. Старенька закрила гаманець, заткнула його назад в кут, сунула пальці в інший кінець коробки, витягла коробочку з-під мармеладу.

– Внучок, – запитала вона, – хочеш мармеладу?

– Ні, – сказав молодий чоловік, – дякую.

Старенька відкрила коробочку.

– Викинула Машка мармелад, – сказала вона сумно. – Роки три тому... А може, і раніше... Тепер я пригадую. Нічого, дивись, що тут.

– На дні коробочки лежав якийсь загорнутий в слюду предмет.

Дивись, – сказала старенька і розгорнула слюду.

Це була пожовкла, наклеєна на картон фотографія дівчини у довгій сукні і рукавичках по лікоть. Дівчина була дуже тоненька, ніжна, зі здивованим, навіть трохи переляканим обличчям.

– Хто це? – запитав молодий чоловік.

Старенька хитро підморгнула, взяла намисто, спочатку більше цегляно-червоне, потім дрібне бісерне і, нарешті, зупинилася на білому матовому, вдягла його собі на шию. Потім, так само хитро усміхаючись, підморгуючи, вона дістала з коробки синю атласну стрічку, витягла заколки із плетеного на потилиці вузлика і зав'язала сиве волосся цією атласною стрічкою.

Молодий чоловік обережно всівся на стілець, обтрусив пил з колін. Старенька підійшла і подивилася на себе в дзеркало.

– Я померти боюсь, – сказала вона раптом. – Маша весь час бовкає, що хоче померти, а я боюсь... Він коли помирав, я пам'ятаю... Тричі вдихнув – двічі голосно, а третій раз спокійно, ледь чутно. Це вже з себе.

Молодий чоловік не знав, про кого каже старенька, але не став уточнювати. Старенька крутилася перед дзеркалом, поправила стрічку, торкнулася коралів. Потім увійшла Марья Данилівна й одразу почала кричати.

– Ти мене в могилу загониш! – кричала Марья Данилівна.

– Маша, – спокійно запитала Клавдія Петрівна, – куди ти поїла Васін мармелад?.. Внучок хоче мармелад...

Лице Марьї Данилівни вкрилося червоними плямами.

– Ти! – крикнула вона, задихнулася, перевела подих. – Ти знаєш, що це не твій онук... Ти вдаєш... Ти навмисно, ти навмисно... Ти здоровіша за мене... Зізнайся, знаєш, що не онук?..

– Знаю, – тихо сказала Клавдія Петрівна, – а навіщо кричиш на матір?.. Як не соромно... Я тебе запру вдома без чобіт...

Марья Данилівна провела долонею по обличчю, тріпнула головою і сказала молодому чоловіку:

– Ви вибачте, інколи зриваєшся... Знаєте, мені з нею доводиться гірше, ніж з дитиною... Я вас затримала?

– Нічого, – сказав молодий чоловік. – Я ще раз зайду... Ви ось що... Я вам залишу телефон. Якщо вам знадобиться – ми допоможемо... Я маю на увазі у побутовому сенсі.

Ні, – сказала Марья Данилівна, – нам нічого не потрібно.

Молодий чоловік підвівся, склав папери до теки, зацібнув «блискавку».

– Я хочу гуляти, – раптом сказала Клавдія Петрівна.

– Нова пісенька, – сердито відгукнулася Марья Данилівна, – накинь хустку та вийди, посидь на балконі.

– Я хочу гуляти, – вперто повторила Клавдія Петрівна. – Я в поле хочу... Чи на річку...

– Дурненька, – сказала Марья Данилівна. – Ну куди ти підеш, ти ледь по кімнаті ходиш.

– Мене внучок проводить, – сказала Клавдія Петрівна, – мені, головне, зі сходів.

– Товариш не стане з тобою возитися, – сердито сказала Марья Данилівна, – товариш на відповідальній роботі, працівник органів... Він прийшов з приводу Васі.

– Нічого, – раптом сказав молодий чоловік. – Я візьму таксі. Мені все одно у справах треба. Я би міг підвезти.

– Ось бачиш, – зрадівши, підхопила Клавдія Петрівна.

Марья Данилівна подивилася на молодого чоловіка, на матір.

– Добре, – зітхнула вона. – Якщо вже так – добре. Лише вдягнися тепліше... Накинь хустку. Я зараз теж вдягнусь, ви посидьте...

Марья Данилівна відкрила шафу, покопирсалася там, взяла якісь речі, вийшла на кухню. Потім повернулася, дістала з-під двоспального ліжка туплі з перетинками, на лососевій підшві, та чорні лаковані босоніжки на віденському підборі, всадовила матір, зняла з неї в'язані капці. Стопи у Клавдії Петрівни були маленькі, акуратні та, на диво, рожеві, по-дитячому свіжі. Коли Марья Данилівна доторкнулася до них, Клавдія Петрівна гигикнула, смикнула ногами.

– Ти чого? – сердито запитала Марья Данилівна.

– Лоскотно, – сказала Клавдія Петрівна.

Марья Данилівна взялася зацібати перетинку, але Клавдія Петрівна все смикала ногами і заважала попасти гудзикам в петлю.

– Ти чого? – знову крикнула Марья Данилівна. – Мені важко стояти зігнувшись, безсовісна.

Вона випросталась, стисла руками свій поперек. Рот її був напіввідкритий, а кольорові мішки під очима набули якогось чорнуватого відтінку.

– Вибач мені, Маша, – сказала тихо Клавдія Петрівна.

Марья Данилівна зацібнула перетинку і, забравши босоніжки, вийшла. Клавдія Петрівна сиділа притихла, обличчя її поблякло, виглядало стомленим, як у доньки, хоча вона абсолютно не рухалась.

– Я знову боюсь, – сказала вона, – я місяці три тому вночі помирала... Машка не знає... Ніхто не знає... Ти не кажи нікому. Давай поки підемо... Поки Машка вдягається. Вона наздожене, вона швидко ходить...

Клавдія Петрівна піднялась зі стільця несподівано легко і подала молодому чоловікові руку. Долоня в неї була легка і холодна. Вони вийшли у передпокій.

– Марья Данилівна, ми поки потихеньку зі сходів! – крикнув молодий чоловік, клацнув замком і вивів Клавдію Петрівну на сходовий майданчик. Тут було напівтемно, сонце ледь просмикувалось крізь запилюжені вікна.

– Віджила життя, – сказала Клавдія Петрівна.

Молодий чоловік взяв її обережно за лікті і поставив на нижню сходинку. Так поступово вони дісталися до проміжного сходового майданчика.

– Я тут була, – сказала Клавдія Петрівна, – у квітні мене сюди Маня виводила.

– Ти все-таки зі стрічками своїми, – з'являючись на верхньому майданчику, крикнула Марья Данилівна. На ній було чорне сукняне плаття, зацібнуте до горла, а на голові біла панамка. – Я не піду з твоїми стрічками, з твоїм намистом... І хустку не накинула... Господи, ти ж все чудово розумієш.

– Мовчи, – несподівано розізлившись, крикнула Клавдія Петрівна. – Тебе не запитують... Ти мені ніхто... Ти мені не донька.

Внизу і згори відчинилися двері, визирнули допитливі. Клавдія Петрівна схопилася за поручні, зробила крок сама і ледь не

впала – молодий чоловік насилу її підхопив. Марья Данилівна поспіхом спустилася, взяла матір під іншу руку. Клавдія Петрівна бубоніла щось сердито, смикала головою, але щойно вони вийшли на сонячну вулицю, зупинилися посеред шелестких у палісаднику дерев, як обличчя Клавдії Петрівни вмить пояснишало, вона закинула голову і щасливо розсміялася.

– Я зараз, – сказав молодий чоловік і пішов до перехрестя, до стоянки таксі.

Клавдія Петрівна якийсь час озиралася, потім побачила газетний щит, підійшла, вперла палець в газету та, рухаючи ним вздовж газетних рядків, заворушила губами. Сонце було просто в щит, і палець старенької відбивався в газетному папері, щоправда, ледь помітно, як у матовому металі. Підїхало таксі. Клавдію Петрівну всадовили на задне сидіння, вона притислась до вікна і затихла.

– Ви вибачте, – сказала Марья Данилівна, – клопіт із нами...

– Нічого, – сказав молодий чоловік. – Мені все одно у справах... Вам куди?

– До ріки, – сказала Клавдія Петрівна.

– Лише подалі від центрального пляжу, – сказала Марья Данилівна.

Спочатку Клавдія Петрівна дивилася у вікно, але потім відвернулася.

– Нудно мені, – сказала вона.

– Зараз, – наче зрадивши, підхопила Марья Данилівна, – зараз я покличу оркестр.

Водій безперервно озирався і гмикав. Нарешті вони зупинилися біля якогось фарбованого у зелений колір павільйону. За павільйоном був чагарник, пісочні пагорки й виднівся у проміжку між пагорками двошаровий плаский шматок: жовтуватий і трохи далі, впритул сріблясто-лускуватий.

– Ну, до побачення, – сказав молодий чоловік. – Так ви запишіть все... Майно, меблі. Ось телефон, – він простягнув папірець.

– Спасибі, – сказала Марья Данилівна.

В павільйоні-кондитерській Марья Данилівна всадила ма-тір за столик, купила їй розм'якле від спеки тістечко на картонній тарілці і сказала:

– Ти сиди. Я за човном піду. Дивись, всі на тебе озираються. З твоїми стрічками треба запливти подалі від людей.

В павільйоні бенкетувала якась замащена фарбою бригада малярів. Вони голосно гиготали, і хтось без упину повторював:

– Ковбасу різ крупніше, Коля у нас зубатий.

Всі вони сиділи босоніж, і Клавдія Петрівна дивилася на їхні величезні стопи, глибоко занурені в пісок – замість підлоги в павільйоні був прибережний жовтий пісок. Клавдії Петрівні раптом страшенно захотілося також посидіти босоніж, і вона почала шукати, кого б попросити розцібнути їй перетинку на туфлях. Неподалік возилася в піску дівчинка років п'яти у смугастому сарафанчику. Клавдія Петрівна покликала:

– *Детка*, підійди до мене.

Дівчинка підійшла та, закинувши голову, почала дивитися на Клавдію Петрівну. Дівчинка мала дуже великі сині очі, а губи були замащені шоколадом.

– *Детка*, – сказала Клавдія Петрівна, – розцібни мені гудзички на туфлях... Присядь, тільки обережненько, не зімни сарафанчик.

Дівчинка присіла, торкнулася гудзиків, але петлі були надто тугі.

– Один пальчик підсунь під ремінець, а іншим натискай на край гудзичка, – казала Клавдія Петрівна.

Дівчинка пихкала, нарешті їй вдалося повернути гудзик і встромити його в петлю, гудзик тепер стирчав вздовж петлі. Клавдія Петрівна натисла носом іншого черевика на задник, і гудзик відлетів.

– Молодець, – сказала Клавдія Петрівна, – розумниця... Тепер цей... Ти, як Гришенька, хороша... Біля мене живе хлопчик Гришенька, він мені взимку сніг у відерці приносив...

– Тобі ніжки болять? – запитала дівчинка.

– Да, детка, – сказала Клавдія Петрівна, – ох, яка ти розумниця... Їж тістечко. – І дала їй липке тістечко, що розпливалося по картонній тарілці.

У цей час з'явилася жінка в такому ж, як у дівчинки, сарафані і з такими ж блакитними-блакитними очима.

– Де ти взяла цю погань? – крикнула вона, вирвала у дівчинки тістечко і кинула його в пісок. На піску тістечко справді виглядало гидко, воно одразу вкрилося піщинками, наче висипом, з тіста, що лопнуло, вивалився білий крем, і по ньому зашастали мурахи.

Дівчинка заплакала, а жінка підняла їй ззаду сарафанчик і сильно плеснула по рожевих трусиках. Дівчинка вирвалась і побігла, плачучи, десь за павільйон.

– Грызло собаче, – сказала раптом Клавдія Петрівна і подивилася на жінку. Вона сказала це грубим голосом, просто по-чоловічому, навіть босі маляри зацікавились.

– Я міліціонера покличу, – вискнула жінка, – ви не маєте права. Стара ворона... Точніше, відьма... Яга, яга...

Швидко підійшла Марья Данилівна.

– Що трапилось? – перелякано запитала вона.

– Ця старенька з вами? – крикнула жінка. – Ваша знайома, так? Я її навчу.

– Грызло собаче, – знову повторила Клавдія Петрівна, дивлячись просто на жінку.

– Мама, – сказала Марья Данилівна. – Хіба можна ображати людей... Ви вибачте, у неї склероз...

– Ти, Машка, мовчи, – крикнула Клавдія Петрівна, – тебе не запитують... Ти мені не донька...

Жінка глянула на одну стареньку, потім на іншу і раптом розреготалася. Вона сміялася, притримуючи рукою груди, а потім, так само сміючись, побігла за павільйон.

– Я її знаю, – сказала Клавдія Петрівна, – це Надьки-американочки донька... Вони при Миколі дім тримали із публічними дівками.

– Які дурниці, – сказала Марья Данилівна. – Навіщо ти вигадуєш?

– Ти ще соплива, – сказала Клавдія Петрівна. – Нічого ти не знаєш. Тут рікі не було, вузький струмок був. Городи довкруг. А там подалі купальня стояла.

З-за павільйону показалися жінка та дівчинка. Жінка вела дівчинку за руку, і вони не дивилися на стареньких, але говорили поміж себе голосно, щоб старенькі чули.

– Бабка тебе змушувала їй туфлі *раздеть*, – казала жінка, – дурна бабка... Покажи бабці попку...

Жінка підняла сарафан ззаду, а дівчинка нахилилась, виставила зад в рожевих трусиках. Потім дівчинка повернула голову, скривилася та висунула язик.

– Ходімо, – тихо сказала Марья Данилівна. – Навіщо ти зняла туфлі... Я лише зараз помітила, що ти босоніж. – Марья Данилівна опустила на коліна, надягла туфлі, піднялась і якийсь час сиділа, важко дихаючи. – Навіщо ти гудзики обірвала? – запитала вона, але також тихо, без крику, радше навіть лагідно. – Туфлі ж злітати будуть.

Вони вийшли з павільйону і пішли вздовж берега, обидві втомлені, згорблені. Але щойно вони відійшли кроків на двадцять-тридцять, як Клавдія Петрівна розійшлась, а потім навіть повеселішала. Вони підійшли до сірого зі шлаку паркану і вийшли у ворота. Тут вже починалося поле, все в рівчаках. Ліворуч були городи, спереду човновий поміст і дощана будка якоїсь невеличкої човнової станції. Марья Данилівна зайшла до будки, а Клавдія Петрівна всілася поруч на лавку. Вдалині виднівся протилежний берег, і там, уздовж частоколу крихітних телеграфних стовпців, час від часу підіймалися жовтуваті хмари пилу, хвилини за дві до міського берега підкочувались хвилі, і човни, причалені до помосту, гриміли ланцюгами і стукалися один об інший. На помості, біля самого краю, сиділи дві дівчини, звисивши ноги у воду. Клавдія Петрівна поправила атласну стрічку, подивилася на дівчат й усміхнулась. Підійшов човняр з веслами, босий,

в закочених до колін брюках й солдатській гімнастерці навипуск, без поясу. Поруч із ним йшла Марья Данилівна і сердито трусила головою.

– Заборонено, – казав човняр.

– Я буду скаржитись, – казала Марья Данилівна. – Ви належите до *коммунхоза*, правильно ж?

– Заборонено, – повторив човняр, – такса тридцять копійок на годину. І все. Перевізниками ми не забезпечуємо.

Марья Данилівна махнула рукою, повернулася і підійшла до лавки.

– Бачиш, мама, – роздратовано сказала вона. – Я ж казала... Ти мене вже сьогодні замучила... Навіщо тобі човен? Завжди у тебе фантазія...

Клавдія Петрівна мовчки усміхалася.

– Наречена, – сказав човняр і гигикнув.

Темноволоса дівчина підвелася з помосту, підійшла до човняра.

– Я допоможу погребти, – сказала вона.

– Збожеволіла? – підбігаючи, шепнула їй подругка-білявка, – вона ненормальна, хіба не видно... І на танці запізнимось...

– Не запізнимось, – сказала темноволоса дівчина. – Я погребу.

Човняр знову гигикнув і взявся відв'язувати човен.

– Я вам дуже вдячна, – заметушилася Марья Данилівна. – Мама, – крикнула вона, – ходімо, дівчинка знайшлася. Дівчинка гребтиме...

Вона взяла Клавдію Петрівну об руку й обережно повела її до води.

– Хвилинку, – сказав човняр. – Я зараз її посаджу.

– Лише не зробіть їй боляче, – перелякано сказала Марья Данилівна.

– Порядок буде, – сказав човняр, обережно взяв стареньку однією рукою під коліна, іншою за спину і всадовив у човен на корму.

Марью Данилівну він також підсадив, взявши під лікті. При цьому Марья Данилівна смикнулася, ледь не звалилась у воду, змахнула сумочкою і вискнула.

– Добре, – сказала білявка. – Я з вами... Тебе, Алка, не можна саму відпускати. Ти теж ненормальна.

Темноволоса дівчина почала гребти. Гребла вона добре, човен йшов рівно, без поштовхів. Від спеки вода позеленіла, тхнула гниллю, а вітер сильно відгонив димом. Але Клавдія Петрівна старалася дихати глибше.

– Повітря яке, – сказала вона.

– Ти застудишся, – сердито сказала Марья Данилівна, – не дихай ротом.

– Добре жити, – усміхнулася Клавдія Петрівна. – Ех, була б я молода, як Маша... Ти весь час незадоволена, Маша... Подивись, яке небо. Поїхати б на той берег, лягти на траву... Я вже років п'ятнадцять не була на тому березі...

Вона опустила долоню до води. У воді долоня повніла, а коли вона витягала її, долоня одразу неначе всихала, ставала схожою на лапку.

– Ти підхопиш запалення легень, – сказала Марья Данилівна.

Клавдія Петрівна раптом бешкетно усміхнулася і льопнула в Марью Данилівну водою.

– Припини, – обтрушуючи бризки, крикнула Марья Данилівна, – припини, дівчат соромно...

Та Клавдія Петрівна не відповіла, вона сиділа вже зовсім інша, аніж мить тому, тиха, лагідна, погойдуючись, дивилася на воду й бурмотіла щось нерозбірливе. Вона зняла атласну стрічку і, тримаючи її за кінчик, пустила її вздовж вітру. Сиві рідкі коси розсипалися по плечах, і крізь них проглядали залисина.

– Скільки їй? – запитала білявка.

– Вісімдесят сім, – відповіла Марья Данилівна, – зовсім у дитинство впала.

Темноволоса дівчина подивилася на стареньку у білому платті, а старенька подивилася на дівчину, вони із розумінням усміхнулися одна одній. Потім старенька подивилася на білявку, і та чомусь перелякано відвернулася. Повз проплив великий човен із хлопцями. Білочубий красень стояв на кормі і дивився в бінокль.

– Богодільня на відпочинку! – крикнув білочубий.

– Дурак, – сказала темноволоса дівчина. – Ви не звертайте уваги, я цих дурнів знаю, це мого братця приятелі.

Ліворуч була болотиста заводь, ріс очерет, праворуч ріка повертала, виднівся пішохідний міст, а за ним було чути шум плотини. Човен увіткнувся у полого глинисте дно метри за два від берега. Білявка босоніж увійшла до води і поволочила човен, вперла його носом у порослий травою бугор. Дівчата зробили «стілчик» – перехопили одна одну за руки, але Клавдія Петрівна не хотіла сісти, щоб її перенесли, вона скинула туфлі і також босоніж хотіла увійти до води.

– Не пускайте її, дівчата, – кричала Марья Данилівна. – Мама, це востаннє. Далі балкона ти в мене нікуди.

Дівчата стали з обох кінців човна, розкинувши руки, темноволоса мовчки, а білявку душив сміх, вона щораз сплескувала і повторювала:

– Ой, я мовчу.

Марья Данилівна стояла на кормі, також розкинувши руки, на правій руці їй висіла клейончаста сумочка.

Клавдія Петрівна сердито кидалась всередині човна, плутаючись у подолі білої сукні, невміло перелазячи через човенні лавки. Атласну стрічку вона впустила, і та мокла у калюжці мулистій води на дні човна.

– Ти мені не донька, – кричала вона Марьї Данилівні. – Забирайся!

Прибережним лугом ходили корови, звідкись вистрибнув песик і загавкав на човен, на людей. Клавдія Петрівна подивилася на песика і раптом стихла, всілася на лавку.

– Зельма, – сказала Клавдія Петрівна і додала, звернувшись до темноволосої: – Вона в кімнаті ніколи не гидить.

Дівчата взяли Клавдію Петрівну, всадовили на схрещені руки й понесли до берега. Потім вони допомогли перебраться Марьї Данилівні.

Берег поріс густою соковитою травою, виднівся лісок, було дуже тихо, песик кудись зник, лише чути було позаду плескіт

води та під самим горизонтом з'являвся лункий металевий звук, там були кар'єри білої глини.

Клавдія Петрівна пішла спочатку обережно, потім все швидше та швидше, потім зупинилася і лягла, торкнулася обличчям трави.

– Мама, встань! – крикнула Марья Данилівна. – Ти застудишся, земля сира.

Клавдія Петрівна не відповіла. Вона лежала, дивлячись у небо, усміхалася та обережно перебирала намисто у себе на шії. Знову з'явився човен із хлопцями. Човен плів уздовж берега, і білочубий щось кричав, склавши долоні рупором. Певно, він глузував. Після кожного викрику слідував вибух реготу.

– Бовдури, – сказала темноволоса дівчина.

А білявка непомітно дістала помаду і торкнулася губ, провела мізинцем біля країв рота. Крики привернули увагу Клавдії Петрівни. Вона сіла, подивилася на ріку, але човен вже зник за поворотом. Тоді вона подивилася на білявку.

– Покажіть, – несподівано сказала Клавдія Петрівна, – це губи фарбувати, так?

Білявка поспіхом затисла помаду в кулаку. Темноволоса дівчина дістала з кишеньки свою помаду і простягнула Клавдії Петрівні. Клавдія Петрівна почала підніматися. Спочатку вона стала рачки. Темноволоса дівчина поспіхом підійшла, підхопила її за плечі і випростала. Клавдія Петрівна взяла помаду, покрутила, понюхала.

– Пахне добре, – сказала вона.

– Мама, – сказала Марья Данилівна, – перестань, дівчині, може, неприємно.

– Нічого, – тихо сказала темноволоса дівчина. – Нічого, візьміть, якщо вам подобається.

Клавдія Петрівна знову усміхнулася.

– Як я танцювала, – сказала вона. – Ох, як я танцювала, дівчата.

Мама, – сказала Марья Данилівна, – припини, будь ласка. Не треба смішити людей.

Клавдія Петрівна мрійливо усміхнулася, зробила кілька кроків до води і торкнулася фіолетовим тюбиком своїх жовтих кістяних губ.

– Мама! – крикнула Марья Данилівна. – Мама, перестань. – І ляпнула Клавдію Петрівну по руці.

Вона хотіла лише вибити помаду, але кінчики її пальців ковзнули по вилиці Клавдії Петрівни, а ребро долоні зачепило матір по підборіддю так, що та смикнула головою, похитнулася і ледь не впала.

Марья Данилівна була масивніша і важча за матір, і руки вона мала великі, обплетені жилами. Помада мазнула Клавдію Петрівну вздовж щоки, покотилася по траві і впала у воду. Жирний фіолетовий зигзаг потягнувся від краю рота до підборіддя, і на ньому набухали дві червоні крапельки: мабуть, металевий футляр помади розідрав шкіру.

Клавдія Петрівна стояла над самим берегом, тінь її ламалася навпіл: частина на траві, а частина серед бульбашок, що піднімалися з мулистого дна.

– Нічого, – тихо сказала Клавдія Петрівна і подивилася на дівчат, – це просто так... Маша завжди була гарна дівчинка... Весела... Як вона танцювала у Павліка на весіллі... Зіна злилася, ревнула Павліка до рідної сестри. – Старенька засміялася хитро й пустотливо. – Така нерозумна... Я завжди казала Павліку, що вона нерозумна... А Вася вдало одружився. У нього дружина була лікарка... Розумна... Я її любила... – Старенька раптом замовкла, роздивилася навколо, зітхнула і сказала просто і ясно: – Дівчата, не дай вам Боже пережити своїх дітей.

Марья Данилівна стояла в кількох кроках від Клавдії Петрівни. Після удару вона уважно та навіть здивовано подивилася на матір, потім відійшла назад, відкрила сумочку, взялась ритися у ній. У відкриту сумочку закрапали сльози, вилиняла шовкова підкладка вкрилася плямами. Марья Данилівна закрила сумочку і заплакала голосно, витираючи очі пальцями. Клавдія Петрівна

підійшла до доньки, торкнулася її плеча, і та покірно опустила поруч із матір'ю на траву.

– Тихше, дитинко, – казала Клавдія Петрівна, – тихше, маленька...

Марья Данилівна лежала у недоладній позі, розкинувши ноги в босоніжках, під гарячим від сонця суконним платтям трухлявий жирний живіт її чесався, а лопатки впиралися в гострі коліна Клавдії Петрівни, що сиділа над нею.

– Налетели гуси, – бурмотіла Клавдія Петрівна, погойдуючись, – Машеньку любили, Машеньку кормили...

У Марьї Данилівни через неприродний вигин розболівся хребет, але вона не змінила позу, лежачи дістала з сумочки мережеву хустинку й почала обережно витирати жирний фіолетовий слід зі щоки матері, набухлі крапельки крові підсохли, вона обережно очищувала шкіру довкруз них від помади.

– Налетели гуси, – плутаючи мотив і слова, бурмотіла Клавдія Петрівна, інколи вона обіймала голову доньки сухими лапками і торкалася її чола губами.

Дівчата сиділи на борту човна, опустивши босі ноги до води, і мовчки дивилися, як старенька в білій сукні погойдує, колише на колінах сиву голову своєї доньки.

1964

Переклад з російської Катерини Сінченко

Сергій Тихий

ІЗКОР

– То на добро – щаслива прикмета. – Борис підводить очі до неба.

Ледве вони вийшли з-під навісу аеровокзалу – з майже невидимої хмарки, освітлений косим променем осіннього сонця пролився на них дощик. І Борис згадав, як йому маленькому говорила мама: дивися, синку, це сліпий дощик – щаслива прикмета!!

Багажу у в них мінімум: дві невеликі валізи на коліщатах. Борис огрядний, але не товстий, не маленького зросту, але й не баскетбольного, з лискучою лисиною, яка по-зрадницьки розростається від тімені – так, що спереду її не видно, але сіро – чорне волосся ще росте у нього вище лоба, на скронях, за вухами і позаду. Перукар Сьома називає тепер його волосся «сіль із перцем», а раніше воно було «перець із сіллю». Ну, скоро сама «сіль» залишиться... Борису за 70. Але того «за» зовсім ще небагато – пару місяців.

А Наомі рівно 23. Вона позаминулого року відслужила в Цахалі – Армії оборони Ізраїлю, об'їхала після того півсвіту. Так у них в Ізраїлі заведено: дембеля спочатку довго-предовго подорожують, добираються аж до якої-небудь Нової Зеландії, а лише потім – йдуть вчитися. Наомі вибрала університет в Бер-Шеві.

Щось комп'ютерне. Борис толком не розуміє, що саме, йому цілком достатньо, що Наомі подобається.

А ще Наомі – красуня, висока й струнка, з гривово світлого волосся і зеленими очима... Що називається, косметики не треба – її величність Генетика про все попіклувалася. Колись гарних дівчат порівнювали з богинею Афродітою. Шкода, що тепер на жіночу красу інша мода. А щодо еталону... Ви от, скажете, хто ця загальноновизнана Афродіта сучасності? Може й Наомі? Бо в Борисполі зустрічні чоловіки обертаються, щоб провести її захопленим поглядом. А ті, хто не обертаються, мабуть, боягузи, або ці... Фантазери, як називає геїв Аня – Борисова жінка.

Наомі показує Борису екран смартфона. 32-47 – номер замовленого по інтернету таксі. А ось і водій – піднімає назустріч потоку пасажирів папірець, на якому написано: Гельфанд. Це Борисове прізвище. Борис Гельфанд. Здається, познайомились...

...Таксі, описавши розлогу дугу по шляхопроводу, виїздить на трасу – по п'ять полос в одному напрямку, усього десять. Ого – не пропускає факту пасажир – тут, на доісторичній, як він каже, батьківщині, Гельфанд не був 30 років без одного року. Вони й не з Борисполя, навіть, тоді вилітали. Держави Україна ще не було, а дипломатичні відносини з «ізраїльським агресором» в Союзі щойно встановили. Тоді з Москви всі летіли куди подалі.

Чого за стільки років він зараз лише зібрався приїхати сюди, коли дехто й по кілька разів на рік літає, а рейсів щодня не менше десяти, і то лише в Бориспіль? І не дорого це тепер... А хто ж його знає, чого – те, се... Добре, хоч зараз зібрався.

Аня не поїхала. Чого? А ви у неї спитайте! Уперлася, що в Київ треба летіти у травні, коли цвітуть каштани. А Борис хотів саме восени. Ну й зачепило на принцип – вони з Анею це уміють, хоч і восьмий десяток пішов, а зчепляться – то як молоді. Це ж він, Борис, запланував цю поїздку і саме восени! От лише в серпні сімдесят стукне і він розрахується на роботі для заслуженого, як то кажуть, відпочинку. Можна Борі відпочити, нарешті, як він сам хоче? Втім, про що мова? В Київ тепер поїхати – лише могили провідати. З живих нікого не залишилось.

...Борис бачить у дзеркалі салону, як зиркає на Наомі молодий водій, щоразу відволікаючись від дороги, по якій проносяться машини зі швидкістю спортивного літака. Нарешті мужчина у водієві не витримує:

– Ну ви даєте, діду! – захоплено каже він, звертаючись до Бориса.

Той не одразу розуміє, до чого це, але швидко второпує – мабуть, хлопець прийняв Наомі чи то за його молоду дружину, чи то за коханку.

– А... – усміхається Боря. – Якби ж... Це внучка моя.

Наомі розуміє лише слово «внучка», але уже хмикає.

Боря дивиться на неї скоса, з-під брів – так, щоби та не бачила. Наомі, хоч і дівчисько ще, але де тільки не бувала. Мабуть, і зараз дивиться по сторонах, з машини, яка несеться по швидкісному шосе, ніби не на землю предків вперше прилетіла, а просто кудись, де раніше не бувала. Їй, звісно, цікаво: а тут як люди живуть? А жили вони як, питаєш, Наомі?

...Боря, між тим, уже жалкує, що сказав водієві правду. Було б промовчати – нехай думає, що хоче. А тепер, коли знає, що внучка, то й клеїтись до Наомі почне. Ну, Борис йому покаже, і не таких на місце ставили. Втім, водій дисципліновано зосереджений на дорозі.

– Та ти здурів, Борю. – Раптом, він ніби з повітря чує голос своєї Ані.

Ці чотири слова – улюблені в її словничку. Але нічого. Дай Бог кожному таку дружину!

Сказати, що Борис любить внучку, мабуть, не можна. Він її обожнює! Аня якось так і сказала: ви знаєте, що таке єврейський дідусь? Куди там до нього єврейській мамі!

Непокоїтись за Наомі Боря починав лише вона виходила з дому. Куди? З ким? Коли повернешся? Аж Таня, Борисова дочка і мама Наомі, не витримала: тату, та ти мене так біля себе в Києві не тримав! В Ізраїлі дорослі діти з батьками не живуть, та й він, Борис, давно живе окремо від сім'ї своєї дочки. Втім, не в Ізраїлі

уже теж так само. Але ж лише в Ізраїлі внучки служать в армії! Тому він, бувало, що й дзвонить усім своїм по десять разів на день: де Наомі, що Наомі?..

...Дід знову зиркає вбік. Профіль Наомі чітко промальований на тлі узбіччя Бориспольської траси. Здається, все краще, що Господь мав для жінок – єврейських та українських – усе зійшлося в Наомі. Висока, струнка, тендітна, але сильна, з широко розгорнутими плечима. Русяве світле волосся, з мигдалевидним семітським розрізом очі. Носик і підборіддя, мов з мармуру виточені.

У діда з внучкою стосунки особливі. Батько Наомі в армії не служив, такий уже тоді час був, коли чоловікам це було не обов'язково. Ну, в інституті політехнічному вчився у 80-ті – з кафедрою військовою. А дід – служив! Вони з Наомі солдати, їм є про що поговорити.

Боря згадує, як щотижня нетерпляче чекав свою солдатку додому на суботу. Але особливо він пам'ятає, як ті відпустки щоразу закінчувалися. Борис ночує у себе, вони з Анею мешкають неподалік, в сусідньому будинку. І от приходить Йом Рішон – день перший. У неділю, рано-вранці, Борис заходить до квартири «молодих», відкриваючи двері своїм ключем. Наомі уже в однострої стоїть у вітальні біля великого дзеркала. В Армії оборони Ізраїлю форма практично однакова – що чоловіча, що жіноча. Ну, може виточки якісь є, для грудей – Боря в тому не розбирається, він же автомеханік, а не кравець. Грубі солдатські штани двома мішками заправлені у високі берці, бушлат кольору хакі, зелений берет, акуратно складений і засунутий під погон.

Наомі служить у Сдероті, це на кордоні з Газою, де стріляють часто. Борис там бував – 30 кілометрів усього від їхнього Ашдода. У Сдероті він бачив у дворі поліцейського управління довгі стелажі з іржавим залізяччям – це уламки ракет-Касамів, їх після кожного обстрілу, збирають на вулицях містечка і привозять сюди.

Боря дивиться на Наомі і не може відвести очей: у відкритому комірці грубезного солдатського бушлату – біліє струнка й ніжна дівоча шийка. Яка ж вона тоненька! Але Борисові думається, що

схилитися ця голівка може лише до коханого, або над дитиною, народженою від нього.

Раптом він уявляє собі, як би сміялася, навіть ржала би Наомі, якби знала, що зараз про неї думає дід. І правильно! Ти бач, шмарклі розвів! Серіалів надивився, мов стара баба!

Боря стряхує головою. Але все одно повертається в намальовану щойно картину: Наомі дістає з накладної кишені наплічника магазин до автомата. Сухий, точний, акуратний звук – клац! – заряджений магазин надійно пристиковується до гнізда. Після серії терактів в Армії оборони Ізраїлю наказано всім, навіть тим, хто у відпустці, носити зброю готовою до застосування. Звісно, запобіжник піднятий. Наомі перекидає ремінь автомату через голову й руку – зброя повисає у неї на боку стволом донизу. Наомі поправляє шнурівку на берцях і випрямляється на повний зріст. Амазонка! А ну, підійди-но до неї! Втім, у Бориса все одно стає неспокійно на душі лише за внучкою зачиняються двері.

– Як там у вас, Ізраїлі? – запитує водій, повертаючи Бориса в реальність.

– А звідки ви знаєте, що ми з Ізраїлю?

– Я ж валізи ваші у багажник клав! А там на бірках багажних такими літерами написано, що тільки в Ізраїлі прочитати можуть. – Усміхається водій.

– А... Зрозуміло.

– Хоча я кілька знаю – Алеф, Бет, Гімл... Мене товариш навчив, я гостював у нього в Хайфі позаминулого року.

– Борис насуплюється. Це ж як завжди: у кожного антисеміта має бути свій «кращий друг Абрам».

– Борю, та заспокойся ти, шлімазл! Що ти знаєш про людину! – Знову втручається з повітря Анін голос.

– Поважаю, – продовжує водій. – Євреїв поважаю. Як це ви... Ну, як сказати... Стали такими, якими хотіли стати!

...Вони уже їдуть містом – Позняки, Осокорки... Борис нічого тут не впізнає. Утім, до цього він був готовий, йому розповідали,

та й жили вони колись на правому березі, на Подолі. Щоправда далеко від нинішнього, вилизаного для туристів його центру, а під Олеговою горою, там, де по Кирилівській вулиці день і ніч гуркотять трамваї.

А зараз вони вирішили селитися не в готелі, а на орендованій квартирі: дешевше і зручніше. Таксі зупиняється на розі Пушкінської та Прорізної.

Водій дістає з багажника валізи. Розплачуються вони карткою. Борі ніяково – це ж таксі, а грошей вони в аеропорту поміняти не встигли. Тепер не даси на чай, то подумає, що єврей жадібний. Борис намагається сунути в руку водієві зелену доларову десятку.

– Не треба, – усміхається хлопець, показуючи на термінал, – тут все включено.

Кинувши прощальний чоловічий погляд на Наомі, він дисципліновано вмикає лівий поворотник і відчалує від тротуару.

От і будинок цей – сталінка, Боря й не уявляв, що колись може хоч і на кілька днів поселитися тут. Біля дверей їх уже чекає співробітник фірми, в якій Наомі замовила квартиру.

– In English? По-русски? – лаконічно запитує молодий чоловік.

– Я сама. – Ккаже Наомі дідові російською і тоном, який виключає заперечення.

Вона-то може спілкуватися що так, що так, але ж недарма Наомі, народжена в Ізраїлі, з-під палки вчилася цій мові, як на полягали її мама і тато. Борис відвертається і дивиться вниз по Прорізній – там можна побачити Хрещатик.

А за хвилину вони уже заходять в помешкання.

– Нічого собі! – вражений Боря Гельфанд.

З вікна квартири видно те саме – Хрещатик. Але Боря уже думає про інше. Звідки у Наомі цей густий єврейський акцент, точно такий, як був у його бабусі? Боря через стареньку ніколи не запрошував додому однокласників не хотів, щоби вони чули. Навіть євреїв теж не запрошував. А в Наомі він звідки? Вона ж в Ізраїлі народилася, на івриті – розмовляє, думає й бачить сни. Друга вільна мова у неї – англійська, арабською може спілкуватися.

А російській Наомі навчили вдома, доклавши до того титанічних зусиль, аби хоч якось літні люди могли спілкуватися з дівчинкою. У сім'ї цим пишаються – мало кому з батьків-олімів таке вдається. То звідки цей невмирущий акцент? Тема для дисертації, чи не так? Мама в Наомі російський філолог за освітою, а батько взагалі українець. Наомі назвали так на честь бабусі, татової мами. В Ізраїлі нині такого повно – якщо на чийсь честь називають дитину, то можна й щоб один перший склад співпадав, а то й одна літера. Тож бабусю Наомі «по тату» звать Наталія Іванівна.

...Дід і онука спускаються на Хрещатик. Ну, хоч тут нічого не змінилося. А що тут може змінитися? От хіба що машини... Вони сунуть щільним ревким потоком і серед них чимало таких, що їх Борис бачив лише у глянцевиx журналах, які тримали для клієнтів у їхній майстерні. Але тут є й такі, що й в журналах йому не траплялися. І – жодної, жодної (!) «Волги» чи «Жигуля».

– А чого ж, – професійно думає Борис, – при нормальному догляді і до цих часів доїздили би машинки.

Вони йдуть собі Хрещатиком. Магази́ни – так – змінилися. Щоправда, які вони тут були раніше, Боря вже не пам'ятає, але точно не ті. На розі Богдана Хмельницького Борис зупиняється: Центрального гастроному нема... Колись це особливе місце було для київських таксистів. У ЦГ відпускали алкоголь до 23-ї, до самого, тобто, закриття – і з усього Києва сюди спішили, платили грубі гроші любителі, аби встигнути по пляшку. І от – нема ЦГ... Саме в цю мить Боря відчуває, як рветься остання ниточка, що пов'язувала його з тим, потонулим у часі рідним містом. Це уже не його вулиці, будинки, повітря. Тепер уже сам Київ вибиратиме, що в них з Борисом залишилося спільного.

...А от і Бесарабка. Ринку точно нічого не зробиться – стоїть, як стояв. А від Леніна один пеньок залишився. Звісно, Боря слідкував за обома Майданами: це ж у Києві, це його рідний Київ повстав, та так, що весь світ очей відірвати не може. Але сьогодні, спустившись з Прорізної, вони пішли в інший від Майдану бік. А Леєніна знесли? Ну й і нехай! Нема за чим шкодувати...

І раптом ця компанія. Зверху з бульвару їх іде чоловік десять – молоді хлопці й дівчата. Вони загорнуті в біло-синє, ще й над головами такі ж прапори у них. Прапори Ізраїлю з Магген Довідом посередині – шестикутною зіркою – щитом Давида. Це в Києві? Так, на Бесарабці! Вони сміються і голосно про щось гомонять на чистісінькому івриті. Перехожі особливої уваги на них не звертають. Ну, йдуть собі люди.

А Наомі радісно підстрибує і біжить їм назустріч. Про що вони там? Борис не підходить – все одно нічого не зрозуміє, надто швидко, такий іврит не для нього. Наомі, мабуть, щось їм про діда розповідає – всі дивляться на Бориса і компанія привітно махає йому руками. Боря, звісно, відповідає, посміхаючись. А потім, вони щось пишуть у своїх смартфонах – певно, координатами обмінюються – доходить до Бориса. Але Наомі повертається швидко.

– На баскетбол приїхали. – Виділяючи кожне слово каже вона дідові на івриті. – Кубок європейських чемпіонів. Пропонували разом піти. – Закінчує Наомі.

Борису видно, як їй хочеться бути зі своїми, гуляти з ними, голосно сміятися і говорити про все на світі – а тут дід...

– Нічого, – думає він ніби у відповідь, – ще нагуляєшся, дівчинко.

Але хто же з ним поговорить, як раніше? Так, щоб відлягло від душі? В Києві таких людей не залишилось. Сам Київ? Втім, Борис упізнає лише будинки, та й ті – на вічному Хрещатику чи ще деінде в центрі.

Колись у цьому місті було якось не прийнято декларувати своє єврейство, тим більше, виставляти його напоказ. Це для його, Бориса Гельфанда, покоління такий негласний закон існував, для народжених у перші роки двадцять-тридцять після Бабиного Яру. Але тепер – зникло кудись це відчуття! Он ідуть молоді євреї – хлопці та дівчата – прапором своїм єврейським розмахують, співають, гомонять голосно по-єврейськи. І що? Хіба небо упало на землю? Кияни йдуть їм назустріч і посміхаються, і хтось показує

схвально піднятий догори великий палець. І все це виявляється, дуже просто, як і має бути.

Господи, як же це просто і легко! Ну, майже те саме, він ледве не шкірою відчув тоді в Ізраїлі, у в перший день, коли приїхав. Але ж нині – у Києві він це бачить і чує, в його рідному Києві! Антисемітизм? Він був і є всюди. Десь, якісь його збудники завжди посіяні. Але якщо у загалу є до нього імунітет, то антисемітизм не страшний, він – особиста проблема хворого. А от чи є імунітет, чи його нема – це вже до влади питання.

Борисові дивно про таке й думати, і йому так би хотілося виговоритися, згадати, як воно було і щезло. Але з ким тут поділишся про таке... З Наомі? Вона подумає, що у діда щось з головою.

...Цю історію Борис не може забути уже років шістдесят. Отут. Вулиця Леніна, навпроти Опері. На розі написано, що це уже вулиця Богдана Хмельницького, але ось цей будинок. Чи це не він? Сивий дід стоїть, читаючи вивіски якихось контор біля входу. А дитячої бібліотеки тут вже нема?

Колись, у тому віці, коли хлопчикам конче потрібні Жюль Верн і Стівенсоен – з ліхтариком, під ковдрою – він прийшов до неї записатися. І бібліотекарка дала йому заповнити анкету – папірець на половинку листа зошита. Він туди тільки глянув – одразу побачив там це слово...

Далі Боря пам'ятає все, ніби то було вчора. У нього спітніли руки. Він сидів на стільці, присунутому до стола, і мовчки дивився на графу «національність», яку йому належало заповнити, але він уже знав, що не зможе написати це слово. Він сидів так хвилин десять, не розуміючи за що йому це. Історії свого древнього народу він не знав, в радянській школі про таке й не згадували. Про єврейську – місію, мову, свята – тим більше. Мудреці-меламеди разом зі своїми учнями уже давно лежали по ярах і балках, розсипаних по всій Україні. А що він, Борис Гельфанд, знав про себе і свій народ, читав, чув? Кілька гидких анекдотів? А ще мамин шепіт: «Нічого, синку, ми же тебе любимо...»

І татове: «Щоби отримати “п’ять”, ти маєш відповісти на “шість”». Але основне – це слово з трьох літер, яке дзижчало на нього зі смердючої пащі підворіття... І от комусь треба, щоби він це все підтвердив на оцьому листку?

Бібліотекарка здивовано глянула на нього: хлопчику, ти що, все нормально? Боря піднявся на ватяних ногах і вийшов, залишивши на столі чистий бланк

Він біг додому відчуваючи в собі дивну суміш полегшення й сорому. Обидва ці відчуття ще не були тоді чітко окреслені. Й він ніколи нікому не розказував про це – не міг. Тільки з часом на зміну малодушному полегшенню прийшло важенне відчуття образи, а сором пік все дужче. Соромно було перед батьком, який пройшов всю війну і повернувся інвалідом, перед бабусею, яка чудом вижила в окупацію з чужими документами, удаючи з себе німу, бо її, незважаючи на цілком слов’янську зовнішність, з головою видавав той самий акцент. А особливо перед Ізею було соромно – молодшим братом батька. Йому в 1941-му 13 було – вік бар-міцви, це вважається повноліттям хлопця у євреїв – коли він десь на станції загубився в натовпі, відстав від мами з сестрою і повернувся до родичів у Коростишів. Там Ізя і ліг разом з двома сотнями дітей, жінок, стариків у розстрільному рову. Вони всі жили і загинули євреями, а він, Боря, злякався.

А потім – ззовні – воно ніби загоїлось. Він навчився в батька без зайвих слів бити в ніс тому, від кого почує те коротке слово, а потім брата свого меншого, Ігоря, теж цьому навчив. Він при звичаївся, де можна обходити, а де треба – наполягати. Він завчив інтонації, що їх можна пропустити повз вуха, і такі, які не можна в жодному разі. Життя якось склалося, не гірше, ніж у тих, хто його оточував. І ще, дякувати Богові, люди, які траплялися йому на дорозі, звісно, виявлялися різними, але переважно людьми, і не так вже й часто йому доводилося бити когось в ніс.

...Проте, коли вони з Анею і Танею безладно й швидко збиралися, щоби їхати з Києва назавжди, Борисові подумалося раптом,

що він усе міг би пробачити, крім тієї незаповненої анкети. Він не пробачив її собі, але й місту цьому – теж.

Ні, думає Боря, таки стає інакше. Просто жити треба довго, щоб дочекатися. От євреї живуть чотири тисячі років. І що, скажете, не стало краще?

А в людському житті, хіба не так? Живи довго – і ти побачиш. Побачив і Боря. В інститут він після школи не вступив – не добрав балів. Пішов в армію, танкістом там був, водієм-механіком. Ну, а на громадянці на танках не їздять, то якось влаштувався в таксі: батьків однополчанин заступником директора автопарку працював. А таксист у Києві – це тоді ого-го було, не те що зараз – це рівень офіціанта був у хорошому ресторані, чи навіть, бери вище, м'ясника. Звісно, не на Бесарабці чи в Центральному гастрономі, але все ж. А потім Боря женився на Ані, народилася Таня. А потім з хребтом у нього почалися проблеми – та такі, що зміну за кермом ніяк не висидиш. Ну, пішов у тому же парку автомеханіком. І це таки його було місце! Борю в парку навіть «автодоктором» прозвали – якщо він машину обслужить, то вона таки їздить, грошки заробляє: водії до Бориса Гельфанда в черзі на ТО стояли. Тоді ж до нього в помічники й Толік прибився зі своїм нікому не потрібним червоним дипломом, майбутній зять.

І от все склалося, ніби, в людини, хіба ні? А щось жити не дає. Починаєш колупатися в собі, шукати – що, де... Довго шукаєш. А знаходиш той листок нещасний, анкету...

В Ізраїль Боря їхав упевнено, нічого не боявся. Машини, як і люди, влаштовані однаково. Все те саме у всіх моделей – кузов, ходова, гальма, мотор... Втім, є у них і національність – може усміхнутися автодоктор Гельфанд, – пригадуючи, наскільки геніально продумана японська «Тойота» і як буває, треба помучитися з «французом» – «Сітроеном» чи «Пежо» – аби замінити якусь лампочку. Та Боря ж і з тим розбереться, хіба ні?

...Тут і виявилось, що машина на ямі, чи на підйомнику мовчить, але з її власником говорити треба! А іврит у Борі на рівні

базару – і стоп. А у в Толіка, навпаки, від зубів відскакує. Так зять потроху-помалу і вибився в люди, майстерня у нього своя, персонал, клієнти. І стало все навпаки – Боря у нього на підхваті. Ну то й що? Зате всі свої і Наомі уже народилася.

...Він приходить на свою вулицю, до будинку, в якому народився. Але ж вулиця називалася не так. І навіть будинок поставив. І все тут чужі люди. Втім, чудо трапилось таки: він впізнав у літній жінці своє перше кохання у дитячому садку. Тільки імені її не згадав. Зате довго пояснював, хто він. Вона нарешті згадала. Або вудала, що згадала... І що далі? Кому воно потрібне зараз, давно забуте? Боря стоїть перед темним дрімучим лісом чужого життя, і у нього немає ні бажання, ні сил у нього заходити. Тут зі своїм би розібратися...

Борис бере в прокаті машину. І не вибирав, навіть – першу взяв, яку запропонували. Бо тільки послухав двіжок, покрутив кермо, гальмонув з розгону у дворі – лялечка! «Тойота Карола». Все зрозуміли? Ну, і поїхали вони. Боря за кермом, а Наомі у нього за штурмана. Вона же з навігатором у смартфоні на ти, а він так толком і не навчився з ним управлятися, скільки не старався.

Ні, ви не подумайте, Борис до цієї поїздки готувався. Щоб не лише на могили прийти. Близьких родичів та друзів в Києві не залишилось – він це знав. Так хоч би хтось. Подивитись на колись знайому людину через багато літ, це як на себе самого по-чесному глянути, без ілюзій. Десь якісь телефони Боря підставав. А як став набирати... Той помер, тої теж немає, ті далеко. Але частіше за все: «Ви не туди дзвоните, чоловіче, тут немає таких». Тож і довелося за три дні по кладовищах київських мертвих провідати: Північне, Південне, Берковці, Байкове... Це тепер, як містасупутники. І його, Бориса Гельфанда, Київ тепер з них складений.

...Батька Боря не зміг поховати. Сніг тоді у Києві упав такий, що закриті були всі аеропорти наглухо – тиждень нічого не літало. Брат молодший один тата поховав. Ігор давно вже в Канаді живе, але в той рік якимось чудом брата занесло в Київ на

конференцію наукову. Ігор тоді на два тижні затримався, все зробив, як належить. Урну до маминої огорожі підховали. А пам'ятник там давно уже стояв. Батько його для мами й для себе спеціально таким і замовив, щоби тільки одну дату туди дописати і все, без мороки. Борис разом з братом тоді ще просили його цього не робити. Бо як це? Людина жива, а ім'я уже на цвинтарі, на чорному камені написане. А тато вперся, як він це вмів – чого тут боятися? Я, мовляв, своє вже відбоявся. Наполіг. І вийшло, що як у воду дивився! Все було зроблено швидко. А маму на 25 років – і яких (!) – тато пережив.

Наомі стоїть поруч з дідом, мовчить. В Ізраїлі цвинтарі не такі. Там пам'ятники стоять рівними білими рядами, щільно один до одного, майже однакові, як були однаковими для Бога ті, хто під ними лежить. І огорож на могилах немає, бо там всі разом, і портретів померлих на пам'ятниках немає теж, тому що не забути зобов'язане серце. А тут, у Києві, виходить, що і після смерті всі різні, під різними пам'ятниками, а то й без них, але всі окремо. А забувають все одно швидко – он скільки занедбаних могил...

«Чого, тату, ти не поїхав тоді з нами? – мовчки запитує у чорного каменя Борис. – Скільки не вумовляли – одна відповідь: ні. Не міг мертво маму одну залишити? А ми тебе живого змогли... Ну, допомагали, звісно, ні в чому, ніби, нестачі не було. І в гості тато приїздив, і не раз, і правнуків побачив. А про головне, мабуть, не знайшов, що сказати. Чи не знав? Як і Боря тепер – теж не знає... Втім, хіба це вперше він таке думає? Тато вже це все знає. Їм там усе чутно звідусіль...»

Борис притуляється лобом до прямої берези, яка вросла боком в огорожу. Волога світла кора холодить голову. Він уже наговорився сьогодні з каменями, деревами, кущами. Більше йому сказати нічого.

– Ти все правильно сказав, Боря. І все правильно зробив – знову чує Борис Анін голос нізвідки – повертайся вже додому, шлімазл!

...Все. «Корола» спускається вниз з Байкової гори.

– А Ізкогг, – раптом говорить своєю «преміальною» російською Наомі, – деєд, почему ты не прочитал Ізкогг?

Ізкор – це поминальна молитва, яку не обов'язково читати в синагозі, а можна, де стоїш. Борис мовчить. Його мама і тато не сказати, щоб були надто релігійними. І дітей своїх вони не навчили. Та й не той тоді час був для єврейських молитов...

– А ти роздрукуй мені текст, – несподівано для самого себе погоджується Борис, – в Коростишеві прочитаю.

– Конечно, ггаспечатаю. – Гаркавить Наомі, – і Боря ніби чує свою бабусю...

Як же його колись дратував цей непереможний акцент – тавро, яке не залишає сумніву. А тепер Борис чомусь посміхається. А й справді, чим єврейський акцент гірший від грузинського? Або французького? У них теж із «р» є проблеми. А ще раптом доходить до нього, що акцент – це коли дві мови, дві абетки співіснують на одному язиці і звучать в одній гортані, і там вони взаємодіють от лише таким, визначеним для них чином. Це як хімічна реакція! Вона породжує лише таку сполуку – говірку, інтонацію, ритм. То що до цього ще додаси? Спитаеш у бабусі? Чи може, у Наомі?

...Він їде по дощовому Києву і – дивно – відчуття, як колись, багато років тому він їздив тут за кермом таксі і його літня «Волга» по-молодому розбризкувала калюжі, ну, точно, як зараз ця слухняна «японка». Людині в житті мало чого трапляється такого, що можна назвати вічним. Ну, от хіба що київські вулиці з геть побитим «віспою» асфальтом – вони з цього розряду. Дивно, але чогось це очевидний факт сьогодні не викликає в Бориса ані злостивості, ані роздратування. І йому якось легко на серці, дарма, що їде він із кладовища.

Раптом, як це буває в київському жовтні, з-за хмар пробивається сонце і все навкруги в одну мить ніби народжується знову, сяє, блищить, міниться усіма кольорами веселки – синє небо, білі хмарки, будівлі кольору «яка була фарба», осінні дерева й куці,

люди, що ніби розібрали ці розкішні кольори на свої парасольки і тепер не поспішають їх згортати. Борис їде містом своєї юності, свого життя, своїх предків, і мотор його авто навіть не працює, він співає, а поруч сидить доросла внучка – красуня з красунь, розумниця з розумниць. Дай тільки Бог їй долі... А ти – уже щасливчик, Бoryю!

А назавтра – вони їдуть в Коростишів провідати ще й старий єврейський цвинтар, де лежать Борисові дідусь та бабуся, а для Наомі вони, відповідно, «пра-пра». Востаннє Боря тут був перед самим від'їздом, ті ж 30 років тому. Тоді, коли їхали, домовлялися з людьми, щоби було кому дивитися за могилами. Але тут, у Коростишеві, нема вже й тих, з ким домовлялися.

Уже років з 15 немає тієї жінки, яка доглядала за цвинтарем. Будинок є, а її нема на світі, і нові господарі нічого не знають і нікого не пам'ятають. Борис запитував у них, але так і пішли вони з Наомі ні з чим у ворота. А там... Мов на екскурсію прийшли, де можна на Царство Небесне здаля подивитися. Бо тут, на високому пагорбі над долиною Тетеріва, його відділення на землі.

Якщо ви хочете подивитися, яка вона насправді, трава забуття, то приїздіть на старий єврейський цвинтар десь на Житомирщині чи Рівненщині. Кладовище – це теж маркер життя. Заросле здичавілими кущами, заглиблене у вічну тишу кладовище вірніше за все промовляє: євреїв у Коростишеві не залишилось.

Втім, господар хати їх наздогнав – сунув пилку, секатор і сокиру – візьміть, не обійдетесь без інструменту, якщо давно тут не бували.

У Бориса, як у професійного водія, зорова пам'ять на висоті – він і сам не знає як, але могилу предків вони знайшли швидко. А може, справа в тім, що поховань, яким 50 років і менше, тут мало зовсім, вони всі біля воріт, а взагалі – тут все відкрито на всі боки. Борис з Наомі підходять до огорожі. Як же тут все заросло! Трава в огорожі така висока й густа, що за нею не видно могильних плит. Добре хоча би, що великих дерев на цвинтарі

немає, а то тут усе було би засипане зопрілим листям і землею, на яку перетворилося листя, що зопріло раніше. Гілляччя шипшинових кущів густо проросло крізь арматуру, з якої зварено огорожу. Борис рубає корені, пиляє стволи, а Наомі секатором обрізає гілки. Потім вони разом голими руками виривають траву. От і могильні плити уже стало видно – дві, вирубані з сірого неполірованого граніту. Дідусь і бабуся.

Але навіщо це? Адже пройде рік і все тут буде так само – і трава, і шипшина. А хто ще й коли сюди приїде з їхнього роду? А тому, що треба покласти щось на плиту – камінчик, травинку, польову квітку. Мертвим байдуже до красивих букетів – їм пам'ять потрібна.

...Так. Тепер треба віднести купу гілок і трави за край кладовища. Вони беруть по великому оберемку і обережно ступають в у бік урвища, яким закінчується цвинтар. Обережно, тому що спочатку тут похованням десь років по 100, а чим далі, тим вони старші, вросли в землю, самі перетворені на землю – вони стали просто порослими травою купинами.

Борис і Наомі підходять до краю плато, кидають оберемки донизу. А потім вертаються – і знову несуть. А потім знову і знову. Ось уже й ледве помітна стежечка пролягла поміж острівцями древніх могил.

Нарешті останні оберемки полетіли вниз. Борис випрямляється, потираючи затерплий поперек. Над пагорбом летять павутиння, тепло і тиша. Небо вже холодно синє, а далина ще не остигла. Бабине літо. І раптом – з підсвідомості спливає ще два слова – Бабин Яр. Дивно, Борис тільки зараз осягнув це кричуще протиріччя.

В долині перед ліском, що підступає до річки, якісь будиночки, вишмагане футбольне поле з воротами без сітки.

– Дивись, – Боря показує у в напрямку правих воріт праворуч, – бачиш за ними велику огорожу з двома каменями посередині?

Наомі киває головою.

– Там лежить Ізя, молодший брат твого прадіда, я розповідав тобі.

...Вони поволі повертаються. Проходять уже ділянкою, де на пам'ятниках ще можна прочитати літери. І тут з Борисом Гельфандом трапляється чудо. Коли він був тут востаннє перед від'їздом, жодного слова не міг прочитати, жодної літери на пам'ятнику не знав. І взагалі, ніхто уже давно не впізнавав, здавалось, навіки онімілих знаків на старому єврейському цвинтарі в Коростишеві. І раптом ця вічна тиша зазвучала! Сьогодні! Проживши 30 років в Ізраїлі, Боря так і не навчився толком говорити на івриті, але хоч абетку він якось засвоїв. І тепер Борис Гельфанд, як першокласник, може читати по складах, що написано на пам'ятниках!

– Ша-пі-ро Са-му-їл. По-мер у ві-ці 58 років. 1919 рік. Мир пра-ху. Сто років пройшло. Рівно. А от ще 19-й...

– Грін-штадт Са-ра. По-мер-ла у ві-ці...18 років!

Господи, така молода!

...І раптом – «Гель-фанд Бо-рух» – далі напис заріс мохом, не прочитаєш...

Так це же тезка твій повний! Хто знає, може, це на його честь тебе названо, Бoryю? А він скільки прожив?

– Ні, – Борис зупиняє себе, – не варто ще зчищати цей мох...

Вони йдуть цвинтарем, розсуваючи некошену траву і читаючи розчинені в цьому повітрі єврейські імена, наче забираючи їх у забуття. Може в тому й був сенс, Бoryю? Хоча би поїздки цієї, а може й більше того... Прийти на цей порослий єврейськими могилами пагорб над Тетеревом, пройти без стежки у високій траві, мовити імена людей, яких настільки давно нема на світі, що й згадати про них нема кому.

Вони повертаються до могили дідуса й бабусі. Борис кладе на спітнілу голову маленьку плоску шапочку – кіпу.

– Цю молитву, – каже він до Наомі, – не слухають ті, у кого живі тато і мама.

– Я знаю. – Наомі відходить убік.

Борис дістає з кишені складений листочок – роздрукований текст. Він буде читати Ізкор – молитву, якою євреї просять Всевишнього за спочилих родичів.

«Нехай пом'яне Б-г душу діда мого, Меєра, сина Беньяміна, який відійшов у засвіти, на віддяку за те, що я, не пов'язуючи себе обітницею, дам пожертву, що її буде зараховано йому в заслугу...» – Починає Борис – і сам дивується, що його голос може так звучати, по-особливому. Жовтневий теплий й сонячний день летить над землею, висушує перед зимою високу траву. Борисові раптом здається, що й ці чорно-сірі пам'ятники, плити, вгрузлі в землю, всі ті, кому сьогодні повернулося земне ім'я, і ті, хто ще не дочекалися, всі вони прислухаються до його слів. Це й про них молитва, це їхні повторюються імена. – «...За це нехай буде душа його в обителі вічного життя разом з душами Авраама, Іцхака і Яакова, Сари, Рівки, Рахелі й Леї, і з душами інших праведників і праведниць в Едемському Саду...».

Борис закінчує молитву за діда і читає Ізкор знову, уже за бабусю: – «Нехай пом'яне Б-г душу бабусі моєї, Рахелі дочки Арон-Вольфа...» І він бачить ніби бабусю, яка прожила стільки років поруч, і в якій Боря так нічого, що треба було, теж так і не спитав. – «...І скажемо: омейн!» – знову закінчує він».

Хоча ні – Борис дістає ще листок. І це знову Ізкор. У пам'ять про загиблих – Наомі роздрукувала.

«Нехай пом'яне Б-г душу дядька мого, Ісаака, і душі всіх моїх рідних – чоловіків і жінок, – як з боку батька, так і з боку матері – замордованих, убитих, заколотих, спалених, увтоплених і задушених...»

Борис вперше за всі ці дні плаче і сльози не дають говорити. Ти чуєш свого старого й сивого уже племінника, Ізю? А ви, ті хто лежить поряд з ним, і тут, і там – скрізь, ви чуєте?

...А Наомі дивиться вгору. Там з ледве чутним дзижчанням літає над цвинтарем мініатюрний безпілотник-квадрокоптер. Керована кимось невидимим машинка закладає широкі віражі.

«Мабуть, бавиться хтось», – думає Наомі. Справжні військові безпілотники, вони не такі. Але тактика подібна. От «метелик» летить низько – можна розгледіти прозорі круги від гвинтів і чорну цятку відеокамери.

Раптом квадрокоптер різко лине вгору.

«Загальний план робить», – уявляє Наомі. – Вона ніби сама сіла на місце оператора. – Спочатку знімали параметри ділянки, а тепер – загальний план». Читати і розшифровувати дані аерофотозйомки з безпілотника – це її військова спеціальність. І Наомі чітко уявляє собі, що видно зараз на екрані монітора.

Камера піднімається вгору – дрібнішають деталі – похилені пам'ятники, зарослі травою горбки, строкаті осінні кущі та дві людські фігури посеред старого цвинтаря. І вона, Наомі, ніби спеціально, вдягла сьогодні комбінезон свого улюбленого «маскувального» блідо-зеленого кольору. І навіть дідова лискуча лисина, покрита кіпою, уже не демаскує. Все зливається поволі, чим вище піднімається око камери. Деталі уже зовсім дрібні, ще дрібніші... І вже не розбереш, де тут живі, а де мертві...

Залишається земля. Все є ця земля.

ПОВНОТА ЧАСУ

...«Вася не дурак – він просто дурень».

Олег спросоння читає ці слова на екрані планшета, ще лежачи в ліжку. Він сам же їх і написав в електронному записнику – подумалось, коли вже ліг. Ну, якщо розібратися, то тут нема нічого дивного. Олегові тепер, що тільки не подумается з тих пір, як він прийняв рішення.

6:00. За вікном, здається, саме повітря, сіре й ще не визначене – таке буває в старому місті зимовим ранком, коли дивишся у вікно на клаптик неба в оточенні цегляних стін й не розумієш – це хмари чи сонце от-от визирне? Виходити з дому не хочеться,

але Барону не можна пропускати ранкові процедури. Олег натягує джинси, светр.

Барон – хлопчик середнього віку, доволі привабливий на думку чотирилапих дівчинок з бульвару. А хлопчики-кобелі його поважають і поводяться відповідно. Барон – німецька вівчарка, 6 років йому.

А Олегу – 43 і він класичний «мужчина між». Тобто все у нього десь посередині – життя, кар'єра, стосунки... А далі? Олег про таке й думати ніколи не умів. Та сама кар'єра: може щось буде ще, а може й ні. А яка ж вона може бути в «середнього» наукового співробітника з недописаною дисертацією? Середнім науковим співробітником він сам себе обізвав – уже не молодший і ще не старший. Колись він був жонатий, але давно розлучився. З кимось сходився, але ненадовго, живе у комуналці з мамою. Хтось, може, й позаздрить – все уже знає чоловік, усе спробував, ще й час залишився попарубкувати по-розумному. Чого ж ні? Але він уже втомився від цього. І по-друге, Олегові тепер подобається одна жінка. Ну, як подобається? Він уже давно старається таких слів не вживати. Просто йому хочеться бути поруч з нею – бо тоді йому затишно на душі та й взагалі. І він не бачив Інну уже два тижні, навіть у фейсбуці вони з нею не спілкувалися, бо у неї його просто немає з якихось принципових міркувань.

А більше нема чого й додати. Вони зустрінуться, мабуть, завтра, бо Інна повертається з відпустки, з Єгипту. Вона повертається завтра і нічого ще не знає...

Олег з Бароном виходять на прогулянку. Пес розумний, добре вихований. Олег звик до того, що його команди виконуються з першого разу.

– Поруч! – командує Олег.

Барон розгублено дивиться знизу – вгору і запопадливо махає хвостом. Хазяїн звертається до нього, але з чим? Що наказує людина?

– Поруч! – повторює Олег з тим самим ефектом...

Ну, що ти з ним зробиш? Барон у нас не поліглот...

– Рядом! – Олег здається. – Скільки тобі пояснювати, що це те саме, що й «поруч»?!

Пес не розуміє, за що хазяїн на нього насипався, але з полегшенням стає з лівого боку, як належить, трохи позаду людини.

Так... День десятий. Півтора тижні повного переходу на українську мову Олега П., пересічного мешканця столиці України. Ну, він прийняв для себе таке рішення. І уже не відступить. Попри все. Це не жарти! Хтось думає, що воно легко – взяв і перейшов? Ну, спробуйте...

Барон дивиться на Олега відданими очима, він хоче нагору, в парк Шевченка, бо там якраз, поки не вивели на майданчик з гойдалками і пісочницями дітей, люди вигулюють своїх та його найліпших друзів.

– Ну, ходімо. – Олегові сьогодні, тьмяним і вогким лютневим ранком, нагору йти ліньки, але хочеться зробити щось приємне псові.

...Але ж як з ним це почалося? Корінний киянин – це багато, що значить, але ще більше говорить. Столиця українська, але українська мова – хіба ж не так(?) – то лише в школі. Щоправда, вчителька хороша була. Таки навчила. Суржик базарний ще чув. Ну, прочитав після Майданів – першого і другого – кілька модних книжок українською. І відповісти українською може, як чемна людина, коли запитують. Але щоб говорити нею увесь час, поки не спиш? Олег ніколи й не думав, що таке можливо. Втім, як і все його оточення. А з якого дива? Ну не тому ж, що бордів начитався про «мову агресора»?

...Ні, не так все було. Йому раптом приснилася прабабця. Олег її ніколи не бачив, жодного фото не залишилось. Ну, бабуня при ньому згадувала, бувало, свою маму – на Різдво, коли ставила на стіл кутю. І раптом уві сні Голос сказав: «Це твоя прабабця».

І то була таки вона, хоч і близько не відповідала сказаному про неї Голосом. Яка ще прабабка? Молода й гарна, не те щоб

забута, але майже й не згадувана, померла у лютому голодного 33-го року, через три дні після чоловіка. Були такі в них у селі, що дітей своїх їли, а вони от не з'їли єдину донечку свою – першу й останню – самі померли. Олеговій бабуні тоді рік усього був, її якимось чудом вдалося забрати далеким київським родичам.

...Шкода, що обличчя прабабки Олег уві сні толком не запам'ятав, просто якась молода жінка, мов загорнута в туман, сказала йому лише одну фразу: «А ЧОГО ЦЕ ТИ НАШОЮ МООВОЮ НЕ РОЗМОВЛЯЄШ?»

І що ти на це скажеш? Ну, наснилося... Але видіння увесь день з голови не йде – не забувається миттю, як це з людьми частіше за все буває, але й нового нічого пам'ять не додає. «А чого це ти нашою мовою не розмовляєш?» ...

Олег з дитинства «мнітельний». Ну, надумував собі всяке, щоб боятися невідомо чого... А як це сказати – «мнітельний» – такого й слова в українській мові немає. Та й звідки йому взятися? Це з «гóрода» слово. А у селі, де вимерли в 33-му всі, крім бабусі, Олегові предки з маминого боку, таких людей і не було ніколи. Олег, звісно, спитав у Гугл-перекладача.

«Мнительный»? – Недовірливий! «Та не, – не погоджується Олег, – хіба ж це те саме?» Поліз у серйозний словник. Нема. Ще в один, ще... О, є – «помисливий!» Набрал ці десять літер на компі – програма-редактор не підкреслила. Значить, є таке слово! І чого ж він ніколи його не чув?

«А чого це ти нашою мовою не розмовляєш?»... А й справді, чого? Оточення його українську вживає, хіба щоб екзотику якусь місцеву підкреслити. Дома, на роботі – всюди те саме. Телевізор? Він його не дивиться. А в інеті – самі знаєте... А що ж мова українська, для чого вона?

Хоча й муляло його щось, бувало – і на Майдані, і після. Але не закликів же з бордів слухатись нормальній людині! Немає потреби – нема й мови. Аксиома – це істина, яка не потребує доведення. Він нічого нікому не хоче доводити. І не буде.

Він просто від сьогодні говоритиме лише українською. Не запитуйте чого – він не знає відповіді на це запитання. Ну, буде краплею в пустелі, піщинкою в океані. Але якщо ви, бабуню, кажете, то спробую розмовляти нашою мовою.

І тут залишається одне лише додати: Олег не лише помисливий, але й упертий в усьому: сказав – не відступить.

Якщо розібратися, то він ледве не усе життя піднімається вгору цим бульваром, бігом, причому. Спочатку біг до школи – вона тут, ліворуч, у дворі, обступлена старими каштанами – он промайнула у створі підворіття жовта цегляна стіна. Потім – по діагоналі через старий парк, на пари до червоного університету. Інколи йому здається, що він, Олег, був тут завжди, як кожне тутешнє дерево, чи он, будиночок адміністрації парку. Тут все ніби застигло в часі, змінюється тільки разом із сезоном, коли випростовується з бруньок, зеленіє, жовтіє й опадає листя. А так дерева ніби й не ростуть, вони завжди такими були – і в його дитинстві, і зараз. І люди ті самі. Тобто інші, звісно, точніше сказати – не ті, а такі самі. Це тому, мабуть, що дерев і людей багато, а Шевченківський парк один. І у тебе просто змінюється твоя у ньому роль. Спочатку тебе возять у візочку, потім – продираєш штани на гірці, цілуєшся увечері з коханою, вигулюєш дітей, вників, собаку. Потім хтось приходить тобі на зміну...

– Розфілософствувався, – усміхається сам собі Олег, – залиш це Давиду Іллічу! Посередині парку, навпроти брутально червоного університету – бронзовий Тарас – він теж той самий. І йому, батькові нації, теж байдуже до Ологових проблем. Зате і хвостатих, і купованих Баронових друзів та подружок тут – в асортименті, як сказано. Барон радо з усіма вітається і всі йому теж раді. Ну не так щоб всі, звісно. Є конкуренти. А так – ідилія повна! І Олег сьогодні ледве не заздрить собакам, яким – так думають люди – не доводиться говорити між собою. А гавкають і скавчать вони однаково – що в Києві, що у Варшаві, що в Парижі, що в Москві, прости Господи... Хоча, хто його знає, як там насправді?

...Олег із Бароном піднімаються сходами додому – на високий четвертий поверх. В оголошеннях про купівлю/продаж квартир такі будинки називають «царський дом». Авжеж, «царський»... Коли бабуні було за вісімдесят, вона вже майже не виходила, аби не підніматися потім безкінечними цими сходами. Хотіли тоді через це продати стару квартиру, переїхати кудись «із ліфтом», нехай на виселки, на Лівий берег. Але як ти в наші часи продаєш дві кімнати у квартирі на три сім'ї? Тож звідси, з останньої у всьому будинку комуналки, бабуню й ховали – на Берковці відвезли, до діда.

На сходах пахне, як завжди пахло в під'їздах старих дохідних будинків – кішками, борщем і фортепіанним етюдом «До Елізи» Людвіга Ван Бетховена. Хто там нині в нас мученик музичної школи? Вона, до речі, тут же, у тому ж прохідному дворі, що й просто школа, тільки трохи далі. Там теж педагоги змінюються, а музика – вічна.

Барон лягає на свою підстилку і з очевидним кайфом витягає вперед лапи: ні, він не те що втомився, але хоче законно відпочити. Дома тихо. Мама порається десь на кухні. Дивно, але навіть їй Олег про свій перехід сказав не в той же день. Може, на душі лежало, що передумає? Та й що тут скажеш? Мама, втім, прийняла, як належить, вона же мама. Хоча й мовила, коли Олег об'явив про своє рішення: «Краще б ти мені внучку нарешті подарував!» Мама говорить українською так собі, постійно наче кульгає на російську.

– Розумієш, сину, – каже вона, – в мене, коли ми з тобою говоримо українською, таке відчуття, що це не я і не ти, а інші якісь люди. – Мама аж поводить плечами, ніби їй стає холодно.

Втім, Олег десь читав, що таке нині у нас досить поширено, чимало людей через це проходять. Ну то що робити? Мама терпить і буде терпіти. А решта? Говорити кожному по-своєму, не звертаючи уваги на те, як говорить співрозмовник? Доєднатися до незліченного війська Тарапуньок і Штепселів? Здається, лише в Україні існує така шизофренічна практика...

Усього-то 10 днів минуло, ще далеко не всі друзі знають, не кажучи вже про знайомих. Утім, Олег уже відчув: щось змінилося в самій атмосфері навколо нього. Повністю україномовних серед його знайомих жодного нема. Є білінгви – ті, хто без проблем переходять з язика на мову в обох напрямках, вважають, що в Києві нормальній людині інакше не прожити. Для них нічого дивного з Олегом не сталося, принаймні, вони це вдають. Може хтось і дивиться іронічно: мовляв, на скільки ж тебе вистачить? Ну, нехай...

Та що там про інших говорити, ти спершу з собою розберися! Як ти прожив ці 10 днів? Ти ж тільки те й робиш, що сторожко придивляєшся, прислуховуєшся, порівнюєш. А як на мене подивилися? А що відповіли? Як те сказати? Чому це звучить так? А відповідника українського, виявляється, нема...

Ці відповідники зовсім Олега замучили. На п'ятий день він ледве не меншовартістю української мови переймався. Того в ній немає, цього... От як сказати українською, а не суржилом – «ботинки»? А от прочитав десь два слова: «мучительно хотелось»? Це «болісно хотілось» в перекладі? Але «болісно» – це же «болезненно», а не «мучительно»!

Розвиднюватися Олегові, здається, почало на «перчатках»... От як українською буде «перчатка»? Рукавичка? Тобто варежка? І немає інших варіантів. А звідки їм бути? Це як з «мнительністю». Українська мова з села прийшла, а там «перчаток» немає, бо їх у селі нема кому носити: дорослі носять рукавиці, а діти – рукавички... Хто-хто в рукавичці живе? Все ясно? А тепер – слухайте!

...Граф підвів на маркіза засліплені ненавистю очі і жбурнув йому в обличчя... рукавичку. Тобто, варежкою – викликав суперника на дуель. Смішно? Ще б пак!

Але ж не може такого бути, щоби не знала мова іншого слова! Олег знову – лізе в словники. Так ось же воно! Ти чув коли-небудь українське слово “пальчатка”? А тепер заміни, там де смішно було, рукавичку на пальчатку. Як тобі? Отож... Пальчатка –

точно яке слово! Воно недавно з'явилося і тому його ще мало хто знає? Але мова живе...

«А все тому, – заспокоює себе Олег, – що українська мова тобі не те, щоб чужа, вона – не розігріта щоденним звучанням у твоїй гортані і від того у тебе(!) їй не вистачає пластики. Мова виростає зі способу життя. Ти думаєш в англійській, французькій, італійській – є ті самі відповідники з російської, які тебе так мучать? – Олег аж потирає руки у передчутті власного лінгвістичного відкриття. – Та їх і близько там немає і бути не може! Чому? Бо так говорять інші, відмінні від росіян народи, які дещо інакше звикли жити – не так бачать, відчувають, люблять і страждають. І те, що ти шукаєш і не знаходиш тих нещасних відповідників, як раз і свідчить: ми – теж інші! Он, – уже сміється з себе Олег, – німці ще ті дикі люди, в них узагалі пальчатки називаються “Die Handschuhe”! Дослівний переклад – “взуття для рук”... А от тобі – калька, заціни: знервована Ельза наминала в руках напахчені парфумом чоботи! ...Ну, як, попустило тебе?»

Давид Ілліч – сусід Олега по квартирі. Незважаючи на свої підвісімдесят, гіпертонію, діабет, супутні скепсис і ще багато чого, він досі викладає філософію в якомусь із київських університетів. А їх останнім часом виникло стільки, що й назви його, до свого сорому, Олег запам'ятати не може. А ще він дещо іронічно з деяких пір інколи називає Давида Ілліча проФФесором. Справжнього проФФесора, Януковича, старий не те що не любить – він його ненавидить, але не ображається, цінує гумор.

Олег був уже дорослим чоловіком, коли Давид Ілліч, після кількох розмінів, в'їхав до їхньої квартири. І тому сусіди між собою виключно на ви. Старий уже давно вдівець, живе один, привичаївся. Діти, внуки – в Ізраїлі і Давид Ілліч було теж виїхав з ними на початку 90–х. А потім повернувся.

– Знаєте, Олеже, якби мені треба було б сім'ю годувати, то я би залишився, певно, перетерпів би якось, прилаштувався. А так – діти дорослі, самі собі раду дають. А я там ніби в космонавти на старості літ записався. Виходиш з дому – як у Всесвіт

без скафандра: нічого не знаєш й не розумієш. Ну, мені вже пізно в космонавти.

Давид Ілліч раз на два роки акуратно своїх в Ізраїлі провідує, але залишатися зовсім не погоджується, скільки його не спокушають. Бо він там, як почне говорити, так після вітального «шалом» йому німота горло й затинає. А Давид Ілліч не з тих, кому, крім доміно й телевізора, більше нічого від життя не треба. І кому він там розповідатиме про Канта й Гегеля?

З Олегом Ілліч дружить. Мабуть, йому таки все одно не вистачає шанобливої учнівської уваги – в університеті в старого якась четвертина ставки – одна лекція раз на два тижні. Воно й точно – проФФесор.

– Ну як там ваш перехід за грань суспільного буття? – запитує старий, зустрівши Олега в довжелезному і ламаному, мов колінвал, комунальному коридорі.

Давид Ілліч чи не єдиний, окрім мами, з ким Олег уже говорив про своє рішення напруму.

– Важко. Але й легко водночас. – Несподівано для самого себе відповідає Олег. Ну, важко – це зрозуміло чому. А легко...

Втім, у сусіда уже є пояснення:

– О, добре, що легко! Це добрий знак – ви вчасно вийшли на цю дорогу, Олеже. Ваше его святкує правильний вибір!

– А тяжко тому, що воно при цьому плаче?

– Та ні. Наука наук – філософія – все про це знає. Важко, тому що ви наближуєте повноту часу, а це труд щоденний. Але ви точно дочекаєтесь!

Олег не знає, що таке «повнота часу» і до чого вона тут. Йому навіть трохи від того соромно, але не настільки, щоби просто промовчати.

– А що це таке? Ви же знаєте, проФФесоре, я хімічний факультет закінчував, а з філософії у мене було лише «задовільно» і то через особисті стосунки мого тата з завкафедрою...

– Ех, – розпачливо махає рукою Давид Ілліч, – тому й живете навмання! Не вмієте бути вдячним кожній миті світла, як це

належить homo sapiens. А повнота часу – це коли все сходиться там, де треба і коли належить.

– Як це?

Старий стає в коридорі, мов на кафедрі, піднявши ледве зігнуту в лікті руку до старого Олегового ровера, підвішеного під стелею на чотириметровій висоті. Видно одразу – Ілліч любить цю тему.

– От ви бачили, мабуть, молодий чоловіче, у нас у дворі дерево – абрикос, морелька по-нашому, росте на майданчику зі сміттєвими баками. Воно весною таке страшененьке – якісь чорні криві палки стирчать з дірки в асфальті...

– Нема на що дивитися. – Підхоплює Олег.

– Але ж не це його, деревця, сутність, Олеже! Шукайте сутність!

– Ну, це легко сказати, Давиде Іллічу!

– А ви згадайте: після зими, у квітні, ви виходите вранці і бачите: там, де ще вчора стирчала ця потвора, на тлі брудних іржавих контейнерів, мов казка, – хмаринка ніжного біло-рожевого квіту. – Ілліч аж світліє лицем від спогаду. – А це всього лише та морелька, ніби вперше побачена вами. Диво?

– Диво!

– А от і ні! – відрізає ПроФФесор. – Жодного дива – залізна закономірність! Бо для того, щоби ми це свято побачили, Земля цілий рік летіла по орбіті навколо Сонця, сонячні промені перемінювали кут падіння, наростав і танув лід на полюсах, змінювалися напрямки руху повітряних мас, з півдня на північ наростала температура повітря. І... Настав нарешті цей день, коли наслідки всіх цих планетарних процесів зійшлося тут, у центрі Києва, у нашому дворі – деревце розквітло!

– ПроФФесоре, – сумнівається не настільки романтично налаштований Олег, – ви ж мене знаєте... До чого це тут?

Давид Ілліч з веселим сумом дивиться на Олега.

– Те саме і з мовою буде українською, молодий чоловіче! Настане повнота часу – і вона розквітне для всіх. Тільки терпіння

треба мати і труждатися, є таке слово. Летіти по своїй орбіті і труждатися!

Олег вдячний Іллічу. І не лише за лікнеп. У старого талант – він відчуває людину, знає, що їй потрібне саме зараз. От вони завжди, всі мешканці старої київської комуналки, спілкувалися російською. Але тепер, коли триває цей Олегів «великий перехід», Давид Ілліч делікатно перейшов з ним виключно на українську. Старого про це й просити не треба було – він перший почав, без попередніх оголошень. А українська в нього красива й точна, вивчена років 70 тому, ще в школі на вулиці Богдана Хмельницького, в колишньому Колегіумі Галагана.

Олег тепер вдячний за підтримку кожному і в кожній дрібничці. Ви й не уявляли, що воно значить у цьому місті, де російським, здається, просякнуте все: стіни, дерева, вулиці, магазини, міський транспорт, людські стосунки. «Так склалося», – кажуть ті, хто визнав це за одвічну норму, і більшість із них через те, що їм не хочеться, ліньки щось міняти. А він швидко відчув, що йому тепер доведеться змінити майже все у звичному своєму житті: коло спілкування, щоденні маршрути, дозвілля... Скажете що важко? Олег відповість: це не те слово! А інакше нічого не буде. Труждаюся, Давиде Іллічу, труждаюся. Як влучно сказано! Це мало хто й зрозуміти може, тільки ті, хто й самі труждаються.

Олег виглядає з вікна у колодязь старого київського двора. Підвіконня не менше метра завширшки. Колись бабуня тут ставила величезні зелені бутлі з вишневою наливкою. А ще – вазони з колючим столітником, кращим засобом від застуди. Олегіві й зараз здається, ніби він відчуває смак того соку, що проливається з піпетки в горло через шмаркатий ніс. І голос він чує досі, який відбивається від височезних стін у дворі: «Олежка-а, до-мой, обедать!»

Тут все сповнене минулим. І мовою – тою, якою було почуте й сказане, досі говорять стіни, потрісканий асфальт, старі дерева, лава для стариків – зі спинкою – все суще у цьому дворі. Он, діти

на майданчику з гойдалкою – прислухайся, якою мовою вони гомонять... Що ж ти, Олеже, собі надумав, нащо воно тобі? І раптом, невідомо яким чуттям він осягає, що місто – як людина, що йому теж важко ставати іншим, важко звучати інакше – цим вулицям, будівлям, деревам. І лише коли заговорять українською вони, те саме буде і з людьми, які тут живуть. Господи, це коли ще? А якою мовою говорить Київ зараз? Суржиком? Ні, то базари лише...

...І тут – бувало уже таке – але раптом, мов постріл, із підсвідомості знову випливає соромне: а може, поїхати звідси зовсім, щоб не зачіпало більше?

...Життя – найкращий розчинник усього на світі. Хоч би й незатишних думок. Втім, так уже гостро переживаєш таке лише вперше, спочатку. А у нього ж уже стаж солідний – цілих десять сірих лютневих днів. Тож розпач – це уже не про Олега. Бо оте видіння: «А ЧОГО ЦЕ ТИ НАШОЮ МОВОЮ НЕ РОЗМОВЛЯЄШ?» – це ж від повноти часу, чи не так, Давиде Іллічу? Вона ж, та повнота, мабуть, буває що й для когось одного настає, не для всіх. Як от із Олегом вийшло. То саме його була мить.

Олег сидить у своїй кімнаті перед комп'ютером. Пізно. Раптом за вікном, поволі набираючи силу, починає звучати повітря, десь нагорі круто міняється погода. Нічний вітер гуде, й місто – цегляні стіни, дерева, навіть майданчик зі смітєвими баками – підхоплюють, і собі підбирають музику нічного вітру. Гуде тунель підвороття, мов труба оргАну, вбираючи в себе тугий струмінь повітря. Повітря – вітер. Як же це природньо і точно українською! Російською пара «воздух – ветер» і близько не звучить так. Олегові кожне таке відкриття – мов медом на душу.

Втім, є ще внутрішній скептик, вічний вередій, якому завжди є що відповісти на супротив. Він і тут не забарився: «А ну, переклади краще улюблений кпин Давида Ілліча – “вздорный старикашка» – він, буває, іронізує з себе. Може, перекласти тобі?»

«Та ні, – заперечує Олег, – немає проблем! Так, питаємо в Гугла»... «Старикашка» – це українською «дідуган», – упевнений

комп'ютерний перекладач. «Ну, це вже не те! – Олег знову дратується. – А “вздорный”, як буде?» «Безглуздий», – бреше комп'ютер. «Хм–м... Виходить що «вздорный старикашка» – це «безглуздий дідуган»? Ех...» – Олег розчаровано розводить руками і опускає голову до клавіатури.

Але він знайшов уже, здається, єдиний порятунок від цього мазохізму. Олегу більше не хочеться ні з ким сперечатися, комусь щось доводити. У нього не вистачає аргументів? Нехай! Очевидній істині не потрібні аргументи. Якщо так треба, він буде чекати її перемоги мовчки. Так, Олег розуміє людей, які не розуміють його – їм важко, вони не уявляють собі іншого життя. Але це їх проблема. А у нього тепер проблеми свої. Неймовірно – щоб ці люди стали іншими? А хіба ж про нього самого не можна було сказати те саме усього півтора тижні тому?

Ще ніколи так не було, щоби якимось не було – раптом згадує Олег. Та це ж гімн українського фаталізму, а не приказка! Якимось буде. Людині таке випадає, як доля. Комусь голодомор, комусь війна, комусь окупація, а нам от дісталися – і Майдан, і війна, і цей перехід зі Всесвіту у Всесвіт.

А от цієї зустрічі Олег реально не хотів. Ну, ні для чого воно йому зараз. Але тут вже нікуди не дінешся: діагональною алеєю у Шевченківському парку назустріч іде Тарас, Олегів однокласник, і він уже Олега помітив.

Тарас ходить в парк грати в шахи. На місцевого «гросмейстера» він явно не тягне, але хоче бути людиною традиції та принципу – і батько його сюди ходить, і дід ходив. «То хто у нас корінний киянин?» – любить запитувати Тарас. Задля постійної підтримки цієї даності, він готовий навіть по кілька разів на день класти на дошку плазом свого короля. Зануда, одним словом.

Вони ще в школі визначили свої ролі. Бувають такі друзі – то затято б'ються, то раптом миряться, не розлий вода. Потім, після школи, звісно, воно минуло. Але й зараз, буває, коли зустрічаються тут, у Шевченківському, доводять щось одне одному

з піною з рота, як то кажуть. Кулаками уже юшку з носу, щоправда, не пускають, але сперечатися випадає їм люто.

Олег ще зі школи затвердив: хочеш мати бодай якийсь шанс наполягти у суперечці з Тарасом на своєму, то ініціативу захоплюй, починай першим. Тоді в тебе є гарантований шанс сказати: «Ну, я залишаюсь при своїх, бувай!»

– Тарасику, чого це ти з таким національним ім'ям, ще досі не говориш виключно українською? – починає з центру Олег.

Однокласник явно спантелечений – не чекав такої теми. Не схоже, що глузує Олег: він цього елементарно не вміє. Тоді що? Тарасу треба виграти час, щоби відповісти.

– А я хіба не українською з тобою зараз говорю?

– Ні, – тисне Олег, – тут правильніше говорити не «зараз», а «завжди».

Тарасові знову доводиться тимчасово відступати.

– Це тобі, мабуть, мій тезка нашептав? – Тарас киває в бік пам'ятника посередині парку.

Ні, Тарас не проти української. Він за! Але так само він хоче бути реалістом. Це по-перше. А по-друге, Тарас не звик програвати в суперечках.

– А ти тепер виключно українською «спікаєш»?

– Так, говорю.

– То може це тому, що тобі не вистачає уваги до власної персони? І ти хочеш, щоб на тебе всі оглядалися? Ти же знаєш, що в Києві на українську люди оглядаються. Навіть той, хто сам говорить українською.

– Озираються. – З відтяжкою поправляє Олег – Правильно так. Але уже перестали озиратися.

– Ну, то подумки вони озираються. А так – оглядаються ще! Українська мова на вулиці в Києві – це екзотика досі! А я не хочу бути екзотом!

– Вася не дурак – він просто дурень. – Раптом промовляє Олег і підводить очі на співбесідника.

– Що? Я не розумію... До чого це?

Олег до відповіді готовий. Це ж елементарно, Ватсон!

– Тарасе, ти не відчуваєш очевидного? Ну, дивись. Це як «мама мила раму» – лінгвістична задачка. Здавалося би майже те саме слово, з однаковим коренем, а які різні звучання та підтекст! Російське «дурак» – остаточне, жорстке, воно не залишає іншого: дурак – і все, він дурак і є. А його український відповідник «дурень» зовсім інше слово, воно співчутливе, воно ніби враховує обставини людини і обіцяє покращення. Мовляв, зараз ти дурень, але, гляди, ще порозумнішаєш.

Тарас не погоджується, звісно: а чого б їм якесь інше слово не вибрати для дискусії на цю тему? Втім, Олег уже захопився – не відтягнеш. І Тарас переходить в контратаку:

– То кажи не «дурак», а «дурачок». Це навіть краще передає поблажливу інтонацію, ніж українське «дурник». Дурачок – це може бути, навіть, не лайка, а просто скажімо, інтимне звертання жінки до коханого: що ти робиш, дурачок? А встав туди «дурника» – і швах, нема того й близько.

– А от і ні! – Олег не збирається здаватися. – Фактично ти кажеш, що формула така. «Дурак» = «Дурник», а «Дурачок» = «Дурень»?

– Отож, – підхоплює Тарас, – згадаємо алгебру, 6-й, здається, клас: додаємо до першого рівняння друге. Що виходить? «Дурак» + «Дурачок» = «Дурень» + «Дурник»! У сумі всі мови однакові. Просто треба знати, коли, як і що говорити.

– У тебе все просто, – виходить з рівноваги Олег, – простіше не буває! Це – формула «какой разницы»! Коли все місто перетворюється на такий собі заповідник Тарапуньок і Штепселів!

– То й що? Що ви всі так насипалися на цю «какую разницу»? А хіба ж вона така страшна, коли ти можеш говорити і так, і так?

Такої шокуючої відвертості Олег ще не чув у своїх одинадцятиденних уже муках. Між тим, Тарас розвиває атаку.

– Та не хочу я через оцю вашу «порівняльну лінгвістику» втратити спільну мову з власною дружиною! Розумієш ти це?! І я не хочу, щоби на мене озиралися!

– На тебе все одно будуть озиратися, як на рашиста. Рано чи пізно.

– Що ти сказав? Я – рашист?

І тут Олег робить помилку – виляє, відхиляється, не доводить принципи до кінця.

«Дурбецало!» Я забув, що є таке шикарне українське слово!

Олег згадав раптом – так його називала Валентина Сергіївна Бухал – перша начальниця після університету. Олег розслаблюється в спогаді – толкова тітка була і особа феєрична. Залежно від настрою, вона в своєму прізвищі ставила наголос то на першому, то на другому складі...

Ну, от – здав ініціативу – тримай удар в ніс:

– А є ще слово «контрацептив», – уїдливо каже Тарас. – Чув таке? Шкода, що твої мама з татом ігнорували...

Цілком в Тарасовому дусі: не виходить когось переконати – тоді обстібай. В цьому мистецтві Тарас неперевершений.

Олег мовчить, і Тарас уже сприймає це, як капітуляцію.

– Та дев'яносто відсотків того, що я знаю та можу, я знаю та можу російською! І я не хочу через таких, як ти, перетворитися на невігласа та невдаху!

– Ніхто не забирає у тебе того, що ти знаєш. – Ледве стримує натиск Олег.

Але Тарас остаточно перетинає межу.

– І «Белая гвардия» – це краще, що написано про Київ! І мені начхати, що Булгаков «українофоб». Ви же так його називаєте, свідоміти?

Олегові заливає очі червона плівка люті. Він уже не стільки це слівце рашистське ненавидить, скільки тих, хто ним користується. Тут був би саме й час заїхати у пику. Але Олег чудом і дивом стримується. Йому з оцим типом дітей не хрестити – нехай живе, як знає.

– Бувай, – каже Олег, розвертаючись – і тут йому блискавкою приходить продовження для фінальної крапки. – Коли ти вдома, раптом, знайдеш у шафі голого мужика, то не дивуйся, коли дружина питає в тебе: «а какая різниця»?

...Перебір – уже через хвилину картає себе Олег, ледве вийшовши з парку. Він згадує, як Тарас, ніби осів, здувся від останньої фрази. Може, у нього вдома якраз ці проблеми... Так нехай тоді не гавкає про «свідомітів»! Ненависть до цього словоутворення, здається переважає у ньому все.

«Подзвоню йому. Завтра». – Вирішує раптом Олег: він не хоче ненавидіти.

Інна уже прилетіла в Київ, вони ще вчора домовились зустрітись. СМС-ками обмінялися. Олег писав українською, вона – на автоматі, мабуть – російською. Ну, то таке... Писати – не говорити. До зустрічі ще лишається час, Олег вийшов рано. Ну й прекрасно! Він піде в обхід улюбленим своїм маршрутом – Червоний університет – це alma mater, Педагогічний музей з пам'ятником Грушевському – історія, Опера – мистецтво, Золоті ворота – знову історія... Далі маршрут зазвичай пролягає до Софійської площі, але часу уже залишається обмаль і Олег звертає направо, в довжелезний і плутаний прохідний двір, де все київське змішується в щемку музику душі, пропахлу кухнями та дитячими іграми. Повз охайний особнячок Будинку вчених Олег виходить прохідним на Богдана Хмельницького... Він йде неспішно, читаючи, точніше, перечитуючи по дорозі вивіски та рекламу. В переході на метро «Театральна» його стрічає прикра несподіванка – «Грузинская закусовая «Михо» з'явилася тут недавно, Олег її бачить вперше.

– Ну, що за люди?!

Це ж не те що уже 30 років на одному місці з такою вивіскою! І закон же є, але він не для них. Хіба ж це так важко написати на вивісці «Грузинська закусова «Міхо»? Це для них має принципове якесь значення? У них від того впаде виторг? Та ні, вони такого просто не помічають й не думають, що воно може комусь поцілити скалкою в око. «Какая разница»? Проклятий пароль байдужих!

Олег проходить повз зухвалого «Міхо», ледве кинувши погляд на вітрину. Ага! Вони ще не відкрилися, всередині ремонт,

тьмяна 40-свічова лампочка освітлює обшиті гіпсокартоном стіни, робітників не видно, хоча до кінця робочого дня ще далеко.

«Вони ще й не відкриються, може! – авансом зловтішається Олег. – Зате вивіска уже є!»

«Це же тільки уявити, – раптом думає він, – які колосальні сили втрачаються в цьому місті при щосекундному й усюдисущому терті цих двох мов, якого не уникнути! Що би стало, де б ми уже жили, якби не було цього нескінченного суперництва?»

«То що, може, відмовитись від цього виснажливого борюкання з власною тінню?» – вкотре провокує себе Олег.

Так, він упертий, але ж існує втома матеріалу, з якого зроблена людина. Олег відганяє від себе слабкість. Він піщинка, атом у процесі, який лише розгортається, але задля підтримки духу, коли треба, він знову покличе на допомогу свою прабабцю, ніби загорнуту в туман: «А ЧОГО ЦЕ ТИ НЕ ГОВОРИШ НАШОЮ МОВОЮ?» І ніщо Олега тоді не відверне.

Він заходить у забігайлівку з нейтральною назвою «Тюльпан» і сідає за столик біля дальньої від вікна стіни. До вітрини метрів з двадцять, вечоріє, і тут, в кутку, зовсім тьмаво – неможливо навіть меню прочитати. Але він не поспішає гукати офіціантку, щоб увімкнули світло.

«Як він це скаже Інні? – Олег дивиться у вітринне скло. – А навіщо тут щось спеціально казати? Нехай буде, як буде. Але от як він говоритиме їй ті слова, які чоловік іноді каже жінці? Або от сідають вони разом – чоловік і жінка – вони ще мало знайомі, але їм легко разом і вони обоє це відчують. І тут виявляється, що вони одне одного хоч і розуміють, але говорять різними мовами. Прикинь. Як це? Це ж не сюжет в новинах, де кореспондент звертається українською, а йому відповідають російською».

«Стривай-но! – знаходить чергову шпаринку Олег. – Я їй скажу, що бувають же пари, зараз їх чимало, коли чоловік і жінка спершу навіть не розуміють одне одного. Вона – російськомовна українка, а він, скажімо, франкомовний бельгієць. І нічого, притираються якось. Діти народжуються...»

Втім, шпаринка хутко закривається. Інна уже відповідала тобі на таке: вона не хоче у Бельгію, і у Францію – теж не хоче! Їй, може, й легко даються мови, але вона хоче, щоби її тут любили, на батьківщині! І тут – добридень! Ти зі своїми лінгвістично-патріотичними фантазіями...

Раптом у пам'яті зринають рядки, прочитані так давно, що Олег уже не згадає – чиї вони.

«...І сходиться снага усіх, хто жив,
І з роздумом злютовується роздум,
І з того постає Всесвітній Розум,
Той, що кермує вічний рух світів».

От є ж таке українське дієслово – злютовуватися – ставати одним цілим. Лютень над Києвом, лютень за вікном. Вечоріє. Олег помічає Інну. Вона підходить ззовні до скляних дверей, мов загорнута у лютневий туман. Олег її впізнає одразу, але не може роздивитися обличчя. Ось Інна уже йде поміж столиками – така несподівано засмагла на тлі лютневої блідої втоми від усього на світі. Олег й сам незчувся, як милується нею. Стоп. А який там російський відповідник українському слову «незчувся»? «Не заметил», «не ощутил»? Та що ви кажете!

Середина лютого... А можна сказати – середина лютого? Лютневий вітер, лютневе світло – точно можна! Українцям ці дні напередодні тепла звучать лютнею. Так, буває, що «февраль, достать чернил и плакать». Буває. Але ми не будемо плакати, хай там що! Просто жити – і все. В Олега немає тепер у цьому жодного сумніву. Бо лютень – це напередодні світла і тепла, взагалі – напередодні.

Інна підходить усміхнена, сідає навпроти нього, їм тут обом тепло, не зважаючи на лютень за вікном. Інна кладе на стіл свої маленькі «міські» руки з довгими пальцями і манікюром бузкового кольору. Олег просто накриває їх своїми. А руки – також теплі.

МІСЯЦЬ ШОВКОВИЦІ

З середини червня до середини липня у нас із Даною – свято шовковиці. Дана, Даная за паспортом – собака, цуцик ще, лабрадор, їй 5 місяців. А я теж молодий, порода – киянин, але влітку ми з сім'єю живемо на дачі, звідки я й добираюся щодня на роботу.

Ми з Даною дуже любимо чорні солодючі ягоди шовковиці, яка нависає над нашою ділянкою з-за сусідської огорожі. Ми любимо разом їсти її літнім ранком, коли сонце ще лагідне, а пташки уже розспівалися на повну. Я зриваю ягоди з низько похилених гілок і вже навчився просто руками визначати ступінь їхньої достиглості: якщо для того, щоби ягода відділилася від гілки потрібно її трохи притиснути, то вона, нехай уже й чорна, все одне буде трохи недозріла, з кислинкою, а якщо вона падає в долоню, ледве ти її торкнешся, це уже саме те – тільки солодкий сік. Дана підбирає з землі те, що попадало за ніч – найсолодше.

Чорний кіт Тихон не може повірити: як таке можна їсти! Дивлячись на нас круглими зеленими очима і відстовбурчивши хвоста, котяра намагається прилаштуватись під шовковицею, щоб покласти свій кавелдик. Ми з Даною не можемо терпіти такої наруги: собака гавкає, причому голос у неї уже дорослий, його цілком достатньо для того, щоби Тихон миттю забрався геть, але я ще й кричу йому – киш-ш-ш! – навздогін.

Взагалі-то, домашні на боці Тихона, а нас з Даною сварять. Її за те, що вона вносить на лапах до хати чорну розкіш стиглої шовковиці, а мене – за компанію, мовляв, давай збирайся, пустоці якісь хлопчачі, на роботу запізнився.

Взагалі-то українською «собака» – чоловічого роду, він. А як з Даною бути, якщо вона, коли грубо – сука, дівчинка, як кажуть собачники. Хоча 5 місяців уже Дані, майже 6, вона уже скоріше підліток за людськими мірками, тобто уже не дівчатко, а дівчина...

– Дані не можна шовковицю! – кричить дружина. – Ветеринар сказав до року годувати лише сухим кормом для цуценят,

а з овочів/фруктів – тільки яблука і огірки! Я чесно не можу зрозуміти, чим вони кращі за шовковицю? Дана дивиться на мене своїми красивими карими очима, з ніби підведеними рудими віями. «Їж, – кажу я, – дівчинко! Ну його, того ветеринара! Та й скільки там тієї шовковиці? Це яблука зберігаються від урожаю – до урожаю, цілий рік. А з шовковиці навіть варення зварिश...»

Ну, все, закінчуємо, хоча ми й не наїлися, бо це – неможливо. На збори – 35 хвилин, цілком достатньо! Я змиваю під душем із обличчя та рук сліди нашого з Даною ранкового бенкету на природі. Все змивається чисто, жодного сліду. Дружина уже кличе снідати. Дивно. Солодка шовковиця нітрішки не перебила апетит. Яечня з помідорчиками. Тости з джемом. Кава саме тієї температури, яку я люблю – не ледь тепленька, але й не така гаряча, що обпікає. Дружина з донечкою на руках стоїть біля прочищеного в сад вікна. Обидві дивляться, як я снідаю і усміхаються мені.

...Так-так, я уже вибігаю. Але примудряюсь дорогою до хвіртки, поки Дана не бачить, зірвати з шовковиці ще кілька ягід. Похапцем відправляю їх в рот. Ет, чорт! Дві ягідки, мов дві краплі темно-фіолетової фарби не потрапляють куди треба, і, як бомби, пікірують на мої білі джинси. Але – чудо – я встигаю відскочити. Мимо!

Машина в ремонті до понеділка – треба їхати маршрутною. Моя за розкладом – о 8:05. Залишається 12 хвилин, можна спокійно дійти. Сідаю. Реально сідаю в ранковій маршрутці. В салоні людей не те щоби зовсім мало, але всім є місце. Ніхто тебе не штовхає, не стукає по плечу і не смикає, вимагаючи передати водієві гроші за проїзд. Маршрутка піднімається дорогою-серпантином з нашої долини з каскадом озер на саму гору. Господи, яка ж тут краса! Внизу за вервечкою озер, на схилі зеленого пагорбу – наш дачний кооператив: білі будиночки всі у свіжій, не загубілій ще зелені червневих садів. А попереду – видно Київ, суцільний масив, як в кіно – білі коробки Борщагівки. По прямій

це кілометрів десять. Автобус біжить хутко і у водія навіть не грає радіо «Шансон» – яке щастя! І далі теж суцільне везіння, автобус уже летить по ідеально розміченій гладенькій міжнародній трасі Київ-Чоп. Сьогодні, з невідомих мені причин, немає затору на під'їзді до «Житомирської»: усього-то 25 хвилин їзди. От і метро – ще 17 хвилин і я на «Театральній». Три хвилини на ескалатор, офіс поруч. Ну де, скажіть, іще таке можливе – за якусь годину доїхати з дачі, а не з дому, на роботу громадським транспортом? У Києві!

...Я уже сиджу перед комп'ютером. На екрані вигулькує віконце повідомлення у внутрішньому чаті. Це директор. Мені. Цікавиться завданням, яке я уже тижні зо два малодушно відкладаю, ще й не починав. Відчуваю, як у мене всередині щось опускається.

– Що там з опитуванням для замовника Х, усе підготував?

– Уже закінчую, – з ентузіазмом брешу я, – там кілька дрібничок залишилося.

– Зайди! – вистрілює вказівка.

Що це, як не прелюдія до розносу? Прощай, безтурботний вікенд! Прощай, премія!

Я спускаюся на другий поверх, захожу до директора, готовий каятися і викручуватися. Але що це? Юрію Максимовичу очевидно самому ніяково... Переді мною?

– Вибач. Вони відмовилися від того дослідження. Замовника більше не цікавить така аудиторія. Та й запитання він хоче уже інші. І не влітку він хоче, а десь у жовтні, після відпусток.

Я ще не вірю в своє везіння і старанно удаю розчарування. Але б чули ви, які фанфари піють у моїх грудях!

– Обіцяли повернутися до співробітництва – з надією сумує директор.

– Боже, – я ледве стримую захоплення, – яка порядна людина наш директор!

– І премія, яку я обіцяв... – продовжує Юрій Максимович. – Думаю, ми знайдемо можливість її виплатити.

Я миттю долаю порив продемонструвати шляхетність на зустрічному курсі. Мовляв, за що ж премія? Але ж як я тепер скажу про те, що насправді заслуговую на штраф?

Виходжу від начальства дещо спантелечений. Але це швидко проходить. Я птахом, ніби хтось підштовхує мене в спину, злітаю по сходах вгору на четвертий поверх. Назустріч мені посміхаються гарна Олечка з конкуруючого відділу і симпатична Ірочка з бухгалтерії. Що тут сказати? От просто цікаво, вони знають, що я женився уже два роки як? Чи це для них не проблема?

Я повертаюся на своє робоче місце, витягую ноги під столом і закладаю руки за голову. Так. П'ятниця. До законної відпустки – тиждень. О, забув, що через тиждень, наступної суботи, були ж Зелені свята – перенесли робочий день за минулу п'ятницю. Не заплутався? Ну, вихідні перенесли. Минулу, вже відгуляну п'ятницю, – на наступну суботу. Тобто в понеділок починається такий довжелезний шестиденний робочий тиждень... Це вже печально. І що з тим робити? О! Все дуже просто! Ти в неділю уявиш собі, що насправді неділя буде завтра, тобто понеділок буде у вівторок! Тепер зрозуміло? Якось ту другу підряд неділю перекантуєшся... От тобі і буде звичайний робочий тиждень, п'ять днів. А потім – відпустка! Немає такого, щоб зовсім виходу не було.

...І раптом я наче приходжу до тями від своїх мрій, і виявляється, що хоч сьогодні п'ятниця, але я вже сиджу в приймальні районного суду. Велике таке приміщення, куди виходять двері залів судових засідань, і де навіть без запаху пахне конторою. Посередині – циклопічний овальний стіл, обставлений бюджетними стільцями. Чого я тут? А... Я ж прийшов сюди судитися! На вимогу страхової компанії. Два тижні тому он той придурок, що сидить на п'ять стільців ліворуч, ледве не вбив мене на нічній дорозі. Вискочивши на обгін з-за бусика, він не встиг перебудуватися на свою полосу і стесав по дотичній лівий бік мого «Пежо» від лівої фари, вирвавши з м'ясом водійське дзеркало заднього виду, вдаривши передні дверцята і зім'явши середню

стійку... Трусонуло сильно, добре хоч їхав я не швидко в темряві. Але. Сантиметр ліворуч – і привіт...

Ще до того, як приїхала «на ДТП» поліція, цей придурок щось бубонів, мовляв, я не виявив водійської солідарності і не взяв праворуч, аби пропустити його. Те саме він заявив професійно байдужим поліцаям, коли вони заповнювали папери. Коротше, вини своєї він не визнав і тепер доводиться за це ще й судитися.

Не виявив водійської солідарності! А ви ж знаєте наші суди... А може він того суддю уже «зацікавив»? Утім, я швидко відповідаю сам собі: ти здурів, мабуть! Нащо їм обмазуватися через такий дріб'язок?

І факт – молодий суддя оцінив ситуацію миттєво. І це ж не начальство якесь судити – всі, як-то кажуть, свої. Суддя явно іронізує з цього «не виявив солідарності» і за десять хвилин я уже виходжу з зали з реально справедливим рішенням, а за двадцять хвилин – з канцелярії суду, де мені видали правильно оформлений папірець на руки. Все. Цю справу зроблено.

Я виходжу з суду, а на вулиці знову це наростає зсередини – піднесення якесь, і причому одразу. Може справа в тім, що упав щойно літній дощик і уже визирнуло сонце? Ну, далі ви самі все собі уявляєте: весело блищить мокрий тротуар, весело дзюрчить вода, стікаючи по узбіччю, все свіже, яскраве, зелене. Це ж Київ, літній Київ! І мене з головою накриває хвиля щастя.

От як не викручуйся, що собі не придумуй, що не вигадуй – ти не уникнеш щастя в цьому місті! А як може бути ще? От я згадую, що весь мій день і тиждень, і місяць ніби складаються з якихось картинок, фрагментів, їх багато і вони, мов скельця у чарівному калейдоскопі, створюють фантастичні, але ідеально красиві фігури. Ти, наче в дитинстві, обертаєш картонну трубку калейдоскопу, і ці картинки вигадливо змінюється перед тобою з легким шурхотом. Ти одразу забуваєш, які вони були щойно, але в підсумку все одно – однакове у своїй неоднаковості – захоплює, не дає відірватися. Може це й називається щастям?

Я виходжу з поїзда на станції «Хрещатик». Пересадка. Уже година пік, народу море і тому вказівники завертають мене в резервний перехід на «Майдан Незалежності». Я піднімаюся сходами в щільному потоці пасажирів і тоді чую флейту. Я не знаю, чию музику видуває з інструменту флейтист. Але флейта якось особливо звучить під низьким склепінням переходу, заповнює увесь об'єм підземелля, вона ніби об'єднує спільним сенсом цей безкінечний потік пасажирів. Грати в метро на флейті через якусь свою життєву невдачу або нестаток, видувати з дерева ніжну мелодію для тих, хто пробігає мимо, не дослухавши до кінця? Мабуть, це дуже сумно. Я опускаю зелену двадцятку в картонну коробку, яка стоїть біля ніг флейтиста, і теж біжу собі далі. І музика ще звучить мені навздогін, поки я йду довгим похилим тунелем, і коли виходжу на перон станції я, звісно, її уже не чую, але раптом усвідомлюю, що не хочу їхати ще одну зупинку, знову в тісному тунелі. А хочу я нагору, під київське небо! Хіба ж я не можу, не маю права пройти якихось півтора кілометри пішки червневим Хрещатиком?

Я стаю на стрічку ескалатора, я піднімаюся на Майдан. У мене така звичка, ритуал майже: завжди відстежую когось на зустрічному ескалаторі. Ну, кого захочу! Скажімо, підраховую очкарників. Я ж соціолог, все-таки, це моя спеціальність – знати, скільки нас є тих або інших. От порахую зараз бородатих чоловіків. Або блондинок! Утім, сьогодні в мене інший настрій – я відстежую гарних дівчат. А хто це така, красива дівчина? Так, я знаю, що точних критеріїв немає, що в кожного своя краса. Але я же соціолог, нагадую собі знову, і я маю не лише підраховувати, але й професійно об'єднувати людей.

«...Ось і вона, мов сонечко в тунелі!» – подумки вигукую я, але миттю починаю з себе сміятися. Мов сонечко? В тунелі? Як же ти любиш ці красивості – всю цю словесну парфумерію, яка розцяцьковує життя, робить його зовсім не таким, яким воно є насправді, але анітрішечки не кращим. Ти он зроби щось, щоб вона й сама тебе помітила, виокремила на цьому людському

конвейері так само, як помітив і виокремив її ти. Крикни їй що-небудь, махни рукою... Та де ж там... Уже проїхала – десь унизу бачу світлий штрих її голівки на загальному картатому тлі... Давай, мила, йди собі, зникай з мого життя туди, звідки прийшла! Може, тебе вже чекають, не дочекаються десь на Оболоні, або на Теремках? Зате я тебе теж побачив і майже закохався на п'ять секунд.

Який все ж таки це кайф – просто їхати вгору на ескалаторі на Майдан Незалежності й усміхатися зустрічним гарним дівчатам. Виходить, є й такий різновид щастя – просто їхати нагору.

– А чого не налито?

А й справді, чого? Все ж добре і тиждень робочий закінчився. Хоча, в понеділок почнеться новий, але до відпустки всього нічого лишається.

Ми сидимо на літній терасі кафе просто на вулиці. Літо. П'ятниця. Друг. Душа співає.

– То чого не налито? – запитую я в Андрія. – Ти що, ще на замовив?

Андрій по-змовницьки киває на невелику чорну наплічну сумку – такий собі чоловічий ридикюль лежить поруч з ним на вільному кріслі. «Ага, – второпую я, – Андрюша не може позбутися студентської звички на всьому економити». Нащо платити за ту ж горілку згідно меню втридорога, якщо можна купити таку саму пляшку в магазині й тихенько розлити під столом, ховаючись від офіціанта. Мені стає смішно. Може досить уже? Хіба ж ми вже не дорослі? Та й заробляємо ніби по-дорослому.

– Андрюшо, тут всюди відеокамери. Ти хочеш, щоби нас звідси безславно виставили? А може ще й поліцію гукнуть, протокол складуть...

Але друг не здається. Як це? Он же той магазинчик, його видно просто звідси. І там він «узяв» утричі дешевше, ніж в цьому клятому меню. І вони, ресторанна обслуга, – Андрій не має сумнівів, – там і беруть її ящиками, тобто ще й зі знижкою, а потім накручують цю свою грабіжницьку націнку.

– О! – згадує Андрій. – Є же чудова новітня технологія!

– Яка?

– Ми зараз замовляємо офіціанту 150 грам у графинчику, щоб не було підозр. Потім я іду в туалет, і переливаю там півлітра в пластикову пляшечку з-під мінералки. От у мене є. Потім повертаюся – і ми з відчуттям власної гідності та шляхетності ставимо її на стіл! Ну, водичку з собою принесли...

Мені раптом стає зовсім весело-весело. Я фізично відчуваю, – буває ж таке – що я виріс із цих переживань.

– Дивись, – показую я на абзац у меню, – що тут написано?

Андрій читає: «Якщо ви принесли алкоголь з собою, заклад допоможе вам відзначити вашу зустріч. Ми охолодимо ваш алкоголь, а потім – виставимо його на стіл, коли ви побажаєте. Вартість послуги – 50 гривень».

– І у мене є ці 50 гривень! – режуюю я. – І я їх з задоволенням внесу до оплати нашого бенкету!

Андрій щось ще бурчить про Нуворішей з Хацапетівки, але діватися йому нікуди.

Сидимо. Кайф.

– Ти мене тільки підштовхнути не забудь, коли треба, – нагадую я Андрієві.

– О! А я вже забув. А чого?

– Мені не пізніше 22:15 на «Нивках» треба бути. Остання маршрутка...

– А... Ти ж на дачі. І як там?

І я розповідаю, як там шовковиця вродила. Сусідська, що-правда. Взагалі-то в нас мало що росте в саду і на городі. Все не як у людей. У сусідів – Мишка та Валі – і те, і те... А у нас лише бур'яни добре ростуть!

– А я, – підхоплює Андрій, – своїм так і сказав: продавайте ту халабуду в Глевасі, я туди все одно їздити не буду.

– Не. А як без шовковиці... І взагалі мені уже цікаво, чого так?

– Як? Що тобі цікаво на тих шести сотках, коли навкруги цілий світ!

І я таки розповідаю, що мені цікаво: скільки ми не сіємо петрушку і кріп – навіть не сходить. І минулого року те саме – у сусідів на грядках джунглі, у нас джунглі теж, тільки бур'янові.

– Мені би твої проблеми... – Андрій явно не в захваті від аграрного повороту в нашій п'ятниці.

Але я мушу закінчити про свою здогадку.

– А я Лені своїй так і кажу: як же по-іншому бути? Ми же з тобою у Києві вирости, на асфальті, за Оперним театром! Насіння, мабуть, якимось відчуває: не свої – то нема чого й старатися, сходити...

...А до Оперу тут усього квартал – нагору по вулиці. І там з прочинених влітку вікон репетиційних кімнат можна чути як «розминаються» колоратурні сопрано, тенори, баси й баритони. А ми тут з Леною вирости, на цьому асфальті і донечка наша теж тут росте. Та й дерева тут всюди – теж у лунках, пробитих в київському асфальті....

– А чому, скажи, агрономе, – як уміє іронізує мій друг Андрій, – чому каштани у Києві в липні вже жовті, а наприкінці серпня зацвітають вдруге?

– От, – відповідаю, – і цього я теж не знаю!

Заклад, до речі, японський. Ми закусуємо суші, чіпсами з морепродуктів та зеленим салатом з водоростей, який мені подобається найбільше. А ще – я відмовляюся від запропонованої офіціантом виделки і тим більше – від «тренувальних» паличок, зв'язаних між собою якоюсь гумкою «для трусів». Я умію користуватися «дорослими» паличками! Може, не так вправно, як справжній японець, але на цілком задовільному рівні.

– Палички, – кажу я Андрієві, – це геніальний винахід для питущої більшості людства. Адже ними ти не можеш гребти, як ложкою, набивати пузо капустою з котлетами! Зате ти закушуєш якісним і потрошку, скільки паличками зачепиш – і горілочка розбирає тебе ефективно та м'яко.

Я показую Андрієві, як користуватися паличками: дивись, одна паличка має нерухомо лежати на великому пальці, а другою

ти користуєшся, ніби це ножиці. Андрій знову пробує – і раптом у нього теж виходить (!) – він підхоплює накритий чимось рожевим циліндрик суші і встигає таки донести його до рота. Ура!

– За те і вип'ємо!

– І миттю!

Київ, п'ятниця, літо, зацвітають липи, друг, теплий шум в голові... Дещо може бути в житті краще, але небагато що.

Місяць шовковиці – це як конвеєр. Поруч на гілці висять і чорні стиглі ягоди, і ті, що на підході – темно фіолетові й рожеві, зовсім нестиглі ще. А якщо добре придивитися то і зелені горбики якісь видно, звідки вони вилазять на гілці я й не знаю. Шовковиця ж цвіте по-своєму, вона – тутове дерево, «тутовник».

Я їм солодкі чорні ягоди і раптом думаю, що мені не жаль зовсім цієї миті, нехай минає, якою б солодкою вона не була. Ще буде в житті щось таке саме, як ця шовковиця, просте й прекрасне. І, може, воно зовсім поруч – те, чого ти досі не помічав. Господи, і як же я раніше цього не розумів!

«А як буде погано тобі, ти все одно скажеш, що все добре?» – це я в самого себе запитую і тут же відповідаю: «Скажу, присягаюся! Хоча я знаю, звісно, що з життям десь так само, як з оцим от місяцем шовковиці... Колись усе закінчується, бо просто не може бути завжди. Але те ще коли... А нині не хочу думати про це, не лягає мені зараз на душу вся ця наче б то правильна філософія! Життя треба пити великими ковтками, поки воно саме так і п'ється».

...І все ж таки, я глянув сьогодні і засмутився: закінчується наша з Даною шовковиця. Ще деінде залишились на гілках рожеві цятки, але їх зовсім мало. Ще день-два – і привіт. До наступного червня. Треба тепер чекати, Дано, чуєш, треба тепер нам зиму зимувати, а взимку шовковиці не буває. Ти ще не знаєш, Дано, але повір мені на слово.

Дочекаймося!

Іцхокас Мерас

СВІТЛО СЕРЕД РУЇН

*Хлопчикам і дівчаткам – тим, що були,
й тим, що будуть, – присвячується*

- Тату, а чому люди живуть на світі?
- Просто живуть собі.
- Але чому?
- Тато промовчав.
- Бач, місяць має очі. Він живий?

З розмови

Коли місяць уповні, на ньому видно плями.
Зі спостережень

У книжці використано цитати з таких творів: Дж. Свіфт. Мандрі Гуллівера / пер. з англ. Ю. Лісняка Е. Распе. Пригоди барона Мюнхгаузена / пер. Г. Тютюнника. А. де Сент-Екзюпері. Маленький принц / пер. з фр. А. Жаловського

1

- Можна? – запитав хлопчик.
- Хвилинку, – відповіла дівчинка, зручно вмощуючись поруч. Він поклав книжку на коліна і чекав.
- Читай, – сказала вона.
- Гарзд. Я починаю.

Він перегорнув сторінку і почав читати: «Аж через годину я дійшов до кінця цього поля, обгородженого тином, не нижчим від ста двадцяти футів, та обсадженого деревами такої висоти, що я зовсім не міг її визначити. До сусіднього лану вів перелаз, що мав чотири приступки та ще й величезний камінь нагорі. Вилізти на цей перелаз я не міг, бо кожна приступка була шість футів заввишки, а верхній камінь – понад двадцять. Поки я шукав щілини в огорожі, з суміжного поля до перелазу підійшов тубілець такого зросту, як і той, що гнався за нашим човном. Кожен крок його дорівнював, наскільки я міг судити, приблизно двадцяти ярдам, а на зріст він був такий, як сільська дзвіниця. До краю вражений і переляканий, я сховався у ячмінь і звідти спостерігав, як він зліз на перелаз і, озирнувшись на сусідній лан праворуч, почав кликати когось голосом у багато разів гучнішим, ніж наш голос у рупор; спершу мені навіть здалося, що то грім: з такої-бо височини він лунав.

На поклик з'явилося ще семеро таких самих страховищ із серпами, завдовжки з шість наших кіс. Ці люди були вдягнені бідніше, ніж перший, і були, мабуть, його слугами або наймитами; вислухавши його, вони пішли жати на той лан, де я ховався. Я прагнув утекти від них якомога далі, але пересуватися доводилось із великими труднощами, бо стебла ячменю були одне від одного не більше як на фут і я насилу протискувався між ними. Проте я все-таки сяк-так добувся до ділянки, де ячмінь виліг від вітру та дощу. Тут уже я не міг ступити й кроку, бо стебла так поперепліталися, що протиснутися між ними було зовсім неможливо, а остюки поваленого колосся були такі цупкі та гострі, що кризь одяг впиналися мені в тіло. Тим часом я чув, що жінці наблизились ярдів на сто до мене. Знесилений утомою і пригнічений горем, я в розпачі ліг у борозну, щиро бажаючи вмерти, і став оплакувати свою дружину й осиротілих дітей та клясти свою шалену впертість, яка штовхнула мене на другу подорож усупереч порадам усіх моїх родичів та друзів¹».

¹ Тут і далі, до кінця розділу, – цитати з книжки Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера» (в перекладі Ю. Лісняка).

– Досить, – перебила вона і заплющила втомлені очі.

Він мовчав, бо йому теж стало сумно і страшно через тих велетнів.

– Я не хочу, щоб він був маленький... Я хочу, щоб він був великий-превеликий...

– Гаразд, – відповів хлопчик, погортав книжку і почав знову читати з іншого місця:

«...я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і моє довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було обплутане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст...

...Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався до суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдо-сталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці».

– Тут вирвано кілька сторінок, – сказав хлопчик. – Але я читатиму далі.

– Читай, читай, – закивала вона.

«Я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність поставив, нарешті, це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді...

...Можливо, читачеві буде цікаво довідатись, як заведено висловлюватися в країні ліліпутів, а також узнати про умови, на яких мене було звільнено, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього документа:

...Могутній імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту... Його найвеличніша величність ласкаво пропонує Чоловікові Горі, що недавно прибув до наших небесних володінь, такі умови, що їх Чоловік Гора під урочистою присягою обіцяє додержуватися:

I. Чоловік Гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

II. Він не вступатиме до нашої столиці...

III. Названий Чоловік Гора має обмежувати...».

– Досить, – сказала дівчинка. – Годі читати. Мені прикро через це все. І шкода тих дурних маленьких людей.

– І мені, – відповів хлопчик і згорнув книжку.

Тепер вони сиділи поруч і мовчали.

2

Він висунув голову через дірку в стіні і роззирнувся.

Вона сиділа, скулена. Певне, давно вже чекала.

– Чшшш... – прошепотіла вона, коли він зачепив плечем стіну і їй під ноги скотився камінчик.

Він сховав голову, потім знову висунув і знову роззирнувся, але дуже обережно: вона ж казала: «Чшшш...».

Дівчинка простягнула руку і взяла його за плече:

– Ходімо...

Він проліз крізь вузький отвір, і тепер зачепив стіну лівим ліктем. Пробоїна в стіні розбитого будинку була дуже вузька, нерівна, і він щоразу старався протиснутись якомога обережніше, щоб ніде не зачепитись, – але дарма. Хоч і справді дуже старався. І не тому, що вдома мама з татом будуть дорікати, хоч би й поглядом, або навіть сваритись і погрожувати ременем – не так через подряпини, як через подертий одяг. І не тому, що це боляче. Хоча було дуже боляче, особливо коли гострим краєм цегли здерти тоненьку шкірку – там навіть крові не було, лише латочка тіла без шкірки, і проступали з-під шкіри прозорі жовтаві краплі, і пекло вогнем, так що не задмухати й не загасити.

Але його турбувало не це.

Він завжди боявся вартових. Йому здавалося, що ті вартові, навіть якщо не бачать його, все одно відчують запах крові або тих жовтавих крапель, що проступають на латочці тіла без шкірки. І цей запах солдати можуть занюхати, обернутися і побачити, як він і вона, тримаючись за руки, скрадаються попід стіною розбитого будинку, відраховуючи дванадцять кроків до безпечного сховку серед руїн.

Так, цей проміжок у дванадцять кроків був дуже небезпечний. І не тільки тому, що їх могли побачити. Хоча невідомо, що буде з ними, якщо їх помітять і схоплять. Але навіть це не найгірше. А найгірше, що вартові можуть побачити ту невелику пробоїну, через яку можна лазити туди-сюди, і тоді її замурують або заб'ють, і він більше не зможе приходити сюди щодня вранці або, частіше, ввечері.

І вона залишиться сама по цей бік стіни зруйнованого будинку, а він – по той. І їй буде самотньо. Хоча крім неї тут живе багато людей. Зрештою, в неї є мама і тато, і друзі, і ще багато людей живе по цей бік стіни. І все-таки вона буде самотня, так само, як він.

Він дужче стиснув її маленьку худеньку долоньку.

– Не бійся, – прошепотіла вона, – нас не побачать... Залишилось чотири...

Справді, залишилося лише чотири кроки, а вісім вони вже пройшли, але все-таки це було найнебезпечніше місце по дорозі до їхньої криївки, де ніхто не міг ба знайти їх, де навіть можна було кричати, і ніхто не почує, бо жоден звук не пробивався крізь потужні стіни колишнього монастиря, – звуки гасли, здіймаючись вгору і зникаючи в небі, під ліхтарем, який з висоти світив їм вечорами, коли западав морок.

Так, вони могли навіть кричати і реготати на повен голос, – але вони не кричали і не реготали. Адже вартові не так вже й далеко, ануж вони вловлять запах крові чи тих жовтавих крапель, що проступають, коли здерти тоненьку шкірку.

– Три...

Вона завжди рахувала кроки з кінця, починала:

– Дванадцять...

І тоді йому здавалося, що перед ними сотні миль, які треба здолати пішки, і що цей шлях ніколи не скінчиться.

А вона була така спокійна, ніби ця лічилка втішала її. Можливо, так воно і було. Адже лічба, починаючи з дванадцяти, зменшувалась. А коли діти врешті потрапляли на свою територію, то падали на долівку, важко дихаючи, ніби й справді пройшли сотні кілометрів, такі були втомлені, – і тоді вона зблискувала рядком білих нижніх зубів, бо згори вирости тільки два передні, а решта все ще чогось чекали, мружила свої великі сірі очі, зітхала і казала:

– Все!

Іноді, коли набридало сидіти, вони лягали поруч. На долівці було так мало місця, що він впирався боком в одну стіну, а вона – в іншу. А потім, коли він вибирався звідти і прослизав через пробоїну в двір, на ньому завжди лишався брунатний цегляний пил. Хоча в їхньому сховку було дуже тісно, хоча вони завжди лежали на тому самому місці й мимоволі терлися до стін, завжди там само, – стіни ніяк не стиралися і вперто залишали сліди на одязі й тілі. Коли він опинявся у дворі, починав неспішно витріпувати і відчищати той брунатний пил, мабуть тому, що уявляв себе коло неї, і ту стіну, в яку впирається правим боком і яка залишає свої вічні сліди – брунатний пил. Дівчинка, лишаючись без нього, мабуть, уявляла те саме. Вона теж не мала куди поспішати. І коли він повертався вранці, а часом аж ввечері, скрадаючись по-під стіною, він бачив її ліве плече, підрум'янене цегляним пилом.

Але не страшно, що сховок їхній був такий тісний, що вони тулились одне до одного і до стін, коли лягали поруч. Лежачи горілиць вони бачили просто над собою, вгорі, великий вуличний ліхтар у формі крилатого капелюха, а над ним і довкола – небо. Небо захмарене, сіре або голубе, темно-синє і чорне, всіяне зірками. Вони звідти не бачили місяця, проте їм вистачало й зірок.

– Один... – тихо сказала вона.

І зникла першою, бо йшла попереду, а слідом – він. Біля стіни нікого не було, ніхто їх не бачив, тому і страх пропав.

Вони сиділи, скулившись, лицем до лица.

– Що, страшно було? – запитав він.

– Ні, просто треба було спішити. Коли ми кудись виходимо, завжди треба спішити.

Йому було смішно, що вона сказала: «Ми кудись виходимо».

Ніби вони й справді могли кудись вийти, ніби їхній шлях не завжди той самий – дванадцять кроків вперед і стільки само назад.

Але він нічого не сказав і не засміявся.

Він простягнув їй дві сливки – ще зелені, ще ледь почали жовтіти, – та вона цього не могла побачити, бо тут було темніше, ніж надворі, і ліхтар ще не горів, але й без того вона знала, що сливи зелені, бо в таку пору вони не досягають. А ще вона могла спитати, де він взяв ці сливи, а він не хотів, щоб вона знала. Бо тоді вона б їх не їла. А їй треба їсти. І сливки, і не сливки, – все, що він принесе.

– А ти? – спитала вона. – Давай одна мені, друга тобі, добре? Тримай!

Він ковтнув слину.

– Фе! – скривився він. – Я вже не можу на них дивитися. В мене вже оскома. Але якщо ти просиш, я можу надкусити шматочок.

Вона дала йому сливку, він прокусив її аж до кісточки, відчув на губах сік – кисло-гіркий, але дуууже смачний, – і відірвався.

– Зуби ломить. Не хочу більше. Їж сама.

Вона їла, повільно висмоктуючи ті кислі з гірчинкою соки, і їй, мабуть, теж було смачно. Вона їла і дивилася на нього, а він сидів навпроти і мовчав. Вона обгризала сливки до кісточки, потім обсмоктувала кісточку. А йому приємно було дивитися на неї, тож він просто мовчки дивився.

– Чому ти не дівчинка? – спитала вона, обсмоктуючи кісточку першої сливки.

– Що?

– Я спитала, чому ти не дівчинка?

– Я? Не знаю.

– От якби ти був дівчинкою, я б тебе розчісувала.

Він би ніколи до такого не додумався.

Він провів долонею по голові, нещодавно підстриженій: мама стригла його кравецькими ножицями. Ні, він ніколи про таке не подумав би.

– А ти б хотіла? – запитав він. – Ти б хотіла, щоб я тебе розчісував, якби був дівчинкою?

Вона опустила голову, а потім кивнула.

– Але в мене нема гребінця.

Вона підвела на нього свої великі сірі очі.

– Я сьогодні знайшла... Ось, в мене є гребінець.

Вона вийняла з рукава довгий кістяний гребінець, на якому збереглося лише чотири зубці. Він їх полічив. Спочатку він полічив п'ять, але той п'ятий був дуже короткий, відламаний, і він таки вирішив, що зубців чотири.

Але все-таки це був гребінець.

Вона нахилила голову і присунулася ближче.

Він став її розчісувати – лагідно і старанно.

Розчісував її, а сам думав про щось зовсім інше. Недавно він прочитав книжку про магичні предмети і речі, які називаються талісманами. Він повільно водив гребенем згори вниз і думав: «Її волосся таке тонке, м'яке і гладеньке, таке шовковисте. Волосинки такі тонюсінькі, їх, мабуть, по тисячі в одному пасмі. Вони такі м'які, гладенькі, такі блискучі, що, мабуть, можуть бути талісманами. Подумати лишень – тисячі талісманів! Можна стати десь на перехресті і дарувати кожному перехожому по волосинці. Кожній людині – одну! Їх би було багато, дуже багато, тисячі. Кожен повісив би собі на шию маленький мішечок, а в ньому була б тоненька ніжна волосинка – талісман. І тоді можна було б нічого не боятися, зовсім нічого. Така людина ніколи б не наступила на міну, в неї б не влучили бомби або снаряди, жоден осколок не поранив би її, жодна куля не вбила б її. А якби хтось поставив цих людей над ровом і хотів розстріляти, то всі кулі відскочили б від

талісманів, полетіли б назад і вбили тих, хто стріляв. Так і було б! А волосся в неї таке тоненьке, в одному пасмі, мабуть, ціла тисяча, його вистачило б на ціле місто, а може, навіть на кілька міст».

Він дуже гарно її розчесав. Що з того, що гребінець був чотиризубий, з відламаним п'ятим. Її гострі худенькі плечі потонули у довгому волоссі, м'якому і блискучому.

Він запитав:

– А знаєш, що таке талісман?

– Ні, не знаю.

– Якщо людина має талісман, з нею не може статися нічого поганого.

– Справді?

– Так, справді. Нічогісінько. Уявляєш?

– А в кого вони є? В німців?

– Ні, що ти! У африканців, індіанців.

– А-а-а...

– А якби кожна твоя волосинка була талісманом... Твої коси такі шовковисті, такі тонкі, м'які, блискучі... Ти б дозволила їх обстригти?

Вона обернулася і подивилася йому в очі.

– А ти взяв би їх собі?

– Хіба одну волосинку.

– І подарував би моїй мамі?

– Звичайно!

– І всім людям, які тут є?

– Всім.

– А мені б залишив?

– І тобі, звісно! Подивися, скільки їх! Безліч.

– Тоді... Ріж.

Він аж злякався. Сам не знав, чого.

Похилив голову:

– В мене немає ножиць.

– Можна зробити інакше: висмикуй по одній волосинці, щоб не так було боляче.

Він уявив, як сидить коло неї і висмикує по волосинці.

Його аж перетрусило.

– Ні-ні! Так не можна. Треба тільки обтяти коси. Інакше не спрацює.

– Шкода... – сказала вона, – що в нас немає ножиць.

– Так, шкода... Але ж ми не винні, що не маємо ножиць і не можемо робити все, що захочемо.

– Можна знайти ножиці. І я могла б, але не знаю де. Але ти можеш знайти.

Він кивнув.

– Гарзд... Я пошукаю.

Погладив її долоньку – тоненьку, худеньку, напівпрозору.

– Ти не шкодуй моїх кіс.

Не підводячи голови, він сказав:

– Добре... – і стиха додав, – а тепер ти мене розчеши!

Вона зразу взяла гребінець – той самий, чотиризубий, – і лагідно провела ним по коротко стриженій голові.

– А якби й твої волосинки були талісманами, – сказала вона, – то їх би вистачило на всіх людей. І не біда, що вони короткі. Правда?

Він кивнув.

А вона більше долонями, ніж гребенем, гладила його коротке жорстке волосся і милувалася, як воно блищить.

Згодом, коли зовсім стемніло і вуличний ліхтар у формі капелюха чомусь ще не горів – може, хтось його просто не запалив, а може, з ним щось не так, – вони лежали на долівці, тісенько притулившись одне до одного, і він впирався в цегляну брунатну стіну правим боком, а вона в протилежну – лівим.

І тоді вони вперше побачили тоненький місячний серп там, високо в небі.

– Дивися! – сказав він. – Це молодий місяць. Він буде рости, рости і рости, аж поки не стане повним місяцем, і тоді в нього з'являться очі, ніс і рот. Молодий місяць росте цілий тиждень, розумієш?

Він сам не пам'ятав, скільки має рости місяць до повні, але йому здавалося, що тиждень. Тому він так сказав.

– Справді? Через тиждень він буде більший? Через сім днів?

– Ага. От побачиш.

Діти знову вмовкли і тільки дивилися на місяць.

Чомусь обоє вони хотіли, щоб місяць ріс не так швидко: хай він росте не тиждень, а набагато довше – багато днів, багато тижнів, багато місяців. Хоч як цікаво дивитися на повний місяць, сміятися з його кривого носа, розпливчастих очей і роззявленого рота, але ще цікавіше спостерігати за тонким серпиком і чекати, чекати, коли він виросте, і знати, що він ростиме доти, поки не стане круглим, повним, усміхненим місяцем.

Так діти лежали, дивились у небо і тулились одне до одного, а дві старі цегляні стіни, що ніяк не перестануть пускати фарбу, посипали їх рудуватим пилом.

3

Високо вгорі світився кристалий капелюх ліхтаря.

Хлопчик приніс під пахвою книжку – потріпану, зачитану, з обшарпаними краєчками, без перших і останніх сторінок. Але читати він не хотів і книжку взяв просто про всяк випадок.

Діти лежали поруч і, мружачись, дивилися на яскраве світло ліхтаря – під його широким капелюхом танцювали міради пилинок.

В тому яскравому світлі не лише літали верткі вогненні нитки і спіралі, а й відкривалися небачені світи, які може були, а може й ні, а може навіть ніколи не могли бути. Ці світи були яскраві, як ліхтар, і примарні, як запилюжений капелюх ліхтаря.

Вона заплющила очі.

Перед її заплющеними очима сотні вогників підскакували і стикалися, і ті примарні світи, які може були колись, може колись будуть, а може й ніколи, мерехтіли й мінилися, наче павичеве пір'я.

Вона ще міцніше заплющила очі і запитала:

– А що буде, якщо ми переживемо війну?

Він і собі заплющив очі й мовчав, бо не знав, що сказати.

Так, він не знав, що їй сказати. Але знав, що вона чекає від нього відповіді.

Так вони довго мовчки сиділи один проти одного, аж поки нарешті вона шепнула:

– Я хочу, щоб нам було весело.

– Хіба тобі не весело зі мною?

– Ні! Ні! Дуже весело.

– Чому ж тоді ти так кажеш?

– Я хочу, щоб нам було ще веселіше.

І знову вони довго-довго сиділи мовчки.

Але він знав, що вона скаже далі.

– Давай бавитись, ніби ми пережили війну, – прошепотіла вона, схилила голову і затулила личко своїми худенькими напівпрозорими долоньками.

Він знову мовчав, бо знову не знав, що сказати.

– Давай! Ніби ми живемо після війни.

Легко сказати. А зробити? Що з того вийде?

Легко сказати.

Вона знову запитала, але тепер по-іншому:

– Що з нами буде після війни? Що ми будемо робити?

Він міг дістати ту книжку – подерту, з обламаними кутиками, без перших і останніх сторінок. Але йому не хотілося читати. Він дивився вгору, понад ліхтар, на небо, на серпик місяця, що трохи потовщав, і бачив, як і вона, небачені світи – мінливі й барвисті, як павичеве пір'я. Строкати, як дятли.

Чому так буває, коли дивишся примружено на ліхтар чи на молодий місяць?

Ось вони ще малі. Зовсім малі, значно менші, ніж зараз, просто малята. Вони брат і сестра. І важко навіть вгадати, хто молодший, хто старший.

Та обоє на рідкість розумні й кмітливі.

Літо таке жарке, аж занадто, і вони всі живуть у лісі, у великому зеленому будиночку, і кругом зелено-зелено, і шумлять високі сосни.

А по соснах стрибають білки. От білочка присяде на гілці, роззирнеться, вмониться та й почне лускати шишки і плюватися лузгою. І очі в неї лисніють, як гудзики, і гострі зубки зблискують – блись-блись. А коли білка стрибає на дах, то гримотить, як грім з ясного неба, от тільки блискавки не вистачає.

Вони двоє, брат і сестра, як зачують це, то вдають, ніби їм страшно. А як стихне – регочуть!

Так, вони дуже розумні й дотепні.

Коли тато курить, вона підходить до нього і каже:

- Тату, чому ти куриш?
- Ну бо курю, і немало, – що з того?
- Тату, не кури...
- Чому це?
- Коли ти куриш, в тебе з носа йде дим.

І брат їй не поступається, теж за словом в кишеню не лізе.

Одного разу до них прийшла тітонька, така гарна, в неї було біле обличчя і червоні губи. Ця тітонька йому дуже сподобалась, він підійшов до неї і, не вагаючись, запитав, зазираючи в очі:

– Тітонько, а навіщо ви фарбуєте губи?

Вона розсміялася, посадила його собі на коліна і прошепотіла на вушко:

- Це ж гарно... Тобі що, не подобається?
- Ні, – відказав він голосно. – Мені подобається молочний суп. Тільки не з рисом, а з макаронами.

Всі сміялися і потім довго це згадували.

Ось тоді-то брат і сестра зрозуміли, які вони розумні та кмітливі.

Якби тоді цього не сталося, то, можливо, не сталося б ніколи, діти б до цього просто не додумались. Але коли вони відчули себе такими, то страшенно стішилися, аж вибігли на подвір'я і гасали на radoщах, тримаючись за руки й мотаючи головами, як лошата.

І тоді їм захотілося завести собі пташку в красивій клітці.

Бо що з тих білок? Стрибають високо по соснах і не погладиш їх, не притулиш.

Або, наприклад, зайці: що з того, що вони є, коли їх навіть не бачиш. Сусідський хлопчик, щоправда, мав щастя – знайшов маленьке зайченятко, прив'язав його мотузкою за задню лапу і тепер цілими днями випасає у конюшині.

Але що їм з того зайчика, коли він не їхній?

Вони хотіли мати свою пташку, тримати її в красивій клітці, годувати всім, що трапиться під руку, слухати, як вона співає, як тріпоче крильми. Вони були розумні та кмітливі діти, що пережили війну, а навколо буяло літо, і їхня зелена хата, і зелений сосновий шум, і зелені луки, поцятковані запашними квітами, і зелене гілля; і руді, як полум'я, білки то шугали у кронах дерев, то гримотіли по даху, нібито грім без блискавки, і кругом було повно світла і сонця, і їм так кортіло мати свою пташку в прекрасній клітці.

І от одного разу вони пішли з татом на прогулянку.

Вони б може й не згадали про ту пташку, якби не почувся пташиний голос серед молодих сосон. Він все пищав і пищав, ніби жалівся, ніби кликав когось, так, як загублене курчатко, тільки голосніше.

– Ну що ж, – сказав тато. – Ви тут постійте, а я піду подивлюся.

Він перейшов через дорогу, перескочив через рівчак і пішов серед сосон на голос того пискляти.

А діти так і завмерли, затамувавши подих, щоб тільки не сполохати пташати. Вони тут же зрозуміли, що це голос їхньої пташки, тої, яка буде співати, дзьобати зерно і тріпотіти крильми у прекрасній клітці.

Тато обережно відхилив соснову гілку, але не встиг: пташка пурхнула на інше дерево. Тато знову підкрався – але знову не встиг. Так він бігав за пташкою від дерева до дерева, а писк пташиний то дужчав, то стихав, і дітям тоді найбільше в світі хотілося, щоб тато мерщій упіймав пташку, і водночас було смішно, що це йому ніяк не вдається.

Вони так і стояли на місці, боялися дихнути і тільки чекали.

І разом зойкнули, коли тато нарешті спіймав її, і тепер писк долинав із його долонь:

– Пі-пі-пііі...

Тут вони побачили пташку.

Вона була строката, як сам світ².

Сірі лапки, закоцюблені пальчики, гострі кігті – які вони гострі, діти самі пересвідчилися.

Довгий дзьоб, жовтий язик.

Пташка чіплялася гострими кігтями за татів палець, час від часу змахувала крильми, але не могла злетіти, бо тато її не пускав. Тоді вона сердилася, знову махала крильми, хоча була ще замала, щоб літати, і пролетіла б заледве кілька кроків. Проте ця малеча кричала на тата зі злості.

Кричала знову і знову.

Крик цей лунав тривожно.

Але діти, брат і сестра, все одно були щасливі. О, як же вони раділи.

Вони аж підстрибували, приставляли пальці до самого дзьоба, і пташка їх дзьобала, і це боліло. Тоді вони з лементом відсмикували руку і йшли ловити стрибунців. І байдуже, що перед ними пташеня, ще навіть без справжнього пір'я, вкрите якимсь ріденьким зворушливим пухом.

Вони підсували пташеняті стрибунців, мало не вкладали до дзьоба, але воно їх не їло, хоча це, мабуть, смакота для пташок. Пташеня випльовувало їжу, не хотіло навіть скуштувати, лише весь час кричало і пищало, сумовито і неприємно:

– Кіпте! Кіпт! Кіпт каркт!

Попри те діти раділи, бо мали надію, що пташка звикне, перестане скиглити і буде їсти, коли зголодніє.

– Тагу, ти зробиш клітку?

– Звісно.

– Тагу! Правда ж, вона гарна?

² Тут згадується литовське народне прислів'я: «Дятел строкатий, а світ ще строкатіший».

- Правда.
- А вона звикне до нас?
- Сподіваюся.
- І більше не буде так неприємно кричати?
- Не знаю.

Нічого той тато не знає! Пташка має співати. Хіба це пташеня не пташка?

Але тато все одно казав:

– Не знаю.

Це він жартома. Звичайно, жартома!

Діти будуть любити його, те пташеня, а згодом – не пташеня, а птаха. Смачно годуватимуть, будуть гладити і доглядати. І йому буде добре з дітьми. Ну, не зможе літати, тільки й того. Бо з клітки ж його не випустиш. А як випустиш – шукай вітра в полі. Не можна випускати, нізащо! Ну, не зможе літати – не біда. Зате зможе махати крильми – клітка буде велика, гарна і простора.

– Чого воно так кричить?

– Не знаю, – знов каже тато.

І діти стояли ні в сих ні в тих і не знали, що ще спитати.

Але все одно щасливі.

І всі разом подалися додому.

А ось і клітка вже готова. Така гарна, велика. І пташка в клітці. Їхня пташка у прекрасній клітці. Які там білки, що гасають у верхівтті; які там зайці, що пасуться в конюшині на мотузці. Інша справа – пташка. Їхня пташка у клітці!

Над ними, високо вгорі, горить ліхтар під капелюхом. А ще вище, понад ліхтарем, – світиться молодий місяць, тоненький, як серп. І коли замружитись, перед очима починають мерехтіти і кружляти небачені світи – барвисті, як бувають пташки, а пташки барвисті, як ті світи.

– Ні... – каже вона і штурхає його під бік. – Тато випустив пташку.

– Звісно що випустив, – каже він. – І я знаю, чому вона так кричала, так голосно і неприємно.

- Ага, я теж.
- І як ми зразу не зрозуміли?
- А хіба ми не зрозуміли? Ми ж розумні та кмітливі!
- Ну, то чого пташка кричала весь час?
- Це нам було нецікаво, ми просто хотіли завести собі пташку – щоб вона була наша і сиділа в нашій прекрасній клітці.

Але тато все-таки випустив її, діти це знали достеменно.

Потім вони разом бавились, ловили метеликів і майже забули про пташку, хоча й шкодували, що її більше нема і вже з ними не буде. Вони б і зовсім забули про неї, якби вона знову не подала голос з кущів. І хоч вона цвірінькала те саме: «Квіпт, квіпт», – але зовсім не гидко, значно приємнішим голосом, видно, тепер вона хотіла сказати щось інше і не зупинялась, поки діти не відгукнулись. І аж тоді замовкла. Відлетіла, мабуть.

А тепер високо над ними світився великий ліхтар і обертались небачені строкаті світи.

4

«По дорозі ми не зустріли ніякої дивини, крім кількох летючих жінок, що пурхали в повітрі, як метелики. Погода була чудова»³.

– Ха, ха, ха! – вперше за весь час вона розсміялася і перепитала здивовано. – Тітки з крилами?

«Але на сімнадцятий день знялася велика буря. Вітер був такий міцний, що підкинув наш корабель над водою і поніс його, як пушинку, в повітрі! Все вище, і вище, і вище! Шість тижнів шугали ми над найвищими хмарами. Нарешті побачили круглий блискучий острів. Це, звичайно, був Місяць».

– Місяць?! – вона знов засміялася.

«На Місяці все набагато більше, ніж на Землі. Мухи там завбільшки з овець, кожне яблуко не менше, ніж кавун».

– Нічого собі! – вигукнула дівчинка, забувши, де вона.

³ Тут і далі, до кінця розділу, – цитати з книжки Е. Распе «Пригоди барона Мюнхгаузена» (в перекладі Г. Тютюнника).

Він відклав книжку, хотів зробити їй зауваження, але не вимовив ані слова. Він вражено дивився на її відкриті в усмішці передні зубки, на сяючі очі, аж сам забув про вартових. Вони ж не тут! А може, їх і взагалі немає!

І читав далі.

«Гаяти час на їжу місячним мешканцям ніколи не доводиться. Ліворуч на животі є в них особливі дверцята: вони відчиняють їх і кладуть туди їжу. Потім зачиняють дверцята до наступного обіду, а він у них буває раз на місяць. Вони обідають лише дванадцять разів на рік! Це дуже зручно, але навряд чи земні ненажери й ласуни згодилися б обідати так рідко».

Він ковтнув слину, бо сам був давно голодний, і подумав: було б зовсім непогано, якби й собі обідати лише раз на місяць.

– Я теж би так хотіла, – вигукнула вона, ніби вгадуючи його думки. – Але... Сливки теж довелося б класти за ті дверцята? І хліб?

– То й що? Дуже зручно! – відказав хлопчик.

– Та я ж не проти...

«Місячні мешканці виростають просто на деревах. Ці дерева дуже гарні, у них яскраво-червоне гілля. На гіллі ростуть величезні горіхи з незвичайно міцною шкаралущею. Коли горіхи достигнуть, їх обережно знімають з дерев і складають у льох. Як тільки цареві Місяця треба нових людей, він наказує кинути ці горіхи в окріп. Через годину горіхи лускаються, і з них вискакують готові-готовісінькі місячні люди».

– Там немає лелек! – вона знову засміялася. – Уявляєш? Люди є, а лелек нема! І тому вони такі дивні та смішні, ті мешканці Місяця.

«Очі свої вони можуть виймати і вставляти. Тримаючи око в руці, вони бачать ним так добре, наче воно в них у голові. Якщо око зіпсується чи загубиться, вони йдуть на базар і купують собі нове. Тому на Місяці дуже багато людей, які торгують очима. Там раз по раз читаеш на вивісках: “Дешево продаються очі. Великий вибір оранжєвих, червоних, лілових і синіх”. Щороку в місячних

мешканців нова мода на колір очей. Того року, що я був на Місяці, в моді були зелені й жовті очі».

– Не може бути! Це неправда! – перебила вона крізь сміх. – В них що, очі як в іграшок? З кольорового скла?

– Звісно, це неправда, – погодився він.

І діти сміялися до сліз. І зовсім забули, де вони і що коїться довкола.

Вони сиділи, взявшись за руки, і разом раділи і милувалися одне одним.

«Але чому ви смієтесь? Невже ви гадаєте, що я кажу вам неправду? Ні, кожне моє слово – чистісінька правда, а якщо ви не вірите мені...».

5

Може, треба було сказати про сливи?

Про ті дві сливки, які він приніс їй минулого разу.

Тоді він не міг сказати правду і був готовий навіть збрехати, якби вона запитала, бо інакше вона б не їла тих слив. Бо вони випали з дірки в солдатському ранці, і солдат пхнув їх своїм чоботом. Чобіг цей мав грубу підошву, підкуту залізом. Ним, видно, можна пхнути не тільки сливи. Коли вбивають людей, то такими чобітьми, мабуть, мабуть, спихають мертвих у яму, бо мертві теж нікому не потрібні.

Він тоді сидів, похилившись над своєю скринькою з трьома старими щітками, і все бачив.

Коли солдат відійшов, він зразу схопив сливи і сховав у кишеню. А старий горбань, що сидів з другого боку від дверей, дивився на це і сміявся.

Старому можна сміятися, в нього все значно краще. В нього чотири нові щітки, і дві з них величезні, як для підлоги. До того ж, він має пасту для взуття: коричневу, чорну і білу. Від його пасту аж крутить в носі – так сильно вона пахтить. Так, старому, звісно, ведеться набагато краще, бо він перший знайшов це місце біля солдатської крамнички і наловчився так спритно орудувати

щітками та оксамиткою, що й рук не видно. І якби не він, той старий горбань під крамничкою, хлопчик ніколи б не додумався чистити взуття німцям.

Кілька днів стояв він за рогом, спостерігаючи за тим дідком: як він жонглює щітками і оксамиткою, як схиляється мало не до землі, ніби кланяється тим солдатам, ніби хоче облизати взуття, щоб воно блищало ще більше. А часом здавалося, що гнеться він не з власної волі, що це важкий горб хилить його до землі.

Хлопчик довго шукав, поки врешті знайшов три старі щітки, тоді взяв скриньку і прийшов рано вранці до тієї крамнички. Дідок вже сидів на своєму місці і чекав на клієнтів.

Дідок спершу відвернувся, але потім втупився в хлопчика і крикнув:

– Забирайся звідси!

Хлопчик мовчав, ніби це не до нього.

– Згинь з моїх очей, поки я ще добрий! Геть!

Хлопчик мовчав. Він боявся навіть глянути на горбаня і сидів мовчки.

– Зараз як розізлиюсь, – загрозово пробурчав старий. – То розтрощу і твої щітки з тим ящиком, і твої ребра.

Хлопчик далі вдавав, що не чує.

Тоді старий підніс каменюку.

Хлопчик не дивився на нього, але краєм ока зауважив, як той нахилився, взяв каменюку, перекинув її з руки в руку. І розмахнувся. Розмах його був широкий, сягистий, – аж здавалося не-ймовірним, що на таке здатна людина, спину якої гне до землі величезний горб. І далі хлопчик не бачив, а лише чув, як розбивається його скринька, як падають щітки на тротуар.

Дідкові жилось набагато краще. Ну звісно!

Але хлопчик все-таки підвівся, хоч тремтів з переляку, позбирав свої щітки, склав скриньку і знову сів.

Старий зиркнув на хлопчика і відвернувся.

– Тепер ти нічогосінько не заробиш, то можеш сидіти собі, – сказав він.

Але хлопчиків у вухах все стояв той грюкіт розтрошеного начиння, і він не озвався ні словом.

Насправді він не збирався заробляти гроші.

Він готовий був чистити це страшне, підкуте залізом солдатське взуття, щоб могли попросити їсти раз або два на день. А грошей йому не треба.

Це було найкраще місце для прохача.

Тут стояла крамничка з вивіскою «Тільки для німців» і в ній було все. То чом би й не почистити кілька пар тих страшних підкутих чобіт? Деінде німці мусили б заплатити за це грішми. А тут можна розплатитися харчами, адже вони завжди виходять з пакунками.

Старому, звісно, набагато краще.

І не тільки тому, що в нього гарна якісна скринька зі спеціальною підставкою для взуття. І не тільки тому, що в нього чотири нові щітки, і дві з них дуже великі, з довгою щетиною, ніби для підмітання підлоги. І не тільки тому, що в нього три пасти для взуття – чорна, брунатна і біла. І не тільки тому, що він перший знайшов це вигідне місце. А ще й тому, що він вміє так низько кланятися, ніби хоче облизати взуття, щоб воно блищало ще більше.

Та і це не головне – хоча, може, сам горб гне його до землі. Головне, що горбань вміє розмовляти по-німецьки, та ще й як! Ніби справжній німець:

– *Ich bitte nur einen Augenblick, Herr Offizier*⁴.

– *Bitte Ihren zweiten Schuh, verehrter Herr*⁵.

– *Meinen Sie, dass ich des Verdienstes wegen? Aber nein! Mein Gott, gnädigster Herr! Nur aus Achtung vor Ihrer grossen Nation konnte ich tagelang vom Morgen bis zum späten Abend hier hocken*⁶!

⁴ Будь ласка, секундочку, герр офіцер!.

⁵ Другу ногу, будь ласка, пане.

⁶ Ви думаєте, я тут за гроші? О, ні! Боже мій, ясновельможний пане! Повірте, лише з поваги до вашої величної нації я можу сидіти тут день у день, з ранку і аж до ночі!

– *Vielleicht mit hell-brauner Wachse, wenn Sie gestatten? Jawohl! Mein Bruder ist rein arisch. Er schickt mir die Wachse direkt aus Leipzig*⁷.

– *Gnädiger Herr, Ihre Schuhe werden schon wieder nagelneu und eine Zierde für neue Marsche sein. Setzen sie sich bloss für einige Augenblicke*⁸.

Але й це ще не все, ніби німецької мови не досить. В горбаня ще було крісло. Велике затишне крісло, у якому можна було відкинутися на спинку і покласти руки на бильця. Надзвичайно зручне крісло.

Ввечері крамниця зачинялася, металеві ролети опускалися на вітрини і двері. Це означало, що пора вставати і йти. І нічого вже не діждешся, хоч би сидів цілу ніч.

Горбань дивився на хлопчика і сміявся.

Потім акуратно складав у торбу хліб – цілу хлібину або й дві, – а ще цукор, цукерки, і маргарин, і ще всяку всячину, і побрязкував пфенігами, і похрускував марками.

Але хлопчикові теж пощастило позавчора – вперше. В солдата подерся паперовий пакунок, і його страшний чобіт штурхнув набік дві сливки.

А сьогодні він, як і щодня, сидів з порожніми руками, нічого не добувши, дивився на старого, що бадьоро складав зароблене в торбу, і думав, що той справді дуже старий, і хоч як широко міг розмахнутися, жбурляючи камінь, проте можна напасти на нього ззаду, коли він буде вертатися додому, вдарити його по голові, схопити торбу і втекти.

Сьогодні в тій торбі було півтори хлібини.

Цілий буханець і ще пів буханця.

А може, навіть більше!

Майже дві хлібини!

⁷ Може, пан воліє натерти взуття брунатною пастою? О, чудово! В мене брат – чистий арієць. Він присилає мені цю пасту просто з Лейпцига.

⁸ Вельмишановний пане, ваше взуття буде знов як нове, буде окрасою нових маршів. Лише зачекайте кілька хвилин.

Він тремтів, не зводив очей зі старого і мимохіть обмацував свою найбільшу, найважчу щітку.

На той момент із крамниці вийшов останній покупець.

І підійшов до хлопчика.

А той відчув аромат хліба ще здалеку і зрозумів, що в ранці в солдата – хліб. Ранець був дуже важкий, аж обтяжував плечі солдата. А хутряний клапан на ранці – сірувато-коричневий, мабуть, вовчий, – аж відстовбурчувався. Хлопчик жадібно вдихав носом і ротом запах хліба, і той солодкий запах розливався по всьому тілу. Очі його примружилися, ніздрі роздimalися, пальці тремтіли.

Солдат поставив важкий чобіт на блаженку скриньку, аж та ввігнулася, і скомандував:

– Чистити!

Хлопчик схопив дві щітки і взявся до роботи.

Великий чобіт на грубій підшві стояв на його ввігнутій скриньці.

Він підвів очі, потер щітку об щітку, але чомусь зволікав. Дивився.

Перед ним вперше стояв брудний чобіт на грубій підшві, підкутій залізом.

Він аж замружився.

– Чистити!

Хлопчик знову потер щітку об щітку і знову не наважився взятися до роботи.

Відкрив очі.

На його блаженській скриньці, яка вже тріщала і розламувалась остаточно, стояв підкутий залізом грубий чобіт на грубій підшві, замщений чимось бурим чи червоним, присохлим, і вкритий іржавими плямами.

– Чистити, сучий син! Чистити, смердючий пес!

Хлопчик все ще тримав щітки в руках, і руки його повисли в повітрі, ніби причеплені за гачки, ніби прив'язані до нього, – він зовсім ними не володів.

Він подумав, що треба відтерти хоч би одну буру пляму, щоб хоч одною плямою стало менше на цьому брудному чоботі і на інших чоботах, скрізь і всюди, на всьому світі. Але сухою щіткою тут нічого не вдієш, потрібна паста. А пасти в нього не було. Була тільки потреба стерти хоч би одну буру пляму.

Він почав збирати слину в своєму голодному роті, старанно смоктав свої щоки і піднебіння, аж поки не назбиралося трохи слини, і, все ще тримаючи руки в повітрі, плюнув на той брудний, підкутий залізом чобіт на грубій підшві, замщений бурою глиною, чи бурою травою, чи бурою грязюкою, чи ще чимось бурим звідти, де такими чобітьми спихають у ями мертвих, бо мертві нікому не потрібні, навіть коли вони ще живі – все одно.

Хлопчик відчув лише удар по голові і більше нічого, почув, як тріщить і ламається його скринька, як падають і розлітаються щітки.

І як сміється старий горбань.

І подумав: Боже-Боже, як добре, що я не сказав їй, звідки в мене ці сливи. Вона б їх не їла, нізащо.

Він лежав на тротуарі й дивився на німця, який зручно розвалився у кріслі горбаня, відкинувся на спинку і поклав руки на бильця, – потім перевів погляд на старого, який так спритно орудував щітками, що й рук не було видно, – потім знову на німця, на його брудні чоботи в червоних чи бурих плямах, на його ранець із відстовбурченим клапаном через те, що хліб не вміщався. Звичайно, там лежав хліб, бо ранець був важкий, напакований.

Ніс і рот хлопчика знову заповонив смачний запах хліба, серце завмерло, в голові запаморочилось, і все його тіло обімліло, ніздрі здригалися, руки тремтіли, на очі навернулися сльози.

І в цьому запамороченні він згадав, що в торбі у старого горбаня теж є хліб, – ціла хлібина, навіть півтори. Старий їх сам акуратно склав.

Півтора буханці хліба.

Може, навіть більше, ніж півтора.

Майже два буханці.

Два буханці хліба.

Навіщо йому стільки?

Треба тільки трохи почекаати.

Дочекатися, коли важкі ролети запечатають крамничку зусібіч, коли кругом стане тихо, спокійно, безлюдно. І коли старий горбань врешті рушить додому, можна напасти на нього ззаду, вдарити великою щіткою по потилиці, видерти в нього торбу – і втекти.

Він знову подивився на німця і раптом впізнав його.

Це був той самий німецький солдат, який завжди останнім виходив з крамнички і ніс на плечах вщерть напакований ранець. Він виходив з крамнички зі своїм важким ранцем на плечах і крокував тротуаром, насвистуючи. Звичайно, плювати, що він насвистував. Головне, що він може свистати, коли тільки схоче.

І він свистав.

Звичайно, йому жилося ще краще, ніж старому горбаню.

А чом би й ні?

Чоботи на грубій підшві – топчи, що бачиш.

Ранець напханий під зав'язку – жери, скільки влізе.

І насвистуй собі на втіху.

А що? Дорога далека, німець не поспішає. Він іде вулицею, потім звертає біля зруйнованого будинку на таку вузьку вуличку, де і вдвох непросто розминутись. Німець ніколи не поспішає, і хлопчик, закинувши за плечі свою скриньку з трьома старими щітками, завжди може побігти навпростець через руїни і підстергти його на тій вузькій вуличці.

Так вони й перестрілися вперше. Правда, тоді хлопчик ще не чистив взуття. Він побачив німця, дочекався, коли той дійшов до найвужчого місця, подер на собі сорочку, вимастив обличчя грязюкою і вийшов до німця із простягнутою рукою.

– Поможіть бідному сироті! Не дайте померти з голоду!

Німець зупинився, примружився.

– Брот, брот, – тягнув руку хлопчик.

Німець раптом стрепенувся, моргнув, плеснув його по плечу.

– Я дам тобі цукерок!

Він скинув ранець, спер його на камінь і розкрив. Там на узбіччі якраз лежав великий круглий камінь, стесаний зверху, аж наче відшліфований. Зашелестів папір, німець кинув щось до рота, прицмокнув, і далі вовтузився над ранцем, стоячи спиною до хлопчика.

І все ж німець не здурив. Показав великого цукерка в гарній барвистій обгортці, такій яскравій. Хлопчик несміливо простягнув руку, німець обережно поклав того великого цукерка йому на долоню і сказав:

– Смачно! Шоколад!

Хлопчикові не хотілося цукерка, він би ніколи не попросив і навіть не подумав би про нього. Але фантик був дуже гарний і спокусливий, і він подумав, що ввечері, коли вона відлічить останній крок і вони обоє приземляться у своїй безпечній схованці, він візьме її долоню і покладе велику смачну шоколадку. І не скаже, звідки вона взялася, бо хіба це важливо? Хай собі їсть на здоров'я.

Хлопчик якось мимоволі, механічно кивнув німцеві на знак подяки, і ще кілька кроків ніс гостинця на витягнутій руці, а потім, видно, вирішив покласти в кишеню і стис в долоні – і раптом той красивий барвистий фантик сплюснувся і злипся. Хлопчик не вірив своїм очам, знову розтис кулак, подивився – і насилу зрозумів, що тримає лише порожній папірчик і більше нічого.

– Ха-ха-хааа! – розлягалось серед руїн. – Ха-ха-хаааа! Ходи сюди, я ще щось тобі дам!

Німець сидів на стесаному камені й заливисто сміявся, так весело і нестримно, що хоч забудь про все і смійся разом із ним, аж за живіт хапайся.

Хлопчик викинув фантик і пішов вперед тим вузьким провулком, озираючись на солдата, що сидів на стесаному камені коло свого ранця і реготав, відтак дістав цигарки, запальничку і закурив.

Солдат робив так завжди: виходив з крамнички, підходив до великого каменя, сідав на нього, ставив коло себе ранець

і закурював цигарку. Він нікуди не поспішав, і жилося йому, очевидно, набагато краще, ніж горбатову дідкові.

Тепер, коли прийшов чистити чоботи на грубій підшві, вкриті брунатними плямами, німець не впізнав хлопчика. Натомість хлопчик впізнав його, сидячи на тротуарі зі своєю скринькою і старими щітками.

Хлопчик відразу впізнав його, хоча вони лише раз бачилися зблизька.

Зазвичай, коли німець рушав неспішною ходою до стесаного каменя, хлопчик стрілою мчав туди навпрошки через руїни і прибігав значно раніше. Над каменем височіла стіна зруйнованого будинку – на цю стіну видряпувався хлопчик. І примощувався в такому місці, де його ніхто не міг побачити, а він бачив усе, весь той вузький провулок, і всю дорогу стежив за німцем: як той ішов собі посвистуючи, як потім сидів на камені й кутив, як підводився і прямував далі. Та він того німця впізнав би з тисячі!

Німець ішов геть, а хлопчик ще довго сидів на стіні.

Ні, він нічого поганого не замишляв, він просто бавився. Коли німець відходив досить далеко, хлопчик починав метати дрібні камінці у той великий стесаний камінь. Спершу ніяк не міг поцілити, куди хотів. Але згодом натренувався і став кидати влучно. І брав уже не дрібні камінчики, а більші, щораз більші, а потім і справді великі, ваговиті. І майже кожен пожбурений камінь потрапляв просто в центр стесаної верхівки того величезного каменя під стіною.

Набавившись досхочу, він спускався в провулок, збирав розкидане каміння і навіть рукавом витирив камінь, щоб на ньому завжди було приємно сидіти.

І німець знову сідав там. Він завжди там сідав.

Так і тепер – він прийшов і сів.

Коли старий горбань почистив йому чоботи, німець штурхнув ногою уламки хлопчкової скриньки, підібрав з тротуару розкидані щітки, розбив їх та й пішов.

Горбань коротко реготнув і вклонився німцеві.

Тепер хлопчик мусив поспішати. Німець вже далеко зайшов. Проте сьогодні хлопчикові було значно легше бігти – без скриньки та облізлих щіток, – і він все-таки встиг.

Коли хлопчик видерся на стіну біля стесаного каменя, німець якраз повернув у вузький провулок.

І ось він сів на своє звичне місце. Поставив збоку ранець. Щось насвистуючи, дістав цигарку. Підкурив запальничкою. Дим здіймався вгору вздовж стіни і лоскотав хлопчикові ніздрі, та не міг перебити той запах, що долинав із ранця.

І хлопчик, припавши до стіни зруйнованого будинку, аж потягнувся ротом і носом назустріч цьому запаху, аж серце завмерло і запаморочилося в голові, знову, як колись, і все тіло наче обм'якло, ніздрі здригалися, повіки опустилися і руки тремтіли. І раптом він стрепенувся: злякався, що ось такий розслаблений та обімлілий він не зможе сьогодні скінчити свою щоденну гру – поцілити найбільшим каменем у центр стесаного каменя внизу.

Саме там, в центрі каменя, виднілася голова солдата в пілотці набакир.

Хлопчик обома руками обхопив важку каменюку, що лежала найближче, – може, приготована заздалегідь, а може, завжди тут була. Але руки не слухалися, і він дуже боявся не закінчити гру. Потім він знову вдихнув запах хліба всім ротом, заплющив очі, побачив ті великі чоботи, ті грубі підшви, ті брунатні чи то червоні плями, підніс камінь – і кинув, як завжди.

І все.

Просто кинув і почув, як гупнуло.

І ніби крик.

А може, це причулось?

Знову його замлоїло, знову затремтіли пальці, але він переборов себе, нахилився і глянув вниз.

Здавалося, там хтось лежав, – а може, привиділось? Ні, там не було нікого, лише ранець пахтів, спертий об стіну, і вилискував буруватим хутром.

Хлопчик ніяк не наважувався злізти і забрати той ранець. Аж раптом уявив, що може прийти старий горбань і все забрати собі. О! Якщо він прийде, то справді все забере, і крихти не залишить! Скаже:

– То це ти? Ти тут грався? Так, звісно, хто ж іще. То зробимо так: гра – твоя, а ранець – мій. Правильно? Цссс...

І тоді хлопчик стрибнув вниз, за ним покотилось каміння. Він дуже квапився і вмить опинився у вузькому провулку біля стесаного каменя просто перед ранцем.

І знову серце завмерло від дивного запаху, голова пішла обертом і все тіло наче обімліло.

Це хліб так пахне?

Чи то вже не хліб?

А може, все-таки хліб?

Чи зуміє він збрехати, коли вона запитає, звідки в нього стільки свіжого хліба?

А може, не запитає?

А якщо все-таки запитає?

Він сам не знав – підійти і взяти ранець чи краще ні...

Якби він напав ззаду на старого горбаня, якби стукнув його найбільшою щіткою по голові, то просто видер би в нього торбу і втік.

У тій торбі було півтори хлібини.

А тут – значно більше.

Він і досі мав багато секретів, а тепер ось додався ще один.

То взяти ранець чи ні?

Він стояв у вузькому провулку, похиливши голову, його руки звисали, ніби мотузки, ніби цвяхи прибили йому до плечей, і ті руки-мотузки на них теліпалися.

6

– Цссс! – шепнула вона і він завмер.

Він знов не досить обережно проліз у щілину в стіні, і уламок цегли вивалився в нього з-під ніг.

Коли все відгуркотіло і стихло, вона сказала:

– Вперед...

Вони взялися за руки і так постояли хвилю при стіні, і ось вона промовила головне слово:

– Дванадцять.

Але він її навіть не слухав, просто тішився.

Він зрадив, коли тільки просунув голову в дірку і побачив, що вона тут. Він страшенно зрадив, коли побачив, що на ній інша сукня – тепла, під шию, на довгий рукав. Може, тому він і зачепив ту цеглину, втративши пильність, що побачив її в теплому одязі.

Він аж наче сам зігрівся від цього.

Стояло літо, але вчорами бувало прохолодно. Стіни, нагріті за день, спочатку ще трохи гріли, але згодом вистигали, і згори, з чорного неба, спускався і гнітив їх важкий холод, притискаючи до землі. А вуличний ліхтар навіть коли світив, то все одно ж не грів їх.

Досі дівчинка ходила в легкій сукні, тонесенькій, як папір, з якого майструють повітряних зміїв. Та ще й без рукавів, з голою шиєю і з діркою збоку.

Звичайно, вони могли піти звідси і повернутися додому, там би якось зігрілися, але їм не хотілося покидати свій сховок. Бо якщо вони будуть окремо, то прийдеться так довго чекати – аж до наступного вечора! Ну ні!

Він обіймав її, вони тулилися одне до одного і дихали близько-близько, майже рот в рот. І в такі хвилини не боялися нічого, не відчували холоду, а відчували лише тепло і радість – хоч навіть взимку, хоч в заметіль, та вони не замерзнуть.

Вона сказала:

– Одинадцять.

І далі:

– Десять.

Він ніби й слухав її, але не чув. Радів, що вчорами вона вже не буде мерзнути, радів, що вона в теплій сукні, але його радість

затмарював страх. Страх витав поміж ними, аж хотілося замахнутись на нього і прогнати, як злого настирливого жука, але хлопчик не міг піднести руки, і страх невпинно витав довкола і не давав спокою. А дівчинка тим часом лічила:

– Дев'ять.

А потім:

– Вісім.

Їм лишалося ще пів дороги до сховку, і він дуже хотів прискорити крок. На жаль, він не міг сказати їй, щоб і вона поспішила. Тривожно озирався раз у раз, хоча скрізь було тихо, спокійно, не видно було вартових, і він сьогодні не подряпався і не поранився, тож вартові, якби й з'явилися, не відчули б запаху крові чи тих прозорих жовтавих крапель, що сочаться з тіла, коли здерти тонесеньку шкірку.

Але настирливий жук страху все літав коло них, бринів і не давав спокою.

Та хіба можна їй сказати?

На ній була сукня в червоні слоники, білі змії і сині пташки.

Цю сукню він вже десь бачив – відразу згадав. Бачив її, і не раз.

Колись давно, коли ще вони не зналися, він знайшов цю пробоїну в стіні розбитого будинку. І відтоді часто приходив, залазив у неї, вмощувався і дивився на другий бік.

А з того боку неподалік бігала маленька дівчинка. Вона котила іржавий обруч і сміялася, коли він падав.

А обруч був поламаний, кривий, і тому падав раз у раз.

А маленька дівчинка була в теплій закритій сукні з довгими рукавами, розмальованій червоними слониками, білими зміями і синіми пташками.

А потім та дівчинка зникла, і обруч зник разом з нею.

– Шість, – тихо сказала вона.

Значить, перед тим вже встигла сказати:

– Сім.

Просто він не почув. Вона не могла помилитися, вона ніколи не помиляється, коли відлічує ці дванадцять кроків. Якби її

спитати, скільки буде три помножити на три, вона б, може, відповіла: вісім. Але в цій лічбі на дванадцять кроків не схибить ніколи.

Отже, ще пів дороги лишилося.

Зараз скаже:

– П'ять.

А там вже зовсім близько.

Він би й не згадав про ту дівчинку, яка колись бавилась обручем, якби не ця сукня з червоними слониками, білими зміями і синіми пташками. Він мимоволі на мить наче побачив ту малечу знову і раптом відчув, що її вже нема і ніколи не буде.

Її немає, а сукня – є.

Як же вона вціліла?

Адже їх скидають у яму грубі чоботи, підкуті залізом, а потім засипають землею самі німці чи хтось, – бо мертві люди нікому не потрібні.

А раптом вона була ще жива, та дівчинка?

– Швидше, чуєш, – сказав він.

Йому здавалося, ніби вони йдуть повільніше, ніж завжди.

– Швидше!

– Три, – сказала вона. – Швидше не можна.

А раптом вона була ще жива, та дівчинка, коли її скинули в яму?

Проте він розумів, що її вже нема і не буде ніколи.

А от сукня є. Може, їй наказали скинути одяг, і тільки тоді...

Вціліли лиш мертві червоні слоники.

Вціліли лиш мертві білі змії.

Вціліли лиш мертві сині пташки.

Чому її вбили голу, без одягу?

Він перестав слухати, скільки ще кроків. Давно перестав. Він просто раптом побачив, що вони вже у своєму сховку, і полегшено зітхнув, бо той злючий жук, що кружляв коло них і дзумчав, залишився там, на вулиці, тут його не було.

Тепер хлопчикові лячно було доторкнутися до тієї сукні, хоч вона й тепла, закрита і з довгими рукавами. Але він же не міг

сказати дівчинці, що ця сукня була на іншій дівчинці, якої тепер нема, від якої лишилася тільки сукня. Якби він це сказав, дівчинка, мабуть, відмовилася б від сукні, скинула б її і лишилася голою у цьому холодному сховку.

Він нетерпляче простягнув руки і взяв дівчинку в обійми. Пригорнув до грудей і не хотів відпускати.

Вона здивовано глянула на нього – нічого не могла зрозуміти, він же їй нічого не сказав, – і прошепотіла:

– Ну що ти? Що сталося? Чуєш, мені нехолодно. Мені зовсім нехолодно.

Він мовчав і не відпускав її.

– Справді, – сказала вона. – Сьогодні тітка принесла мені цю сукню. Помацай, яка м'яка і щільна тканина. Мені в ній справді дуже тепло. Дуже.

Він розімкнув обійми і похнюпився, а вона вела далі:

– Ти нічого не розумієш. От якби ти був дівчинкою... Ти б зразу зрозумів, яка це гарна сукня.

– Я бачу, – відповів він, не підводячи голови. – Тепла закрита сукня з довгими рукавами. І з гарним малюнком: червоні слоники, білі змії та сині пташки. Я це бачу, повір... У тебе дуже гарна сукня.

– Справді?

– Так. Ось, поїж.

Він дістав з кишені варену картоплю і простягнув їй.

– О, знову десь роздобув? – вигукнула вона, ніби не вірила своїм очам.

– Умгу.

– А собі маєш?

– Я вже поїв.

– Але поки йшов сюди, мабуть, знову зголоднів. Ось, бери.

– Не хочу.

– Через «не хочу».

– Ну, добре, – сказав він.

І надкусив картоплину.

І тоді вона почала їсти. Повільно жувала картоплю і плакала. Вона плакала тихо, безгучно, тільки сльози невпинно котилися і бігли по личку.

І тоді вона заговорила голосом, у якому, здавалося, зовсім не було плачу, ніби сама до себе.

Взагалі вона ніколи не плакала. Це було вперше.

– Мама досі нема й нема, – казала вона. – Чому вона так довго не приходять з лікарні?

Він відповів мерщій, поспіхом, ніби хотів когось випередити:

– Не журись, вона прийде! Як тільки одужає, зразу прийде. – І зітхнув. – Захворіти ж легко, а одужати – тяжко.

Та вона лише повільно жувала картоплю і плакала тихо, беззвучно.

Ні, вона тут плакала вдруге.

А вперше – тоді як вони вперше зустрілися.

Тої дівчинки в розмальованій сукні та з іржавим поламаним обручем вже давно не було, але він все приходив, вмощувався в пробоїні та спостерігав. Йому було цікаво, що діється довкола.

А в той день, тільки-но він вмощувався і висунув голову з дірки в стіні, одразу побачив іншу дівчинку. Дивно: здавалося, ніби вона чекала його. Крізь одяг, тонкий, як папір, з якого майструють повітряних зміїв, проступали худенькі плечі, вони все здригалися і здригалися: дівчинка плакала, притулившись до стіни.

– Чого ти плачеш? – запитав він.

Тоді вона вперше підвела на нього свої великі сірі очі.

І нічого не відповіла. І не витерла сльози брудними, чорними від землі руками, хоча личко її і без того було замурзане.

Він підстрибнув, підтягнувся і насилу протиснувся крізь пробоїну в стіні. Вперше. Тоді та пробоїна була помітно вузла.

Дівчинка злякалася, відсунулась трохи і поцікавилась:

– Ти нетутешній? Звідки ти? Тут чужі не ходять.

Він насторожено озирнувся, але все-таки сів коло неї і лагідно погладив її по голові, провів долонею по її довгому волоссю.

– Не плач. Чуєш? Не плач...

– Ти ж не звідси? – знову запитала вона. – Стережись, вартові побачать.

Він знову полохливо озирнувся, але нічого не сказав.

Тоді вона підвелася і взяла його за руку.

– Ходімо... Не бійся. Тут близько.

Так він вперше потрапив до їхнього сховку, де можна не боятися вартових, де дуже мало місця, проте високі стіни з червоної цегли захищають з усіх боків, і лише вгорі видніється ліхтар і небо.

– Мою маму забрали в лікарню, – сказала вона, витираючи брудними долоньками очі. – Маму забрали в лікарню... Коли вона прийде?

Це не страшно, що їм не дали хліба. І без хліба можна жити. Але дуже страшно, що маму забрали в лікарню. Коли мама разом з усіма приходила з роботи, дівчинка бігла їй назустріч і дуже раділа, що мама вже вдома, і без хліба не біда, вона про хліб тоді навіть не думала. І мама завжди мала щось для неї, завжди щось їй приносила, хоч би крихту. А вона ніколи не казала мамі, що хоче їсти. Взагалі нічого не казала, тільки тихо тішилась, що мама прийшла. Вона завжди дуже чекала свою маму і дуже боялася за неї, бо знала, що старі люди вмирають. Ні, її мама була не стара, вона була дуже молода, але чомусь стала схожа на стару. Її волосся посивіло, зуби повипадали, від рук лишилися самі кістки, під одягом проступали ребра. Тому дівчинка дуже боялася і дуже чекала на маму.

Зовсім не страшно, що їм не дали того хліба. Їм і так було дуже добре, і без хліба. Вони з мамою спали в одному ліжку, їм було тепло, просто коли хотіли їсти, то разом засинали.

Ні, вона б нічого не сказала, якби не побачила за парканом чоловіка з хлібиною під пахвою. І тоді не сказала, що хоче їсти, і словом не обмовилась про хліб. Вона лише торкнула маму за руку і шепнула:

– Дивись...

І вони вдвох підійшли до огорожі і дивилися на чоловіка з хлібиною під пахвою.

Складно було зрозуміти, чи він просто ішов собі, чи навмисне виставляв напоказ хлібину, щоб вони з мамою звернули на нього увагу і прикликали ближче, поки поруч нема вартових і ніхто нічого не бачить.

Вони його не кликали, він сам підійшов.

Він був такий добрий, усміхнений, і коли посміхався, його відстовбурчені вуха кумедно ворушились. Він був такий милий, весь у ластовинні, як дитя, і волосся в нього було чудове – яскраво-руде, як іржа. Він усміхався до них і симпатично ворушив вухами.

Потім показав пальцем на хліб.

– Що даси? – запитав.

Але ж вона не просила ні їсти, ні хліба, нічого. Вона просто дивилася на ту хлібину і нізащо не могла не дивитися. А мама нічого, нічого не мала, і нічого не могла дати за той хліб, вона все вже давно віддала.

І тепер усміхалася, дивилася на чоловіка, на хліб і мовчала.

Він зрозумів, що в них нічого немає, і вже зібрався іти геть. Але раптом зупинився.

– Є! – вигукнув він. – Ось!

Вони спочатку не зрозуміли, а потім...

А потім збагнули, що чоловік побачив у мами на пальці обручку, шлюбну. Мама ніяк не хотіла з нею розлучитися. І не могла зняти її, бо та ніби приросла до тіла.

Але дівчинка справді нічого не просила в мами, і хліба також не просила. Тільки невідривно дивилася широко розплющеними очима на хліб і на усміхненого чоловіка.

А мама вже здирала обручку з пальця. Здирала і всміхалася. Чоловік чекав, а мама дуже квапилась і хотіла зірвати обручку зубами, але передніх зубів вже не мала, тоді взялася кутніми і нарешті зірвала її. Дівчинка не хотіла, щоб мама знімала обручку, вона справді нічоґісінько не просила і нічого не говорила, тільки дивилася на хліб. І тут побачила, що мама стягнула-таки обручку.

Мамі було, мабуть, дуже важко, бо її руки тремтіли. І тремтячою рукою, двома пальцями мама просунула обручку через колючий дріт, і той чоловік взяв її.

Дівчинка більше не дивилася на хліб.

Вона дивилася тільки на мамині руки.

Мама відірвала їх від колючого дроту, і на одному пальці виступили три маленькі червоні краплі. Дуже маленькі і дуже червоні, як рубіни.

Вона не хотіла стояти з простягнутими руками, дивитися догори і чекати, поки чоловік перекине їм хліб. Вона опустила очі і чекала, коли хліб впаде на землю.

Але хліб не падав.

Дівчинка знов подивилася на клаповухого чоловіка – він тепер ішов геть зі своєю хлібиною під пахвою. І, мабуть, ще й посміхався, бо ззаду видно було, як ворущаться його відстовбурчені вуха.

Вона побачила цього чоловіка зі спини і почула мамин крик.

Вона обняла маму, відчула її кості, як завжди, обіймаючи її, і хотіла сказати, що їй нічого не треба, що вона не хотіла і не просила хліба, і навіть не казала, що хоче їсти. Тільки весь час боялася за неї і чекала, щоб мама швидше прийшла з роботи, бо там іноді помирають старі люди, а мама хоч і молода, але зовсім як стара.

Дівчинка щосили притулилася до мами, але мама відштовхнула її, схопилась обома руками за колючий дріт, потрусила його і закричала знову.

А потім кинулась до воріт.

Мама бігла так швидко, що дівчинка за нею не встигала, потім перечепилася об камінь і впала, і перш ніж встигла підвестися з землі побачила, що її мама пробилася через охорону, мамі кинулися навперейми, зчинився великий галас, повітря здригнулося, ніби від пострілу, але дівчинка нічого цього не бачила, тільки чула.

А потім її знайшла тітка і сказала, що маму забрали в лікарню.

Так, вперше вона плакала саме тоді, коли він її вперше побачив. Він виліз із пробоїни в стіні і сказав:

– Не плач.

А коли вони обоє опинилися у сховку, він погладив її довгі коси і знову попросив:

– Не плач.

А тепер вона плакала вдруте.

Так, вона майже ніколи не плакала. Лише сьогодні. Вдруте за весь час.

– Моєї мами все нема й нема, – сказала вона знову. – Чому вона так довго не приходить?

– Вона прийде, – сказав він. – Треба тільки ще трошки почекати, і вона неодмінно прийде.

Він дивився на її нову сукню – теплу, з довгими рукавами, розписану червоними слониками, білими зміями і блакитними пташками, – і захотів міцно-міцно обняти дівчинку, пригорнути, бо йому раптом здалося, ніби тут, коло нього, її вже немає, можливо, їй звеліли роздягнутися і голою скинули в яму, можливо, тут, коло нього, вже інша дівчинка. І тільки сукня лишилась та сама: мертві червоні слоники, мертві білі змії, мертві сині пташки.

Він так хотів її обняти! Але не обійняв.

Боявся, що вона скаже:

– Що ти? Мені ж не холодно. Мені зовсім не холодно.

І він її не обійняв.

Хотілося, щоб швидше зійшов місяць.

Хотілося дивитись на вуличний ліхтар, на місяць, примруживши очі, аж поки повіки самі зімкнуться, і перед заплющеними очима почнуть кружляти і миготіти небачені строкаті світи.

Він ліг біля неї.

Вона більше не плакала, заплющила очі, ніби від великої втоми, а він з острахом придивлявся до неї – чи не схожа вона на стару? Зовсім-зовсім не схожа?

Ні. Не схожа.

Вона заснула.

Але він нетерпляче розбудив її, глибоко зітхнув і запитав:

- Ти взагалі не маєш що їсти?
- Маю, – відповіла вона.
- Дуже мало, так?
- Ні, мені вистачає. Тільки іноді хочеться хліба.

Він мовчки дивився на неї.

- Ні, не думай, це не завжди, – додала вона. – Тільки деколи.

7

- Давай бавитися, ніби ми пережили війну, – сказала вона.
- Домовились, – відповів він і почав читати.

«А сьогодні він, як і щодня, сидів із порожніми руками, нічого не отримавши, дивився на старого, що бадьоро складав зароблене в торбу, і думав, що той справді дуже старий, і хоч як би широко міг розмахнутися, жбурляючи камінь, проте можна напасти на нього ззаду, коли він буде вертатися додому, вдарити його по голові, схопити торбу і втекти.

Сьогодні в тій торбі було півтори хлібини.

Цілий буханець і ще пів буханця.

А може навіть більше!

Майже дві хлібини!

Він тремтів, та не зводив очей зі старого і мимохить мацав свою найбільшу, найважчу щітку.

На той момент із крамниці вийшов останній покупець.

І підійшов до хлопчика.

А той відчув аромат хліба ще здалеку і зрозумів, що в ранці у солдата – хліб. Ранець був дуже важкий, аж обтяжував плечі солдата. А хутрянний клапан на ранці – сірувато-коричневий, мабуть, вовчий, – відстовбурчувався. Хлопчик жадібно вдихав носом і ротом запах хліба, і той солодкий запах розливався по всьому тілу. Очі його замружилися, ніздрі роздimalися, пальці тремтіли.

Солдат поставив важкий чобіт на блаженку скриньку, так що та аж ввігнулася, і скомандував:

– Чистити!

Хлопчик схопив дві щітки і взявся до роботи.

Великий чобіт на грубій підошві стояв на його ввігнутий скриньці.

Він підвів очі, потер щітку об щітку, але чомусь зволікав. Дивився.

Перед ним вперше стояв брудний чобіт на грубій підошві, підкутий залізом.

Він аж замружився.

– Чистити!

Він знову потер щітку об щітку і знову не наважився взятися до роботи.

Відкрив очі.

На його розбитій скриньці, яка вже тріщала і розламувалась остаточно, стояв підкутий залізом грубий чобіт на грубій підошві, замащений чимось бурим чи червоним, давно присохлим, вкритий іржавими плямами.

– Чистити, сучий син! Чистити, пес!

Хлопчик все ще тримав щітки в руках, і руки його повисли в повітрі, ніби причеплені за гачки, ніби прив'язані до нього, – він зовсім ними не володів.

Він подумав, що треба відтерти хоч би одну буру пляму, щоб хоч одною бурою плямою стало менше на цьому брудному чобіті, і на інших чоботах, скрізь і всюди, на всьому світі. Але сухою щіткою тут нічого не вдієш, потрібна паста. А пасти в нього не було. А була потреба стерти хоч би одну буру пляму.

Він почав смоктати свій голодний рот, все смоктав і смоктав, аж поки не назбиралося трохи слини, і, все ще тримаючи руки в повітрі, плюнув на той брудний, підкутий залізом чобіт на грубій підошві, замащений бурою глиною, чи бурою травою, чи бурою грязюкою, чи ще чимось бурим звідти, де такими чобітьми спихають у ями мертвих, бо мертві нікому не потрібні, навіть коли вони ще живі – все одно.

Він відчув лише удар по голові і більше нічого, почув, як тріщить і ламається його скринька, як падають і розлітаються щітки.

І як сміється старий горбань.

І подумав: Боже-Боже, як добре, що я не сказав їй, звідки в мене ці сливи. Вона б їх не їла, нізащо.

Він лежав на тротуарі й дивився на німця, який зручно розвалився у кріслі горбаня, відкинувся на спинку і поклав руки на бильця, – потім перевів погляд на старого, який так спритно орудував щітками, що й рук не було видно, – потім знову на німця, на його брудні чоботи в червоних чи бурих плямах, на його ранець із відстовбурченим клапаном через те, що хліб не вмщався. Звичайно, там був хліб, бо ранець був важкий, напакований.

Ніс і рот хлопчика знову заповонив смачний запах хліба, серце завмерло, в голові запаморочилось, і все його тіло обімліло, ніздрі здригалися, руки тремтіли, на очах проступили сльози.

І в цьому запамороченні він згадав, що в торбі у старого горбаня теж є хліб, – ціла хлібина, півтори хлібини. Старий їх сам акуратно склав.

Півтора буханці хліба.

Може навіть більше, ніж півтора.

Майже два буханці.

Два буханці хліба.

Навіщо йому стільки?

Треба лише трохи почекати.

Дочекатися, коли важкі ролети запечатають крамничку зусібіч, коли кругом стане тихо, спокійно, безлюдно. І коли старий горбань рушить додому, можна напасти на нього ззаду, вдарити великою щіткою по потилиці, видерти в нього торбу – і втекти.

Він знову подивився на німця і раптом впізнав його.

Це був той самий німецький солдат, який завжди останнім виходив із крамнички і ніс на плечах вщерть напакований ранець. Він виходив із крамнички зі своїм важким ранцем на плечах і крокував тротуаром, насвистуючи. Звичайно, плювати, що він насвистував. Головне, що він може свистати, коли тільки схоче.

І він свистав.

Звичайно, йому жилося ще краще, ніж старому горбаню.

А чом би й ні?

Чоботи на грубій підшві – топчи, що бачиш.

ранець напханий під зав'язку – жери, скільки влізе.

І насвистуй собі на втіху.

А що? Дорога далека, німець не поспішає. Він іде вулицею, потім звертає біля зруйнованого будинку на таку вузьку вуличку, де і вдвох непросто розминутись. Німець ніколи не поспішає, і хлопчик, закинувши за плечі свою скриньку з трьома старими щітками, завжди може побігти навпростець через руїни і підстергти його на тій вузькій вуличці.

Так вони й перестрілися вперше. Правда, тоді хлопчик ще не чистив взуття. Він побачив німця, дочекався, коли той дійшов до найвужчого місця, подер на собі сорочку, вимастив обличчя грязюкою і вийшов до німця із простягнутою рукою.

– Допоможіть бідному сироті! Не дайте померти з голоду!

Німець зупинився, примружився.

– Брот, брот, – тягнув руку хлопчик.

Німець раптом стрепенувся, моргнув, плеснув його по плечу.

– Я дам тобі цукерок!

Він скинув ранець, спер його на камінь і розкрив. Там збоку якраз лежав великий круглий камінь, стесаний зверху, аж наче відшліфований. Зашелестів папір, німець кинув щось до рота, прицмокнув, і далі вовтузився над ранцем, стоячи спиною до хлопчика.

І все ж німець не збрехав. Показав великого цукерка в гарній барвистій обгортці, такій яскравій. Хлопчик несміливо простягнув долоню, німець обережно поклав того великого цукерка на простягнуту долоню і сказав:

– Смачно! Шоколад!

Хлопчикові не хотілося цукерка, він би ніколи не попросив і навіть не подумав би про таке. Але фантик був дуже приємний і спокусливий, і він подумав, що ввечері, коли вона відлічить

останній крок і вони обоє приземляться у своїй безпечній схованці, він візьме її долоню і покладе велику смачну шоколадку. І не скаже, звідки вона взялася, бо хіба це важливо? Хай собі їсть на здоров'я.

Хлопчик якось мимоволі, механічно кивнув німцеві на знак подяки, і ще кілька кроків ніс гостинця на витягнутій долоні, а потім, видно, вирішив покласти в кишеню і стис в долоні – і раптом той красивий барвистий фантик сплюснувся і злипся. Хлопчик не вірив своїм очам, знову розтис кулак, подивився – і насилу зрозумів, що тримає лише порожній папірчик і більше нічого.

– Ха-ха-хааа! – розлягалоя серед руїн. – Ха-ха-хаааа! Ходи сюди, я ще щось тобі дам!

Німець сидів на стесаному камені й залиvisto сміявся, так весело і нестримно, що хоч забудь про все і смійся разом із ним, аж за живіт хапайся.

Хлопчик викинув фантик і пішов вперед тим вузьким провулком, озираючись на солдата, що сидів на стесаному камені коло свого ранця і реготав, відтак дістав цигарки, запальничку і закурив.

Він так робив завжди: виходив з крамнички, підходив до цього каменя, сідав, ставив коло себе ранець і закурював цигарку. Він нікуди не поспішав, і жилося йому, очевидно, набагато краще, ніж горбатовому дідку.

Тепер, коли прийшов чистити чоботи на товстій підошві, вкриті брунатними плямами, німець не впізнав хлопчика. Натомість хлопчик впізнав його, сидячи на тротуарі зі своєю скринькою і старими щітками.

Хлопчик відразу впізнав його, хоча лише раз бачилися зблизька.

Зазвичай, коли німець рушав неспішною ходою до стесаного каменя, хлопчик стрілою мчав туди навпрошки через руїни і прибігав значно раніше. Над каменем нависала висока стіна зруйнованого будинку – на цю стіну видряпувався хлопчик. І примощувався в такому місці, де його ніхто не міг побачити,

а він бачив усе, весь той вузький провулок, і всю дорогу стежив за німцем: як той ішов собі, посвистуючи, як потім сидів на камені і курился, як підводився і прямував далі. Та він того німця впізнав би з тисячі!

Німець ішов геть, а хлопчик ще довго сидів на стіні.

Ні, він нічого поганого не замишляв, він просто бавився. Коли німець відходив досить далеко, хлопчик починав метати дрібні камінці у той великий стесаний камінь. Спершу ніяк не міг поцілити, куди хотів. Але згодом натренувався і став кидати влучно. І брав вже не дрібні камінчики, а більші, щораз більші, а потім і справді великі камені. І майже кожен пожбурений камінь падав просто в центр стесаної верхівки того величезного каменя під стіною.

Набавившись досхочу, він спускася в провулок, збирав розкидане каміння і навіть рукавом витирав камінь, щоб на ньому завжди було приємно сидіти.

І німець знову сідав там. Він завжди там сідав.

Так і тепер – він прийшов і сів.

Коли старий горбань почистив йому чоботи, німець штурхнув ногою уламки хлопчикової скриньки, підібрав з землі розкидані щітки, розбив їх одну за одною та й пішов.

Горбань уривчасто реготнув і вклонився німцеві.

Тепер хлопчик мусив поспішати. Німець вже далеко зайшов. Проте сьогодні хлопчикові було значно легше бігти – без скриньки та облізливих щіток, – і він все-таки встиг.

Коли хлопчик видерся на стіну біля стесаного каменя, німець якраз повернув у вузький провулок.

І ось він сів на своє звичне місце. Кинув збоку ранець. Щось насвистував. Дістав цигарку. Підкурился запальничкою. Дим здіймався вгору вздовж стіни і лоскотав ніздрі, та все одно не міг перебити інший запах, що долинав із ранця.

І хлопчик, припавши до стіни зруйнованого будинку, аж потягнувся ротом і носом назустріч цьому запаху, і серце завмерло, і запаморочилося в голові, знову, так, як колись, і все тіло наче

обм'якло, ніздрі здригалися, повіки опустилися і руки тремтіли. І раптом він весь затремтів, бо злякався, що ось такий ослаблений та обімлілий, він не зможе сьогодні скінчити свою щоденну гру – поцілити найбільшим каменем у центр стесаного каменя вниз.

Саме в центрі виднілася голова солдата в пілотці набакир.

Хлопчик обома руками вхопив важку каменюку, що лежала найближче, – може, приготована заздалегідь, а може, вона тут завжди була. Але руки не слухалися, і він дуже боявся не закінчити гру. Потім він знову втягнув запах хліба всім ротом, заплющив очі, побачив ті великі чоботи, ті грубі підшви, ті брунатні чи то червоними плямами, підніс камінь і кинув – так, як завжди.

І більше нічого.

Просто кидок і звук падіння.

І ніби крик.

А може, то причулось?

Знов його замлоїло, знову затремтіли пальці, але він переборював себе, нахилився і глянув вниз.

Здалося, там хтось лежав, – а може, привиділось? Ні, там не було нікого, лише ранець пахтів, спертий об стіну, і вилискував буруватим хутром.

Хлопчик все не наважувався злізти і забрати той ранець. Аж раптом уявив, що може прийти старий горбань і все забрати собі. О! Якщо він прийде, то все забере, і крихти не залишить! Скаже:

– То це ти? Ти тут грався? Так, звісно, хто ж іще. То зробимо так: гра – твоя, а ранець – мій. Правильно? Цссс...

І тоді хлопчик стрибнув вниз, а за ним покотилось каміння. Він дуже квапився і вмить опинився у вузькому провулку біля стесаного каменя просто перед ранцем.

І знову серце завмирало від дивного запаху, голова ішла обертом, і все тіло наче обімліло.

Це хліб так пахне?

Чи це вже не хліб?

А може, все-таки хліб?

Чи зуміє він збрехати, коли вона запитає, звідки в нього стільки свіжого хліба?

А може, не запитає?

А якщо все-таки запитає?

Він сам не знав – підійти і взяти ранець чи ні...

Якби він напав ззаду на старого горбаня, якби стукнув його найбільшою щіткою по голові, то просто видер би в нього торбу і втік.

У тій торбі було півтори хлібини.

А тут – значно більше.

Він і досі мав багато секретів, а тепер на один більше.

То взяти ранець чи ні?

Він стояв у вузькому провулку, похиливши голову, його руки звисали, ніби мотузки, ніби цвяхи прибили йому до плечей, і ті руки-мотузки на них теліпалися».

Вона почала плакати.

Вона плакала довго й невтішно, а він не вмів її заспокоїти.

– Я не хочу такої казки... – промовила вона крізь сльози.

І він не знав, що сказати.

– Твоя казка занадто сумна... – повторила вона.

І він знову замовк, похнюпивши голову.

– Я ж просила тебе... я так сильно просила тебе... давай будемо ніби діти після війни... після війни...

– Добре, – відповів він, заспокоюючи її. – Ну, годі.

8

– А оце? – сказав він і розгорнув книжку:

«Неподалік від колодязя збереглися руїни давнього кам'яного муру. Наступного вечора, скінчивши з роботою, я вернувся туди і ще здалеку побачив, що маленький принц сидить на краю муру спустивши ноги. І почув його голос:

– Хіба ти не пам'ятаєш? Це було зовсім не тут.

Очевидно, хтось йому відповідав, бо він заперечив:

– Ні, ні! Саме цього дня, тільки не в цьому місці.

Я наближався до муру. Але нікого більше там не побачив. А проте маленький принц знову мовив комусь:

– Атож, на піску ти побачиш, де мої сліди починаються. Тобі доведеться лише заждати мене. Сьогодні вночі я туди прийду.

До муру лишалося двадцять метрів, але я так само нікого не бачив.

По недовгій мовчанці маленький принц спитав:

– А в тебе добра отрута? Ти певна, що я недовго мучитимусь?

Я зупинився, і серце мені стислося, але я досі ще нічого не розумів.

– Тепер іди, – мовив маленький принц. – Я хочу стрибнути вниз.

Тоді я опустив очі і аж підскочив! Під муром, звівши голову до маленького принца, згорнулася жовта гадючка, від укусу якої людина гине за тридцять секунд.

Намацуючи в кишені револьвера, я бігом кинувся до неї, але, почувши шурхіт моїх кроків, гадюка тихо, мов змеженілий ручай, заструмувала по піску і з ледве чутним металевим дзвоном заповзла поміж каміння.

Я підбіг до муру саме вчасно, щоб підхопити на руки маленького принца, білого мов сніг.

– Що за витівки! Ти вже забалакуєш із гадюками!

Я розв'язав золотого шарфа, який він постійно носив. Змочив йому скроні і відпоїв водою. Але я не зважувався більше ні про що розпитувати. Він поважно глянув на мене і обвив мою шию руками. Я почув, як тіпається його серце, мов у підстреленої пташки. Він сказав мені:

– Я радий, що ти знайшов, у чому там був клопіт із твоєю машиною. Тепер ти можеш вернутися додому.

– Звідки ти знаєш?

Я саме збирався сказати йому, що над усі сподівання таки полагодив літака!

Він нічого не відповів на моє питання, сказав лише:

– Я теж сьогодні вертаюся додому.

Потім додав журно:

– Це куди далі... це багато важче...

Я відчував, що речі діються якісь чудні. Я стискав його в обіймах, наче малу дитину, а проте здавалося, ніби він вислизає просто в якесь провалля, і мені незмога його утримати...

Його задумливий погляд тікав кудись у далечінь.

– У мене лишиться твій баранець. І ящик для баранця. І обротька...

І він сумно всміхнувся.

Я довго чекав. Відчував, що він опритомнює.

– Ти трохи злякався, хлопче...

Ще б не злякатися! Але він тихенько засміявся:

– Куди страшніше буде сьогодні ввечері...

І знову мене обсипало морозом передчуття непоправного. Невже, невже я більше ніколи не почую, як він сміється? Цей сміх для мене – ніби джерело в пустелі.

– Хлопче, я хочу ще почути, як ти смієшся...

Але він сказав:

– Сьогодні вночі минає рік. Моя зірка саме над тим місцем, де я упав рік тому...

– Слухай, хлопче, адже вся ця історія з гадюкою, з побаченням і з зіркою – це просто лихий сон, еге ж?

Але він не відповів. Лише сказав:

– Найголовнішого не побачиш очима... Це як із квіткою. Як ти любиш квітку, що росте десь на далекій зірці, вночі тобі любо дивитися на небо. Всі зорі розквітають.

– Авжеж.

– Це як із тією водою. Коли ти дав мені напитися, вода була наче музика... а все та корба й віршовка... пам'ятаєш?.. вода була чудова. Вночі ти подивишся на зорі. Моя зірка дуже маленька, я не можу тобі й показати, де вона. Та це й краще. Вона буде для тебе просто одна з численних зірок. І тобі подобатиметься зорювати... Всі зорі стануть тобі за приятелів. І потім я тобі дещо подарую...

І він засміявся.

– О хлопче, хлопче, як я люблю цей твій сміх!

– Оце й буде мій подарунок... це буде, як із тією водою...

– Що ти хочеш сказати?

– У кожної людини свої зорі. Для одних, тих, хто подорожує, вони дороговказ. Для інших – це просто маленькі вогники. Для вчених зірки – наукова загадка. Для мого ділка вони золоті. Але всі ці зорі німі. А ти матимеш такі зірки, яких більше ні в кого немає...

– Як це розуміти?

– Я житиму на одній із зірок, я там сміятимусь, і коли ти подивишся вночі на небо, це буде так, наче всі зорі сміються. Ти матимеш зорі, що вміють сміятися!

І він сам засміявся.

– І коли ти втішишся (а втіха таки приходить), ти будеш радий, що познайомився зі мною. Ти завжди будеш моїм другом. Тобі захочеться посміятися зі мною. Тоді ти відчиниш вікно, і тобі буде приємно... І твої приятелі будуть неабияк здивовані, що ти смієшся, глядячи в небо. А ти їм скажеш: «Так, так, зорі завше викликають у мене охоту сміятися!». І вони подумають, що ти несповна розуму. Ось яку капость я тобі втну...

І він знову засміявся.

– Це буде так, наче замість зірок я дав тобі безліч дзвіночків, що вміють сміятися...

І він знову засміявся. Потім знову споважнів:

– Знаєш... сьогодні вночі... краще не приходь.

– Я тебе не залишу.

– Я матиму такий вигляд, наче мені зле... Наче я вмираю. Так уже воно буває. Не треба, щоб ти це бачив...

– Я не залишу тебе.

Однак він був заклопотаний.

– Я кажу тобі це... і через гадюку. Не треба, щоб вона тебе вжала... Гадюки ж злі. Когось ужалити для них утіха.

– Я тебе не залишу.

Щось його заспокоїло.

– Правда, на другий укус отрути в неї не вистачить.

Тієї ночі я не помітив, як він пішов. Він тихо вислизнув. Коли я наздогнав його, він ішов прудко й рішуче.

– А, це ти... – тільки й сказав він мені.

І взяв мене за руку. Але щось ще його тривожило.

– Даремно ти так учинив. Тобі буде боляче. Я буду наче неживий, а насправді це буде не так...

Я мовчав.

– Бачиш... Це дуже далеко. Я не можу забрати свого тіла. Це заважко.

Я мовчав.

– Але це все одно, що покинути стару оболонку. За старими оболонками нема чого жалкувати.

Я мовчав.

Він трохи занепав духом. Але все ж зробив ще одне зусилля:

– Знаєш, це буде гарно. Я теж зорюватиму. І всі зорі будуть наче криниці з рипучою корбою. І всі зорі дадуть мені напитися...

Я мовчав.

– Подумай, як буде чудово! Ти матимеш п'ятсот мільйонів дзвіночків, а я п'ятсот мільйонів струмків...

І тут він теж замовк, бо заплакав...

– Це тут. Дай мені ступити ще крок самому.

І він сів на піску, бо йому стало страшно. Потім він сказав:

– Знаєш... моя рожа... я за неї відповідаю! А вона така квола!

І така довірлива.

Єдине, чим вона може захищатися, це чотирма жалюгідними колючками...

Я теж сів, бо мені підломилися ноги. Він мовив:

– Ну от. Це все...

Завагався ще з хвилинку і встав. І ступив лише крок. Я не міг ворухнутися.

Неначе жовта блискавка майнула біля його ніг. Якусь мить він стояв непорушно. Не закричав. Потім упав – повільно, як падає дерево.

Повільно й нечутно, бо пісок приглушує звуки»⁹.

9

– Побудемо тут ще трошки, – попросила вона. – Ще трошечки. Він подумав і відповів:

– Добре. Почекаємо, поки зовсім стемніє, так буде навіть краще. Місяць світитиме так само, а на землі стане темніше. Вночі завжди темніше.

– Не хочеться іти звідси, – сказала вона. – Тут завжди так добре, і шкода, що ми сюди ніколи більше не прийдемо.

Вона притулилася до нього всім тілом.

– Прийдемо, – відповів він. – Колись війна закінчиться, і ми неодмінно сюди повернемось. Більше не буде чого боятися. І не треба буде залазити крізь дірку в стіні. Можна буде просто прийти, і лягти тут, і разом дивитися в небо.

– Так, ми прийдемо сюди, – погодилася вона. – Але якщо не буде чого боятися, то й тут нам буде вже не так добре, як тепер.

Він хотів заперечити, але розумів, що це правда, і тому нічого не сказав.

Всі кажуть правду, тільки не він.

Так, він не каже правди, бо в нього занадто багато секретів, які нікому не можна довірити, навіть своїй дівчинці. Хіба він міг їй сказати, звідки взялися сливи? Хіба він міг їй признатися, чия це тепла сукня з червоними слониками, білими зміями і синіми пташками? Хіба він міг розказати їй про того німця з туго набитим ранцем, у важких підкутих залізом чоботах, обляпанних чимось бурим?

Чи хоч би про ті крайчики хліба, які він час від часу приносить?

⁹ Антуан де Сент-Екзюпері «Малелький принц» (у перекладі А. Жаловського).

Так, всі-всі кажуть правду, навіть його тато.

Тато завжди був для нього просто татом, хлопчик ніколи не приглядався, яке в нього волосся, руки, обличчя, усмішка, ніколи про таке не думав. А сьогодні зненацька побачив.

Тато завжди був татом, але сьогодні хлопчик побачив у ньому не тільки тата.

Він би ніколи не подумав про нього таке. Ніколи-ніколи!

Всі завжди праві, тільки не він, бо в нього занадто багато таємниць, які тиснуть йому на голову, плечі, руки, ноги і рот, але він нізащо не може поділитися ними ні з ким. Навіть із нею. Особливо з нею. Зрештою він міг би розказати все комусь іншому, але навіщо, якщо нікому це все не цікаво і не потрібно. Тільки їй єдиній він мусить сказати все, але не може. Нізащо! Ні-ні!

Він знав, де ключ від шафи, в якій тримають хліб. Сьогодні там лишився один крайчик. Коли йому не вдавалося непомітно відламати від своєї порції та сховати в кишеню шматочок, він крадькома брав ключ, відмикав шафку, брав трохи хліба і віддавав дівчинці.

Досі ніхто не спіймав його на гарячому.

Останнім часом було все важче з хлібом, і він помітив, що батько щось підозрює. Але вирішив не зважати, бо лише він міг нагодувати свою дівчинку, більше ніхто.

Він ніби відчував, що за ним стежать, але все-таки відімкнув шафку, вхопив крайчик хліба, запхав до кишені, замкнув шафку, поспішно поклав ключ на місце і мерщій чкурнув за двері.

Тато спіймав його в коридорі.

Тато, мабуть, навмисне чекав, навмисне заचाївся і чекав, коли він вийде з краденим хлібом.

Він раптом відчув важку татову руку на своїй шиї, його гарячий подих на обличчі.

– Їж! Чого не їси?! – Тато обдав його лютим криком і гарячим подихом.

Він скулився і мовчав.

– Їж! – кричав батько. – Чого не їси?!

Хлопчик мовчав.

Тато підняв його за шкірку і кинув на підлогу.

– Кому ти хліб носиш, признавайся?!

Хлопчик мовчав.

Тато повільно розціпнув ремінь, широкий військовий ремінь, перехопив його посередині, щоб звільнити пряжку, і почав шмагати. Може, п'ять, а може, десять разів пряжка зі свистом розтинала повітря, а тато притакував кожному удару, ніби рубав дрова.

– Гехх... гехх...

Хлопчик скулився на підлозі і навіть не зойкнув.

Тато задихався, кинув ремінь і сів.

– Ти крадеш хліб, – сказав він. – Крадеш останній хліб з хати!

Але хлопчик мовчав, згорнувшись калачиком.

– А тепер їж. Їж зараз же!

Відтак він лагідно подивився на сина, що лежав на підлозі, і повторив:

– Їж, будь ласка...

І посміхнувся.

І лише зараз хлопчик побачив свого тата по-справжньому.

Тато завжди був татом.

Хлопчик ніколи не задумувався над зовнішністю свого тата і не приглядався до нього. Він ніколи не знав і не вмів описати, якого кольору волосся в його тата, яке в нього обличчя, руки, усмішка.

Ось тато вмовляє його з'їсти окраець хліба і всміхається.

І коли він всміхається, його відстовбурчені вуха ворухаються.

І коли тато сидить над ним і всміхається, відкинувши ремінь, хлопчик бачить, що волосся в нього руде, як іржа.

Коли тато всміхався, він був такий милий, веснянкуватий, наче хлопчисько. Здавалося, ніби і посмішка, і губи – все в нього сонячне і симпатичне.

Він побачив свого тата, побачив як вперше, і зрозумів, що треба шукати перстень, якого раніше не було.

Почав шукати поглядом – і знайшов.

На лівому мізинці в тата жовто поблискував перстень.

Хлопчик мало не застогнав, підводячись з підлоги, але зумів затамувати стогін. Перш ніж підвестися, він дотягнувся до татового ременя, що лежав на підлозі. Взяв його і поволі встав на ноги.

Перехопив той ремінь посередині, щоб звільнити пряжку, і замахнувся. І пряжка зі свистом розітнула повітря.

Але вона лише розітнула повітря, не зачепивши тата. Хлопчик і не збирався його вдарити. Хотів лише подивитися: коли тато перестане вміхатися, чи не зміниться колір його шкіри?

Тато підхопився, позадкував. Очі налилися кров'ю, усмішка сповзла з лица. Але й тепер він був так само симпатичний зі своїм рудим, як іржа, волоссям, веснянкуватий, зовсім як хлопчисько, клаповухий, і вуха його стирчали і пашіли червоно, і навіть вії здавалися жовтими.

Тоді він зрозумів, що занадто довго чекав. Що давно вже треба було зробити так, як він задумав, коли побачив дівчинку в теплій сукні з іншої дівчинки, якої вже нема.

Давно треба було зробити так, як він задумав.

І не можна це відкладати.

Він довго не міг намацати кишеню, хапався-хапався, аж врешті знайшов. Потім ніяк не міг знайти той окрайчик хліба в кишені, довго вовтузився, аж поки знайшов. Потім йому було дуже важко вийняти руку з кишені, він раптом забув, як це робиться – чи вперед, чи догори, – але все ж насилу вийняв і кинув той хліб татові під ноги.

– Їж, будь ласка, – сказав він.

І посміхнувся.

– Же-ри! – повторив по складах.

Потім розвернувся і пішов.

Тато не зрушив з місця. Стояв, великий і симпатичний, весь рудий – рудий, як іржа.

Дуже добре, що тато не пішов за ним. Йому не довелося бігти, він відчинив і зачинив за собою одні двері, потім другі, і поспіхом покинув двір.

Він пішов у вузький провулок. Там, серед руїн, він сховав набитий хлібом ранець. Він не розщипав ремінці ранця і нічого з нього не брав. Він взагалі не рухав би його, якби не згадав про старого горбаня. Але він згадав про нього і подумав, що той неодмінно прийде в той вузький провулок, надібає ранець і забере все собі. А цього він не хотів. Краще віддати все щурам або вуличним псам, аби тільки не цьому дідуганові.

Він заховав ранець серед завалів. І прийшов перевірити, чи він на місці.

Тепер йому було байдуже, тепер він міг піти і взяти ранець, і розщипнути всі ремінці, і забрати все, що в ньому було.

Тепер він міг піти і забрати той ранець.

І дуже добре, що міг.

У ранці була їжа, така необхідна їм з дівчинкою. Вони вирушать сьогодні ввечері або навіть вночі, коли зовсім стемніє. Прослизнуть крізь пробоїну в стіні, проберуться сюди, на руїни, він візьме на плечі ранець, може, вони навіть щось трохи поїдять перед дорогою, а потім вийдуть за місто і підуть ген далеко, лісами і селами. Вони будуть як брат і сестра, їм буде добре разом. І не біда, якщо ніхто їх не прийме до себе. Влітку, поки тепло, можна жити в лісі, в курені – це навіть краще! Не пропадуть. А в найгіршому випадку він піде до людей із простягнутою рукою:

– Помилуйте сиріт! Не дайте бідним сиротам померти з голоду!

І хоч би що було далі, зараз треба, щоб вона якомога швидше вибралася зі сховку і опинилася по цей бік стіни, по цей бік колючого дроту. Коли він тільки побачив її в теплій закритій сукні з довгими рукавами, з червоними слониками, білими зміями та синіми пташками, він одразу зрозумів, що її потрібно вивести звідси і від усіх людей кудись далеко, але все не міг наважитись, ніби чекав чогось, не знати чого.

Сьогодні, як і щодня, вони повільно відміряли свої дванадцять кроків, і він навіть зовсім не подряпався, коли прослизав крізь пробоїну. Він міцно стискав її маленьку долоньку, але нічого не говорив.

Лише згодом, коли вони лежали впритул одне до одного, підпираючи боками цегляні стіни, які все ще осипали їх своїм рудуватим пилом, він сказав їй все.

Вона одразу погодилася.

– Добре... – сказала вона. – Я піду з тобою. Але як же моя мама? Вона ж прийде з лікарні.

– Прийде, звичайно, – відповів він. – Але не турбуйся, я раз на тиждень буду перевіряти, чи вона повернулась.

І дівчинка погодилась.

– Добре... Я піду з тобою.

Вона навіть не подумала, що він не впізнає її маму, бо ніколи її не бачив, і він теж не подумав про це. Вже можна було рушати, але вона просила:

– Побудемо тут ще трошки, будь ласка. Трошечки...

– Гарзд. Можемо ще почекати, поки зовсім стемніє, тоді навіть краще буде вибиратися. Вночі завжди темніше. Добре, що ми ідемо звідси, правда?

– Мені шкода, – відповіла вона. – Тут завжди так добре, ми більше ніколи не прийдемо сюди. А навіть якщо коли-небудь прийдемо, коли вже нічого буде боятися, то все одно тут ніколи не буде так добре, як тепер.

Він не перечив, бо так воно й було.

Вони лежали мовчки, спокійно і тихо, пригорнувшись одне до одного. І дивилися на вуличний ліхтар, схожий на крилатий капелюх, який щойно засвітився, і вище – на небо.

Мабуть, минув цілий тиждень, бо місяць був ідеально круглий, світив яскраво, хоча і без проміння. У місяця був кривий ніс, роззявлений рот і нерівно посаджені очі.

Діти замружились, і перед ними спалахнули сотні яскравих ліхтарів і тисячі місяців. Цікаво було дивитися із закритими очима і думати про ті небачені світи, строкаті, як птахи, – чи про птахів, строкатих, як небачені світи.

Тож вони лежали і дивилися – то розплющеними очима, то заплющеними.

Він хотів нагадати їй свої слова про те, що молодий місяць буде поволі рости, а через тиждень стане повнею. Він торкнувся її руки, зазвичай відкритої, відчув під пучками теплий рукав її теплої розмальованої сукні і здригнувся.

– Ходімо. Пора, – сказав він.

– Добре, – відповіла вона, підводячись. – Але почекай ще хвилику. Я не сказала... Я просто знайшла ножиці. Ось.

Вона подала йому маленькі чорні, мабуть, іржаві ножиці.

Він добре розумів, чого вона хоче, але відповів:

– Ні, не треба... Нам вже нічого не треба...

– Треба, – наполягала вона. – Ми підемо звідси, і всі люди залишаться без талісманів. Що вони будуть робити без них? Скажи!

Вона рішуче тицьнула в нього тими чорними ножицями і якимсь папірцем.

– Тут написано, щоб усі знали.

Він розгорнув папірець і прочитав у тьмяному світлі ліхтаря слово «ТАЛЕСМАНИ¹⁰», написане великими друкованими літерами.

– Ріж! – сказала вона.

Він погладив її довге волосся, що спадало на гострі плечі, і почав стригти. Відтяв одне пасмо, потім друге, третє.

Обтяте волосся міцно стискав в кулаці, щоб жодна волосинка не випала, не пропала.

Йому страшенно хотілося плакати, та він не заплакав.

Він сказав:

– Все. Тут вистачить на всіх.

– А на нас? – спитала вона.

Вони витягли по одній волосинці, дуже обережно, і міцно за- тисли в руці.

¹⁰ Звісно, правильно – «ТАЛІСМАНИ», але таким хибним написанням автор наголошує, що дівчинка ще маленька, не ходить до школи і не вміє писати до ладу

Потім вибралися зі свого сховку, поклали волосся при стіні, накрили його папірцем із написом «ТАЛЕСМАНИ» і притисли зверху каменем, щоб вітер не розвіяв.

Аж тут справді знявся вітер – потужний, злий. Він завивав, все зносив, все зривав і чимось гуркотів поблизу. І раптом стих, ніби його й не було. Діти не злякалися, просто притислися до стіни, а потім вирішили хоч би раз не рахувати кроки від дванадцяти до одного, а мерщій пробігти той невеличкий проміжок до отвору в стіні, швидше вибратися на той бік і йти, іти – куди очі світять, куди ноги ведуть.

– Мерщій! – сказав він і схопив її за руку.

І вони побігли.

Але не забігли далеко.

Зашпорталися об щось, хлопчик впав і тут же відчув, що ногу ніби ножем черкнуло.

Він скрикнув.

Щоб не видати себе, зціпив зуби, але все-таки не зміг стриматись і здушено скрикнув. І знову тиша. Він зумів підвестися, роздивитися кругом себе і вдарити здоровою ногою той предмет, об який перечепився і поранився. Щось брязнуло. І хлопчик зрозумів, що це обруч. Той самий іржавий обруч, яким колись бавилась маленька дівчинка в теплій розмальованій сукні. Хлопчик помацав ногу, і його долоня змокрила.

Він зрозумів, що це кров, і злякався. Не тому, що кров цебеніла, ні. Просто він ще ніколи не бачив стільки крові і злякався, що вартові можуть зачути її запах.

Зненацька пролунало:

– Wer ist da? Halt! Halt¹¹!

Хлопчик вже не відчував болю, думав лише про кров і про вартових, радів, що кругом темрява, і щодуху тягнув дівчинку за руку до пробоїни в стіні.

Вона вибралася першою, а він – за нею.

Лишалось ще кілька кроків серед руїн.

¹¹ З нім.: Хто іде? Стій! Стій!

Тримаючись за руки, вони пройшли ці кроки, вийшли на вулицю – і тут їх засліпило несамовите світло. Ніби повний місяць впав на землю і сяяв, як сонце.

– *Halt! Halt!*

Але вони не зупинялися.

Вони ішли попри стіну, мружили очі, сліпуче світло прожектора бігло за ними. Але вони не зупинялися.

– *Halt! Halt!*

Тоді вони побігли, щоб вирватися з цього зачарованого кола світла.

І раптом заторохкотіли дятли, як шалені:

– Тра-та-та-та-та... Тра-та-та-та-та... Тра-та-та-та-та!

Він хотів затулити її собою, але не встиг.

Вони впали разом, одне коло одного.

І зачароване коло зникло.

Місяць уповні – круглий, з очима, носом і ротом – знову був високо-високо, мабуть, у небі.

Хлопчик сперся на лікоть, підняв голову.

Поторсав дівчинку за гостре плече, та вона не відповіла, не поворухнулася. Її заплакані очі блищали, як сині скельця.

Він зрозумів, що її вже немає і ніколи більше не буде. Він зрозумів, що і його самого скоро не стане, і взявся дерти руками і зубами її теплу сукню з червоними слониками, білими зміями та синіми пташками. Він спішив подерти її, щоб більше жодна дівчинка не вбрала на себе цю сукню.

Коли сили його покинули, коли він вже не міг поворухнути рукою, хлопчик поклав голову на груди своєї дівчинки, на подертих і пожмаканих червоних слоників і синіх пташок, і подумав, поки ще міг думати:

– Чому вони нас вбили?

Тому що я вбив того німця?

Чому?

Тому що немає хліба?

Чому?

Тому що сьогодні повня?

Чому?

Бо мертвих легко спихати в яму, бо мертві вже не потрібні, навіть якщо вони ще живі?

Чому?

Тому що люди вбивають одні одних?

Але чому?

Чому?

Тому що вона знайшла ножиці, і я обтяв їй коси, і ми лишили талісмани для всіх-всіх людей?

Чому?

Він не знав, не вмів сказати чому, і все думав і думав над цим, аж поки втомився до краю і перестав думати взагалі.

І його очі, заплакані, як і в неї, зблиснули, наче два круглі скельця, і в них відбилися зірки, і місяць, і чорне небо.

Переклала з литовської Наталя Трохим

Мойсей Фішбейн
ДОБІРКА ПОЕЗІЙ

“В синяві плине сповільнена мить...”
(поезії останніх років)

За снігами душі божі,
біла днина замала,
біла хата на сторожі,
невпізнанні огорожі
хуртовина замела,
білі коні, білі коні,
нескінченний сніговій,
снігоцвіт на підвіконні,
тло, дароване іконі,
в хуртовині вирівій,
неспогадувана гама,
недоспівані пісні,
білі душі, біла брама,
біла одіж Авраама
у засніженому сні.

30 жовтня–12 листопада 2017, Київ

Знесилені тіні побіля порога,
побіля зволожених переплетінь,
і кожна розколина темна і строга,
і в кожній розколині пересторога,
яку наслухає знесилена тінь,
і кожна віддалина ще первозданна,
і в кожній віддалині плекана мла
і плекана синява, вдосвіта ждана,
і плекана світла теплінь пожадана,
заклечана в літеплі світлого тла,
і лине у світлому тлі щонайвище
сполохане тливо небесних доріг,
і з-поза віддалин земний вітровище
кружляє і свище, кружляє і свище,
і тіні лягли на незнаний поріг.

28 листопада – 4 грудня 2017, Київ

В синяві плине сповільнена мить,
синява сяє вгорі та насподі,
синява сяє в Господній господі,
синява безміру звільна струмить,
сині розломини безміру, сині
снива незнаної тіні криниць,
падає синя леліточка ниць,
недоторканна в ранковій росині,
сяєво плоді у світлім теплі,
в передчуванні ясної години
звільна злітають небесні родини
в білому світі на синьому тлі.

6–7 липня 2018, Київ

Там, де вітри в темноцвіті вертань,
там, де віддалини зливою вмиті,
де в тихоплині вселенської миті
йде незриданна леліточка в тань,
за небокраєм захмарений рай,
за небокраєм останнє розстання,
за небокраєм темнота остання,
тьмарено горнє розкрилення зграй,
звільна знесилена ватра димить,
жевріє звільна знесилений присок,
линуть непізнані тіні колисок,
лине вселенська сповільнена мить.

19–22 травня 2018, Київ

Ці подуви теплі, ці павітри, ці
пресвітлі світи у лілейнім лелінні,
ці легітні зела, ці грона уклінні,
ці сніва, ці плинні меди в молоці,
сповільнено тане зволожена тінь,
палає шарлат надвечірнього тлива,
довкола віддалини юга колихлива
на млистому тлі неземних палахтінь,
зникає в тумані непізнана хлань,
ясна білина в нескінченному лине,
на білому біле крило янголине
у світлому сні щонайвищих долань.

23 квітня 2019, Київ

Тривання тихо тане в часоплині,
непізнавання явлено краплині,
що плине серед безлічі краплин,

недоторканне кличе з-поза хлані
туди, де ждуть роздолини захланні,
туди, де звільна гасне часоплин,
несе в собі розкрилені родини
зникоме тло нетлінної години,
безодні розпорошувано, ти
відчуєш: тінь до берега пристала,
і грань тисячогранного кристала
ссяйне крізь вічний безмір чорноти.

7 лютого 2019, Київ

... світи переплелись
над перстю неземною,
ви лишітесь колись
між ними не зі мною,
де тане саме та
пелюсточка дитинна,
де плине самота,
вселенська самотина,
повільно плине час,
розломини і злами,
моя любов до вас,
моя розлука з вами...

6-9 березня - 1 квітня 2017, Київ

всі тексти з сайту <http://mosesfishbein.blogspot.com/>

Ірина Гатовська

ТВЕРДО І ПРОСТО

Буває так, що маєш усередині себе музику чи кіно, прозу чи поезії, якими хочеться ділитися, бо вони не по заслuzі відомі небагатьом, а от якби були знані ширше – світ явно став би кращий. Так у мене було зі збіркою Ірини Гатовської, яку я плекала в собі двадцять із гаком років, аж поки не осяйнуло: я можу дати їм інший, другий голос. І сталося чудо, до якого балувані соцмережами мешканці двадцять першого століття вже звикли, а у вісімдесяти-дев'яності мали би подібні випадки за чисті діаманти: можливість знайти автора, якого взявся перекладати за внутрішнім порухом, і почути його живу відповідь.

«Народилася 1956 року в Харкові. Ростила мама самотужки, гаруючи на трьох роботах. Дитинство було убоге, та щасливе. З двох-трьох років швидко читала, кожну неділю обходили три бібліотеки, набирали книжки авоськами. Виховували в дусі перфекціонізму, мала завжди бути кращою. В результаті закінчила середню спеціальну музичну школу з золотою медаллю, оркестровий факультет харківського Інституту мистецтв із червоним дипломом (скрипка) – і від близьких регулярно чула зневажливе прізвисько «відмінниця». На жаль, не відрізняла головного від другорядного, ВСЕ було головним. Працювала спочатку в оркестрі театру імені Шевченка, відтак із величезним задоволенням в оркестрі Харківської філармонії, де була концертмейстером групи других скрипок».

Тут і справді скрипки промовляють крізь рядки, ба навіть «за соромітницьку зарплату» інструмент десь під грудиною готовий гинути, світитись «і відчувати: це краса».

«Вірші писати почала років із 15 і років до 32 завершила. Очевидно, все промовила. 1993 року була публікація в “Юності”, 2000 року в альманасі “Дике поле”, здається, десь іще. До публікування практично зусиль не докладала, головне було – висловитися.

Близько спілкувалася / дружила з Борисом Олексійовичем та Лілею Чичибабіними, Марленою Рахліною, Ірою Євсою, Стасом Мінаковим Вітою Добриніною і Женєю Сухаревим, Ірою Рувінською, Светою Зайцевою та іншими прекрасними харківськими людьми.

Перед тим, як емігрувати, видала свою єдину книжку. Закрила, так би мовити, тему. Я нею тепер незадоволена. Більшість тиражу досі лежить у мене в Нюрнберзі, а частина лишилася в Харкові».

А це, власне, Борис Чичибабін, передмова до згаданої збірки 1995 року «Окончание спектакля»: «Я назвав Ірину Гатовську поетом істинним і трагічним. І, звісно, у трагедійності її лірики є катарсис, є вихід і світло. Вони – в гармонійності цієї лірики. Про дисгармонійне, болісне, потворне, жакливе вона пише дивовижно гармонійні вірші. Їх хочеться переписувати. І, як це не дивно, – й самій Ірині Гатовській така думка може видатися образливо-кощунницькою – вони дарують радість і захват... І сама ця форма є подоланням трагедії». Про «хочеться переписувати» підтверджую: ми з друзями переписували у зошити, хоча мали друковані примірники.

«...Коли переїхали, було відчуття іншої планети.

За дурною звичкою докладати всіх зусиль задля досягнення поставлених цілей вросла, інтегрувалася, викладаю скрипку у державних гімназіях, радості мені це приносить мало. Проте син став міжнародним гросмейстером, знаменитим у Німеччині шахістом.

Віршів тепер немає. Хіба іноді щось ворушиться у підкірці...»

«Щось» – це гіркі й довершені рядки передноворічних підсумків 2017 та 2019 року. Коли їх чуєш, укотре переконаєшся: поезія – не про кількість. Вона про зустріч. Як казала Цветаєва, «просто – укол в сердце Вечности». Він може бути будь-який завдовжки. Глибини достатньо.

Юлія Шекет

ЗАКІНЧЕННЯ ВИСТАВИ

За соромітницьку зарплату
Ми граєм знову «Травіату».
Фінал відомий наперед.
На всі ті пристрасті роками
З оркестром дивимося з ями –
Нудьга бере.

Все маєш – бруд, ганчірку, рила,
Що п'яні зранку як барила,
І чергу, встав-купив-продав.
Невже та музика десь грала,
І героїня помирала,
Герой ридав.

Ах, Віолетто, дай-но руку!
Та що ж ні відгуку, ні гуку
Від тих улесливих рулад?
Іще акорд – і розкотились.
А щойно ж гинули, світились,
Співали в лад.

І нащо в тій брехні і брьюхах
Вдихати звуки, рухи, охи,

І відчувати: це краса?
Базіка, пройда, одержима –
Ця лампочка вже ледве блима,
А та – згаса.

Надворі крижані крокують
Вітри: нехай собі жалкують,
Хто головою мур пробив.
Мороз за серце міцно вхопить.
Такий зі мною, знаєш, клопіт.
Такий мотив.

Та що ж, усі шляхи відкриті.
Пливи в розбитому кориті!
Надія жевріє як стій.
Спить Віолетта. Сплять Жермони.
Трамвай примарний сипле дзвони
У тьмі пустій.

ТРАКАЙСЬКІ ТРАВИ

Піду – не здригнуся,
і трем не торкне перелогів,
І струн не стриножу,
пірнувши в прозірчає море.
Що трони й тривоги,
де є трав'яністі барлоги,
Розлогі розливи,
травневі примарні простори.

Прилинь, моя радосте,
серцю, зарийся у трави!

Верни в це повітря,
покраяне, ніжне, тривожне –
Аж раптом поринеш
у тужне, сліпуче, яскраве,
Ні з чим незрівнянне
безмежжя німе придорожне.

Синонімів сонми у зелень забравши, у лоно –
Рости неупинно,
і в ґрунт мурмочи не до ладу:
Закони, що вищі
над стогони і забобони:
О траво,
моя охороно,
отруто,
відрадо.

СОЛОМОН

Не пихи сміх, не помсти постріл,
І не покара для послів –
Приходить прощення і простір
Просторий, звільнений від слів.

Пливла у небесах луна і
Зоря, і світло спів лило,
Що все минає, все минає,
І знов не верне, що сплигло!

Співало пісню над піснями
Про ледь вловиму решту решт –
Обличчя, висвітлене снами,
Тим сяйвом, що не забереш.

Раптова мудрість у печалі,
Уже остання висота...

Співали зорі, і кричали
Царя зубожілі вуста...

* * *

І. В. Заславському

Тягнуло сонце, втомлене, спітніле,
Важезний оберемок із проміння,
То був нудний обтяжливий відбуток –
Цю землю, що волає та горлає,
Північну, з вартовими, з розвідними
Мостами та усякими дурними
Рясними атрибутами тривоги –
Нагодувати світлом і теплом.

Усе було трудом, горбом, зусиллям.
Без остраху і птаха не свистіла,
Без болю і троянди не зростали.

І тільки скрипалі мов сніг злітали.

Усе кружляло, квапилося, мчало,
Усе було стурбоване, похмуре,
Усе було збентежене, понуре,
І вічно роздратоване нівроку...
Собі летіти заважав лелека.

І тільки скрипалі вдихали легко.

Коли ж від кола крапка залишалась,

В усіх клітинах зріли зерна жаху,
По горло серце заливало чорним,
Легені захлиналися від крові –
Тоді все починало звати Бога,
Який розрадить, визволить, почує,
Кляли його, сорочку роздирали...

І тільки скрипалі не помирили.

Вони футляр неквапно розкривали,
І забували ноти врешті-решт,
Ховали скрипку, чуйно слідкували,
Як хмари над дахами крокували
І голоси проносили далекі –

Чиї, навіщо, де – не розбереш.

ВІД'ЇЗД

І світло жевріє ледь-ледь,
І шлях на манівці.
«Як солодко було» – мов злет
Повітря на щоці.

Мов гострий розчерк олівцем,
Прощальний змах крила –
Блискуча усмішка мигцем
За склом вікна спливла.

Усе закінчене – та й край,
І рай добіг кінця.
Тепер розлукою хоч край,
Хоч зустріч обіцяй.

Між ліхтарів і темних хмар
Металося:
«Скоріш!» –
Так молять морфію крізь жар,
Як зараз я про вірш.

...І під дверима раптом вмить
Відчути повно, вщерть:
Знайти ключа і відчинить –
Та справді легше смерть.

ПЕРЕДНОВОРІЧНЕ

Замість снігу бруд і мокрі дими.
Та минула хоч третина зими.

Та позаду більшість тепер
Всіх надій, усіх ножів між ребер.

Рідних – два моїх сіами-коти.
Я ще чую тебе, мамо, не йди.

Отакий дурний кумедний сюжет.
Добре те, що він спливає уже.

ПЕРЕДНОВОРІЧНЕ 2

Світу Старого світло в вікні
Гасне, минає.
Що ненаявний Він скаже мені –
Кого немає?

Молодість довга, коротке життя –
Марне, невловне,
Кинуте долу без ладу-пуття –
Отже, коштовне.

Все би летіла за сном, за плачем
Через розлуку,
Все би плекала кутастиим плечем
Віддихи звуку.

Скільки гіркот прогоріло, мов гніт –
Аж невагома.
Біль відлітає, лишає на дні
Здавнену втому.

Вічність ласкава, в ній голоси
Звірів – і зорі.
Вчують дорогу чутливі носи,
Вуха прозорі.

* * *

Як все влаштоване
Твердо і просто.
Оповідь довга.
Уривчастий простір.

Птаха кружіння.
Собаки вищання.
Згадки тужіння.
Туга прощання.

Власні догани.
Чужі зазіхання.
Радості ранні.
Пізнi зiтхання.

Довга морока
Дороговказу.
Крапка коротка
Закінчує фразу.

* * *

Перша ластівка осені – наша розлука легким
Тихим пір'ячком плине, не бійся, ось біль і минувся.
Знаю певно: жива, а слова – маячня, сірий дим,
Слова в світі немає, аби ти почув, відгукнувся.

Те життя – воно більше, ніж все що осанну гримить.
Більше сенсу. І ось уже день на свій круг повернувся.
Звуку в світі немає, щоб ти зупинився на мить.
Крику в світі немає, аби ти на мить озирнувся.

* * *

Є поруч зі мною виливаний простір.
Там час поглинають, як воду, піски.
Те місце святе – темна пуста, мов острів,
Що дихає кригою біля щок.
Те місце пуста за моїми плечима
Під стінкою нудить, сидить при вікні.
Пустої печалі довічна личина:
Ліси віковічні – до обрію пні.

Життя ніби прірва пожерла відтоді.
Образи прощати – то примхи дурні.
Ти міряєш землю. Буваєш в природі.
Чому твоє місце стирчить при мені?

Бо ж схоже, воно є прокрустове ложе:
Пригожий захожий туди зазирне –
Бідаха збезножений. Що тут pomoже.
Те чорне мене дожене й огорне.

Щезають потроху, нічого не значать
В тім місці пустельнім створіння твої –
Всі відблиски щастя та схлипи дитячі,
Найближчі звіряння, найдальші краї.

Усі таємниці, пісні та тужіння,
Вся щирість безмежної віри і гри.
Земля вже не має земного тяжіння.
Однак під ногами тобі не горить.

Куди, невагома зів'яла пелюстка,
Кружляє життя покvapне і пuste?
Безодні свистіння і простору пуста.
На місці любові ніщо не росте.

ІМПРОВІЗАЦІЯ. ЛЕОНІДОВІ ЧИЖИКУ

Гілля за вітром затріпоче.
Хитнуться тіні на стіні.
На ганку то любов шепоче?
Надія плаче уві сні?

Потребу маєш невеличку:
Почуєш слово – обпече.
Ні, двічі не ступити в річку,
Та серце з нею потече.

Тягти улюблені кайдани,
Розбитий замок боронить.
І фарби, і слова розтануть –
Та музика в тобі бринить.

Деталі, догми, праця, свідки –
Вантаж піде, вага впаде.
Звук тихо твориться нізвідки
І розчиняється ніде.

ОРИГІНАЛИ

ОКОНЧАНИЕ СПЕКТАКЛЯ

За неприличную зарплату
Опять играем «Травиату».
Исход известен наперед.
На страсти оперные снова
Дивлюсь из ямы оркестровой –
Который год.
Всё есть: базары, магазины,
Уборки, пьянки вдребезину,
Собрание, очередь, скандал.
А нет, чтоб музыка играла,
Чтоб героиня умирала,
Герой рыдал.

Ах, Виолетта, Виолетта,
Что ж ни ответа, ни привета
От этих сладостных рулад?
Еще аккорд – и побежали.
Зачем рождались и рожали
И пели в лад?

Зачем желать во лжи и лаже
Пассажей слаженней и глаже
И знать, что это – красота?
Болтунья, выскочка, пижонка,
Не греет эта одежонка,
Сносилась – та.

Мороз и ветер подгоняют.
Пусть сами на себя пеняют,
Кто плетью обух перешиб.
Мне холодно и одиноко.
Такая вот со мной морока.
Такой пошиб.

Ну что же – все пути открыты.
Вперед, разбитое корыто!
Надежды рыщут по земле.
Спит Виолетта. Спят Жермоны.
Гремит трамвай неосвещенный
В кромешной мгле.

ТРАКАЙСКИЕ ТРАВЫ

Уйду – и не вздрогну,
и трепетных теней не струну,
И струн не стреножу,

Пришло пространство и прощенье,
Освобожденное от слов.

Плыла, качалась в небосводе
Звезда, и пел высокий свет,
Что всё проходит, всё проходит,
И ничему возврата нет!

Его печаль, его обитель,
Песнь песней о конце концов,
Лилась любимая обида,
Светлело лунное лицо.

Внезапной мудрости скрижали,
Предсмертной песни нищета...

И пели звезды, и кричали,
Кричали царские уста...

1974

И. В. Заславскому

Тащило солнце, потом обливаясь,
Вязанку тонких солнечных лучей,
И начиналась тяжкая повинность –
Орущую и воющую землю,
Ночную, с часовыми, с разводными
Мостами и со многими иными
Тупыми атрибутами тревоги –
Пытаться осветить и обогреть.

Здесь было всё трудом, горбом, усилием,
Без робости и птицы не свистели,
Без боли и цветы не появлялись.

И только скрипачи легко рождались.

Всё совершало круг, всё торопилось,
Всё было озабоченно и хмуро,
Всё было озадаченно и смутно
И было раздосадовано чем-то...
И бабочки летать себе мешали.

И только скрипачи легко дышали.

Когда ж от круга оставалась точка,
И в каждой клетке разрастался ужас,
И сердце обливалось черным страхом,
А легкие захлебывались кровью –
Тогда всё начинало верить в Бога,
Который не допустит и услышит,

Кляли его, рубаху раздирали...
И только скрипачи не умирали.

Они футляр скрипичный раскрывали
И ноты разучались понимать,
И складывали скрипку и следили,
Как облака над ними проходили
И голоса с собою проносили –

Зачем, откуда, чьи – не разобрать.

1976

ОТЪЕЗД

Мерцает свет едва-едва
И жизнь на волоске.
«Как сладко было» – не слова,
А выдох на щеке.

И очертанья обрета
Летящего крыла,
В окне мгновение спустя
Улыбка уплыла.

И пробил час, и кончен бал,
И праздник был да сплыл.
Никто разлукой не пугал
И встречи не сулил.

В пустынных улицах ночных
Средь урн и фонарей

Металось:
Господи, дай стих! –
Как морфий, поскорей!

...И вдруг отчетливо понять,
Что легче умереть,
Чем ключ найти,
Глаза поднять
И двери отпереть.

1982

ПРЕДНОВОГОДНЕЕ

Темень, слякоть, вместо снега – дожди.
Хорошо, что треть зимы – позади.

Хорошо, что позади пять шестых
Суеты, надежд, ударов под дых.

Два кота моих сиама – родня.
Правда, мама, ты не бросишь меня?

До чего сюжетец глуп и смешон.
Хорошо, что он почти завершен.

2017

ПРЕДНОВОГОДНЕЕ 2

Меркнет в окне потихонечку свет
Старого Света.

Как я предстану пред тем, кого нет,
Я, кого нету?

Долгая юность, короткая жизнь –
Глупо, бесцельно –
Прожито, брошено, так и лежит,
Тем и бесценно.

Всё бы летела за сном, за лучом,
За трепыханьем,
Всё бы лелеяла острым плечом
Звука дыханье.

Сколько вины во мне, сколько обид,
С чем я осталась?
Если уже ничего не болит –
Это усталость.

В ласковой вечности звери живут,
Звезды кочуют.
В миг перехода собаки замрут,
Кошки почуют.

2019

* * *

Как всё устроено
Просто и строго:
Долгая повесть.
Крутая дорога.

Птицы круженье.
Собаки визжанье.
Стыд повторения.
Боль поминанья.

Наши огрехи.
Чужие подвохи.
Ранние радости.
Поздние вздохи.

Всё ускользящий
Смысл постиженья.
Черная точка
В конце предложенья.

1975

* * *

Как предвестие осени, наша разлука легка.
Все пустое, мой милый, не больно, ты боли боялся.
Знаю только: жива, а слова – чепуха, шелуха,
Нету слова такого, чтоб ты на него отозвался.

Жизнь огромней всего, что пытается славить ее,
Шире смысла, и день начался, и на круги вернулся.
Нету вдоха такого, чтоб дрогнуло сердце твое.
Нету крика такого, чтоб ты на ходу оглянулся.

1981

* * *

Есть рядом со мною пространство литое.
Там время уходит, как влага в пески.
То место святое, такое пустое,
Что холодом свищет у левой щеки.

То место пустое стоит за плечами,
Ложится у стенки, сидит у окна,
И не было б горше на свете печали:
И кол есть, и двор есть, да нет ни хрена.

Полжизни всосало, как в водовороте.
Пустая затея – не помнить обид.
Земля тебя носит. Ты вроде в природе.
Зачем твое место при мне состоит?

Оно же, похоже, прокрустово ложе:
Случайный прохожий зайдет на часок –
Бедняк обезножен. Подлог невозможен.
Тесак пустоты ударяет в висок.

И вот исчезают, нимало не знача,
В том гибельном месте, судьбой возвращены,
Все отсветы счастья, все детские плачи,
Все смутные речи, все вещие сны,

Все тайны, вся музыка, все наважденья,
Вся область иллюзий захлеб и навзрыд.
Земля потеряла свое притяженье,
Но вроде она под тобой не горит.

Зачем, очертанья твои обретая,
Кружит по орбите пустейших хлопот,
Сквозя и зияя, планета пустая?
На месте любви ничего не растет.

1983

ИМПРОВИЗАЦИЯ. ЛЕОНИДУ ЧИЖИКУ

Продрогнет ветка у дороги.
Метнутся тени по стене.
Любовь ли шепчет на пороге?
Надежда ль плачет в тишине?

Немного нужно человеку:
Закрывать глаза и слушать речь.
Не ступишь дважды в ту же реку,
Но можно вместе с нею течь.

Влачить любезные оковы,
Скликать поверженную рать.
Бесцветна кисть и глухо слово,
Но можно музыку сыграть.

Освободившись из-под спуда
Детали, догмы и труда,
Звук возникает ниоткуда
И исчезает никуда.

1984

Наталія Бельченко

ПЕРЕКЛАДИ ПОЕЗІЙ СЕРГІЯ АВЕРИНЦЕВА
ТА ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ АВТОРКИ

Наталія Бельченко – українська поетеса й перекладачка. Твори авторки перекладено німецькою, французькою, англійською, польською, болгарською, голландською та корейською мовами. Опубліковані у виданнях Росії, Німеччини, Швейцарії, Австрії, США, Польщі, Нідерландів, зокрема, «Beltschenko N., Beridse L., Martynova O. Junge Lyrik aus den Ländern Ost- und Südosteuropas. Das Hubert-Burda-Stipendium 2000» (2000), «Die Welt ist aus dem Stoff, der Betrachtung verlangt: Ein Gedichtbuch für Hubert Burda zum 65. Geburtstag» (Мюнхен, 2005; переклад німецькою Ельке Ерб), «An Anthology of Contemporary Russian Women Poets» (Айова, 2005; переклад англійською Р. Ріда), «Poezja dzisiaj» (2008, № 64–65; переклад польською О. й А. Навроцьких), «Tijdschrift voor Slavische Literatuur» (№ 53, вересень/жовтень 2009, переклад нідерландською В. Вестстайна), «Нова українська поезія: Антологія» (перекладач Д. Христов; 2012). Переклала на російську з української поетичні твори І. Римарука, В. Герасим'юка, О. Мамчич, В. Давиденко, О. Коцарева, М. Лаюка, з білоруської – А. Спринчан. Авторка літературознавчих публікацій про творчість М. Ключєва. Написала передмови до збірок творів Омара Хайяма, Ф. Рабле, М. Цветаєвої, А. Ахматової, А. де Сент-Екзюпері, Дж. Д. Селінджера.

DIRUPISTI VINCULA MEA

При наступлении дня Страстной
 Пятницы Иисус благоволил подать мне
 надежду, что я уже скоро увижу Его на
 небесах. (...) Прободрствовав до
 полуночи у Плащаницы, я вернулась в
 мою келью; но мне едва хватило времени
 положить голову на подушку, как я
 почувствовала неудержимую волну,
 бурно поднимавшуюся к моим губам. (...)
 Наша лампа была уже погашена, и я
 велела себе отложить до утра
 нетерпеливое желание удостовериться в
 моем счастье; ибо мне показалось, что
 рвало меня кровью.

*Из рукописи Терезы из Лизьё,
 адресованной Матери Марии де Гонзаг.*

Как тать, Он приходит в полночь,
 в полночь приходит за тобою –

– И алая волна крови
 поднимается к твоей гортани –

В тишине ночного Кармила
 Он приходит тебя похитить –

– Поднимается волна крови,
 как дым от жертвы всеожженья –

«Горлинка Моя, отвори Мне,
 чистая Моя, отвори Мне!» –

– И алая волна крови,
словно песня из гортани птицы –

Имя Его, как запах нарда,
изливаемое благоуханье –

– И кровь на губах проступила,
и на плате твоём, как пурпур –

Имя Его сладко и страшно,
и голос Его все ближе –

– И алая волна крови
разливается, как песнь Давида –

У самого сердца ночи
голос Его неотступен –
– Любовь Его расторгла оковы,
составы твоего тела –

На челе Его – кровавые росы,
и в кудрях Его – влага ночи –

– Хляби вод любви не угасят,
не зальют ее великие реки –

Копье проходит до Сердца
и отверзает его навеки –

– И кровь твоя – выходит – навстречу.

DIRUPISTI VINCULA MEA

При настанні дня Страсної П'ятниці Ісус
 мав ласку подати мені надію, що я вже
 невдовзі побачу його на небесах. (...)

 Пропилънувавши до півночі над
 Плащаницею, я повернулася до моєї
 келії; але мені ледь вистачило часу
 покласти голову на подушку, як я відчула
 нестримну хвилю, яка бурхливо
 піднімалася до моїх вуст. (...) Наш
 світильник було вже загашено, і я звеліла
 собі відкласти до ранку нетерпляче
 бажання впевнитися в моєму щасті; адже
 мені здалося, що знудило мене кров'ю.

*З рукопису Терези з Лізьє,
 адресованого Матері Марії де Гонзаг.*

Як тать, Він опівночі приходить,
 опівночі приходить за тобою –

– і кармінова хвиля крові
 до гортані піднімається твоєї –

В безгомінні нічного Кармелю
 Він приходить тебе спірвати –

– Піднімається хвиля крові,
 ніби дим всеогненної жертви –

«Горлице Моя, Моя чиста,
 Відчини Мені, Моя чиста!» –

– І кармінова хвиля крові,
наче пісня з пташиної гортані –

А ім'я Його, ніби запах нарду,
уласкавлюючі аромати –

– І кров на вустах проступила,
і на хусті твоїй, ніби пурпур –

А ім'я Його страшне та солодке,
і голос Його дедалі ближче –

– І кармінова хвиля крові
розливається, мов пісня Давида –

У самому осерді ночі
чути голос Його невідступний –

– Любов Його розбила закови,
всі сполуки у твоєму тілі –

І кривава роса на Його лобі,
і у кучерях Його – волога ночі –

– Води горні любові не загасять,
не заллють її незміряні ріки –

А спис проходить до Серця
й отверзає його навіки –

– І кров твоя – виходить – назустріч.

СТИХ О ЖЕНЕ, ЯТОЙ В БЛУДОДЕЯНИИ

(Евангелие от Иоанна 8, 3-11)

Жена, повинная смерти,
за стыдным застигнута деяньем,
я ныне стою пред Тобою
в сомкнутом кругу вопиющих;
на суд поставлена последний,
последнего жду приговора,
и голова моя никнет,
что плод, сверх меры перезревший.

Из-под век приспущенных чуть вижу,
потупясь, едва различаю,
как тихо сидишь Ты на камне
и перстом по земле водишь;
в самом сердце бури и смуты
молчанием Ты оградился;
о, что же грешной Ты скажешь,
Ты, властный судить и святого?

Мои уши речей не слышат,
слышат крови моей биенье;
мои очи неотступно смотрят
на камни под моими стопами;
только чую: стихнула буря,
безглагольно окрест и безлюдно -
о, что же сделал Ты с ними,
что так рьяны были, так яры?

Отважась, поднимаю взоры,
и вижу: судьи бежали,
оставили поле боя

фарисей, и книжник, и ревнитель, –
и я, наедине с Тобою,
молчанию Твоєму внемлю,
и сердце дрожит не от страха –
от уму невместимой надежды.

ВІРШ ПРО ЖІНКУ, СХОПЛЕНУ В ПЕРЕЛЮБИ

(Євангеліє від Івана 8, 3-11)

Жінка, яка смерті підлягає,
заскочена за вчинком соромітним,
я нині стою перед Тобою
в зімкненому колі горлодерів;
на останньому суді такому
останнього вироку чекаю,
і голова моя схилилась,
мов плід, понад міру перестиглий.

З-під повік приспущених ледь бачу,
очі в землю, ледве розрізняю,
як тихо на камені сидиш Ти
і перстом по землі водиш;
ув осерді бурі та незгоди
мовчанням ти обмурувався;
о, що ж грішниці Ти мовиш,
Ти, хто владний судити й святого?

Мої вуха вигуків не чують,
чують крові моєї удари;
мої очі дивляться прикуто
на каміння під моїми ногами;
раптом що це: стихилася буря,

безгласно навколо та безлюдно –
о, що ж із ними зробив Ти,
із запеклими та запальними?

Наважившись, підіймаю очі,
і бачу: судді тікають,
залишили поле бою
фарисей, і книжник, і ревнитель, –
і я, наодинці з Тобою,
до мовчання Твого дослухаюсь,
і серце тремтить не зі страху –
з неохопної розумом надії.

МОЛИТВА О СЛОВАХ

Боже, слова отбегают
от угла жилья человека,
к чувству нашему плотскому
неразгаданно безучастны;
отбившись от руки, блуждают,
как псы одичалые, воют:
лучше им к Тебе возвратиться,
Тебе послужит напоследок.

Ты видишь, мы стоим пред Тобою,
последние меж песнопевцев,
и окрест простерлась пустыня,
мороки нежити витают;
Отче, как в немощи детской,
у самого истока глагола,
да будут слова наши тяжки,
до краев безмолвием исполнясь.

Мы молимся к Тебе, Слово,
от начала сущее у Бога,
выговаривающее без речи
молчания Его глубины:
низложи силою Твоею
беса глухого и немого,
подай несмутимую ясность,
благую членораздельность.

Мы действие призываем Духа,
что властно претворить творенье:
да будут слова наши взяты
от сладкого юдольного тлена,
обособлены от гула и шума
несмысленной плоти и крови, –
*ибо всё огнем осолится,
и всякая жертва осолится.*

Боже, чье Имя заповедно,
дай каждое слово увидеть
на чернети смерти нашей,
на злате Твоей славы,
ограниченным гранями света,
словно камень ясный и твердый,
со всех сторон огражденным
сторожевою тишиною.

МОЛИТВА ПРО СЛОВА

Господи, слова відбігають
від хисткої домівки людини,
до чуттів наших тілесних
нез'ясовано збайдужілі;

блукаючи манівцями,
мов пси здичавілі, виють:
повернутися б їм до Тебе,
послужити Тобі наостанок.

Ти бачиш, стоїмо перед Тобою,
останні серед піснетворців,
і довкіл простелилася пустеля,
померки нечисті ширяють;
Отче, як в дитячому безсиллі,
аж при самих витоках глагола,
хай стануть слова наші важкими,
по вінця безмовністю налиті.

Молимося ми до Тебе, Слово,
від початку притаманне Богу,
що без мовлення виповідає
Божого мовчання глибини:
обезвладни силою Твоєю
демона глухого та німого,
дай нам нетьмяніючу ясність,
спасенну членороздільність.

Ми дійство прикликаємо Духа,
що в змозі справдити творіння:
хай наші слова відокремить
від солодкої буденної тліні,
відмежує від гомону й шуму
нерозумної плоті та крові, –
позаяк все полум'я осолить,
і будь-яку жертву осолить.

Господи з Ім'ям непорушним,
дай кожне побачити слово

на чорності нашої смерті,
на золоті слави Твоєї,
огранованим гранями світла,
наче камінь твердий і прозорий,
огородженим з кожного боку
тишею сторожовою.

*Он сказал им: довольно.
Лука. 22:38*

Что нам делать, Раввуни, что нам делать?
Пять тысяч взалкавших в пустыне –
а у нас только две рыбы,
а у нас только пять хлебов?

Но Ты говоришь: довольно –

Что нам делать в час посещения,
где престол для Тебя, где пурпур?
Только ослица с осленком
да отроки, поющие славу.

Но Ты говоришь: довольно –

Иерей, Иерей наш великий,
где же храм, где золото и ладан?
У нас только горница готова
и хлеб на столе, и чаша.

Но Ты говоришь: довольно –

Что нам делать, Раввуни, что нам делать?
На Тебя выходят с мечами,

а у нас два меча, не боле,
и поспешное Петрово рвенъе.

Но Ты говоришь: довольно –

А у нас – маета, и морок,
и порывы, никнущие втуне,
и сознание вины неключимой,
и лица, что стыд занавесил,
и немощь без меры, без предела.
Вот что мы приносим, и дарим,
и в Твои полагаем руки.

Но Ты говоришь: довольно –

*А Він їм відказав: досить!
(Від Луки 22:38, переклад І. Огієнка)*

Як нам бути, Раввуні, як нам бути?
П'ять тисяч голодних в пустелі –
а в нас лишень дві рибини,
а в нас п'ять хлібин та й годі?

Але Ти відказуєш: досить –

Що робити нам в годину відвідин,
де для тебе престол, де пурпур?
Лише з осленям ослиця
та отроки, що славу співають.

Але Ти відказуєш: досить –

Іерею, Іерею наш великий,
де є храм, де золото й ладан?
Маєм тільки світлицю для тебе,
і хліб на столі, і чашу.

Але Ти відказуєш: досить –

Як нам бути, Раввуні, як нам бути?
Вже на Тебе виходять з мечами,
а у нас два мечі, не більше,
ще й Петрів похопливий запал.

Але Ти відказуєш: досить –

А у нас – животіння та морок,
поривання, що зникають марно,
почуття невитравної провини,
і обличчя від сорому темні,
і неміч без меж та без краю.
Це Тобі несемо у дарунок,
у Твої покладаємо долоні.

Але Ти відказуєш: досить –

СТИХ О БЛАГОРАЗУМНОМ РАЗБОЙНИКЕ

*Положи меня, как печать на сердце,
Положи меня, как на руку перстень,
ибо любовь крепче смерти
и ревность глубже преисподней –
пусть берут меня злые руки,
только научи, что будет после –*

положи меня, как печать на сердце –

пусть срывают с тела одежду,
только расскажи, что будет после –

положи меня, как на руку перстень

пусть рана ложится на рану,
только покажи, что будет после –

ибо любовь крепче смерти –

пусть удары проникают в недра,
только вразуми, что будет после –

и ревность глубже преисподней

пусть в муке мешается разум,
только не забыть, что будет после –

положи меня, как печать на сердце –

когда во рту моем влаги не станет
и воздух не войдет в мои ноздри –
положи меня, как на руку перстень –

когда истаёт во мне утроба,
тогда будет то, что будет –

ибо любовь крепче смерти –

тогда будет то, что будет –
и глаза мои встретятся с Твоими –

и ревность глубже преисподней –
и глаза мои встретятся с Твоими –
до смерти, в смерти, по смерти –
положи меня – как печать – на сердце.

ВІРШ ПРО РОЗСУДЛИВОГО РОЗБІЙНИКА

Поклади мене, як печатку на серце,
Поклади мене, як перстень на руку,
бо кохання міцніше від смерті,
і ревності, мов пекло, неситимі –

хай беруть мене руки жорстокі,
ти навчи лишень, що буде потім –

поклади мене, як печатку на серце –

хай зривають з тіла одержу,
розкажи лишень, що буде потім –

поклади мене, як перстень на руку,

хай рана лягає на рану,
покажи лишень, що буде потім –

бо кохання міцніше від смерті –

хай удари засягають в лоно,
тільки напоум, що буде потім –

і ревності, мов пекло, неситимі

хай мука затьмарює розум,
тільки б не забути те, що потім –

поклади мене, як печатку на серце –

коли зникне волога в моїм роті
і повітря не ввійде в мої ніздрі –
поклади мене, як перстень на руку –

коли нутро нанівець зведеться,
тоді буде те, що буде –

бо кохання міцніше від смерті –

тоді буде те, що буде –
мої очі зустрінуться з Твоїми –

і ревності, мов пекло, невиситимі –

мої очі зустрінуться з Твоїми –
до смерті, в смерті, після смерті –

поклади мене – як печатку – на серце.

ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ

* * *

Наче звір той наслухати,
Наче птах – перелетіти
Несвідомо розпочате,
Переховане у міти.

Із гарячого, глевкого
Сну, якого не збагнути,
Дістаєшся вплинь до слова
Зацілованим у груди,

Вдячним за життя, прозорим,
Ніби чистий спирт хвилини.
Обеззброєним не вчора,
Переповненим щоднини

Божеством, з яким в зіницях
Розвидняється раптово.
Очі втеклого сновидця
Стрінуть очі Птахолова.

* * *

Рік віддячив найбільшим: що ти в ньому встиг
пригорнути міцніше близьких.
Закільцюється час голосів і доріг
для *animulae vagulae* – збіг
сил у серці, метеликів у животі,
зір у небі, зернинок в куті
та думок, що заскочують на самоті
під годинником – і непрості.

Сад сховав Немовля. Той оливковий гай
віднайди якнайшвидше, вгадай
по відлунню – доходить воно зазвичай,
щоб покласти непевності край.
І тоді розгорнеться в тобі Віфлеєм,
встане радість за правим плечем,
а прийдешнього року заповнять об'єм
обережні обійми тихцем.

НОСТАЛЬГІЯ ЗА РИМОМ

Хтось – дощ крізь льоток Пантеону,
А хтось – та веселка, що йде
На дно і ніяк не потоне,
Настільки кохання густе.

Лукаєш «до Рима, до Рима» –
І серця не видно з землі,
Зате розшукаєш очима
Усе, що відкрите бджолі.

Повітря дощі покололи,
В колони акант затягло,
А в сонця прололісне коло
Папуга встромляє крило.

Та вузлик, де сховано міти,
Ти не розповієш здаля,
Тож краще тобі не будити
Вовчицю в собі й немовля.

* * *

Лисяча бухта – для тих, хто не спить
Попід гілками маленьких дубів,
Хто захватись під ними хотів,
Тільки проґавив нагоду і мить.

Каперси в Лисячій бухті ростуть,
Вище – травневої яблуні цвіт.
Від Ечкі-Дагу торована путь
Каже, що ти вже завершив похід.

Човен закинутий – в нас на шляху,
Хоче до моря, до шхун і галер.
Перепаковуєшся нашвидку,
Чи зачерпнути зумів би тепер

(Певно, як русичі Дону в шолом)
Гори і море колишнім човном?

ФЕОДОСІЯ

А був там готель «Феодосі
я», поруч турбаза «Маяк».
І спогад ворушиться досі
У тих гостро-пряних краях.

Всі схили над морем навколо
В гіркому були мигдалі,
А з моря далеко і кволо
Відблискували кораблі.

Ідеш від гармати, чи Гріна,
Чи хащами на Карантин –
Глуха генуезька стежина
У часі продовжує плин.

І сам ти мов мушля, з якої
Шумить недочутий прибій,
І губишся в тому прибої
Один в перспективі стихій.

Шубовсни з-під ковдри під зорі,
Там з батьком ви спали колись.

Дитинства і моря – доволі,
Відшукуй і не розминись.

Як в мушлю, вслухайся у себе,
Бо десь той останній заплив,
Коли тільки зоряне небо
Доступним залишиться з див.

* * *

Напризволяще шуміли мої дерева
Тадей Карабович

Вивільни мене, вивільго,
напризволяще виверни, крутиголовко.
Затерпло мое єство, зашкарублю,
щоб не жалітися, не жалкувати,
не роздивляйтесь провини.

Мовчить воно в дереві осінньому,
латунними ключами листя
відкриває шурхотливий запах,
лиже линву вітру,
по якій побіжить ось-ось.

* * *

Ліс майже свій,
як сіль в сільниці.
Він тішиться і не боїться,
бо з вуст і вїй
птахи птахам
і яр ярузі

кивають в ньому наче друзі:
і ти радій.

Уліссе, лісе, повернися,
бо батько мій в тобі вмістився
і став як ти –
більчачим, сніжним і пташиним,
ще переслати б тільки сину
твої листи.

* * *

Володимиру Трилісу

На плані старому, відомо,
Завжди позначали млини.
Жили у млині водяному
Туристи іще з давнини:

Русалочки з водянниками
На Либіді, Совці, Сирці.
І все це було поруч з нами,
На кожній маленькій ріці.

Поглянеш на план Ушакова:
Вервечки річок і доріг.
А річка – дорога млинова,
Де вічний мірошник пробіг.

Він гречки намеле без грошей,
Як скочите в гречку удвох.
І мельник той справді хороший,
І жоден струмок не засох.

РОМАН З ВОЛОВИМ ОЧКОМ

Як ти пахнеш? Так пахне трава водяна
У бокалі міцного вина
І пташинка мала, що сидить край вікна
І виспіває нам імена.

Як до птаха не може дістати рука –
Так тебе не торкнеться, стрімка.
Можна тільки зігнати себе із сучка
Для ковтка, для стрибка до листка,

Не відчитаного серед голих гілок,
Підкоришників, галок, сорок,
Снігурів поруч з Тим, хто в один тревелог
Позбирав нас зі стель і підлог

Тимчасового дому. Так пахне трава
Водяна у бокалі питва,
І хоробрості стане на всенькі дива,
Крім вцілювання у слова.

* * *

Я знаю: впродовж снігопаду,
коли розпорошений теж,
якщо заповзято блукати,
себе по пір'їнках збереш.

Вдихнувши грудневість у груди,
як щиглики та снігурі,
встигаєш на хвилю збагнути,
наскільки живий взагалі.

Пташинки епохи Франциска
різдвяно віщують з гілок,
лисиці і сарни так близько,
що Дюрером пахне за крок.

Справдешності воля щосили
вустами до вуст засягне
безстидно, але так навчили
птахи і тяжіння земне.

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА ЛЕТЦЕВА

*Надо выховать все
изнутри...*

*Стоит помыслить о сути
как сразу оказываешься
в сплетении солнечном...*

Виктор Летцев

Не знають, що ти випив з Лети, Летцев,
ніхто не зна.
Ти так сховався. Як тобі вдається?
Бо виховав сповна.
Колись у ботсаду удвох сиділи.
У Фоміна.
Такі самотні київські едили.
І без вина.
Правдешні вербалози, віршолази,
глибокі, мов яри.
Залюблені в самотність до відрази.
Приходь. Бери.
В стрімкому леті плетиво із тіні
усіх ковтне.

У сонячному теплому сплетінні
Становлення одне.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ЗОНА

Затягши, неначе у вирву,
Випліскує ззовні страхів.
Повітря чорнобильське видму –
Пташиний почувється спів.

Усе, що здичавіти хоче
В мені – потонуло в луні.
Нізвідки поваба уроча,
В нікуди виправи сумні.

Затерпнуть розвалені клуні,
Останні погаснуть вогні,
І простір на дівчину кляне,
Як єдиноріг у Клюні.

Є в Зоні щось від гобелена,
Доплетеного не завжди:
Весна в нього може священна
Землі поцілунок вплести.

* * *

Вчора вдягнула штани свого батька.
Вони тепер мені до міри.
Добре пам'ятаю його в них
десь у моєму теперішньому віці.
Засмаглого. Невловного.
Чи це я так повільно бігла центротяжно?

Туди, де маячили штани кольору кави з молоком,
а не блювотної оковитої.
Бігла крізь тих, хто завжди був набагато старшим за мене.
Мабуть, шукаючи рибалку, фотолюбителя,
вирощувача під люмінесцентною лампою помідорів
на мій різдвяний день народження,
інженера-електрика, далекого
в лісництвах свого дитинства,
того, хто в чотирнадцять років
уперше побачив електричну лампочку.

НІЧ У СТАВИСЬКУ

1

Від Стависька небо близько.
Івашкевичеве древо
під зірками стиха блиска.
Космос взяв його за дреди.

Дім – як борть: бринить яскраво,
цілий день медово диха.
Повертайся, Ярославе,
тут вночі занадто тихо.

Прихопив з собою в скрині
з берегів Дніпра-Славути
парубків тамтешніх тіні –
не виходило забути.

Як на фото з «Діонісій» –
ти нагий, цілуєш хвилі.

Захлинився, озирнився
в краєвиди розпашілі.

Бо ковтнув тоді свободи, –
із епохою в двобою,
чи згори, а чи зісподу, –
залишатися собою.

2

Щоб в улоговин вологих
дотикання й аромати,
в терну й глоду діалоги
ніби звір той потрапляти,

прихопив з собою в скрині
з Тимошівки і Дашева
шлях, полин, затоки сині,
темні звуки і дерева,

височенне і глибинне,
не відіпране від статі,
все, що стане до загину
і в пригоді і в принаді.

Здитинілим і дорослим
з лігва любощів і терну
повернеться пан Ярослав
в дім затепла і затемна.

Роман Гардашук

ВИБРАНІ ВІРШІ
З АНДАЛУСЬКОЇ ГЕБРЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Андалуська гебрейська поезія – літературне явище, що побутувало від 9-го до 15-го ст. в мусульманських державах на півдні Іберійського півострова та в регіоні, що зазнав впливу арабо-мусульманської культури. Золотою добою андалуської гебрейської поезії вважають 11–12 ст., саме на цей час припадає розквіт середньовічної єврейської культури в багатьох царинах: філософії, природничих науках, медицині, граматиці. Андалуська гебрейська поезія постала з потужного впливу арабської класичної поетичної традиції (але й власної традиції літургійно-духовної поезії – *нійтів*) та новітнього, специфічного для Андалусії жанру мува́шшаху, або куплетного віршу. Втім, попри наслідування арабських поетичних топосів та конвенцій, подекуди вдаючись до перекладу, імітації та цитування, гебрейська поезія постала як самобутнє явище, чи не вперше звертаючись до біблійного тексту як до літературного джерела, ревіталізуючи її поетику та наповнюючи арабську форму гебрейським змістом.

Окремі поети, зокрема, Шломо бен Ґабіроль, та митці пізніших століть відходили від прямого наслідування, в їхніх творах помітний індивідуалізм, злободенність та авторська експресія.

Формально гебрейська поезія наслідувала арабську, і представлена переважно в двох формах: моноримований вірш, що

наслідує арабську *касіду* або її тематичний елемент та куплетний вірш із рефреном, що наслідує літературний *мува́шшах* та народний *за́джаль*. Конвенційним структурним елементом двох останніх були післяспіви: арабською або романською мовами. Окремі автори вдавалися до складніших формалістичних прийомів, в т. ч. до акровірша.

Тематично поезію умовно поділяють на топоси *carpe diem* та *temento mori*. До першого відносять еротичну (в т. ч. гомоеротичну), гедоністичну та «винну» поезію, газелі та мува́шшахи. Друга категорія, філософсько-стоїчна замислюється питаннями марності буття та неминучої кончини. Саме ці топоси, відображені в поезіях різних поетів та століть, і розкриті в цій вибірці. Окремо слід виокремити літургійну та громадсько-політичну поезію (не наведену тут); ці жанри виокремлюють гебрейський літературний феномен із тла андалуської літератури.

Наведена вибірка є, власне, вибіркою, однак знайомить читача із окремими авторами та дає уявлення про андалуську гебрейську естетику та поетику.

ШМУЕЛЬ ГА-НАГІД (993–1056)

* * *

Я полонений оленем, що в ніч
 На лютні звук й сопілок гру встає,
 І мовить, глядячи на келих мій:
 ”Із вуст терпких скуштуй вино моє!“
 ...Начертаний на ранку полотні,
 Зорить злотистий серпик букви Є.

* * *

Мій друже, вік свій не вікуєш – сниш;
 Є сон лише, немає благ чи бід.

До світла світу вічі затвори,
 Хай твої вуха сей не чують світ.
 Хай Бог допоможе марно не шукать,
 Бо хто шукає, не знайде одвіт.
 Красних дівиць хай руки нам наллють
 Шумний і пряний винограду плід,
 Ті вина давні з днів як жив Адам,
 І молоді, варив їх Ноїв рід!
 Бисть пахощі, як мирра й фіміам,
 Як золото червлене буде вид,
 Як в тім вині, наложницям котре
 Припас у оні дні був Цар Давид.
 Коли вино загнали те в міхи,
 Ударив дзвінко Єримот¹ у мідь
 І рік: "Його ви стережіть, в діжках
 Хай йому буде під печаттю гніт,
 Й усяк, хто ясен розумом, чия
 Рука міцна здіме погар щоб пить,
 Хай пам'ята Когелета слова²,
 Й від мук прийдешніх зарида навзрид".

* * *

У граді став я з військом на постій
 Вождями спаленім у небутті віків
 Поснули ми довкруг його та в нім,
 А попід – сплять колишні владарі.
 Де люде ті, що тут жили колись? –
 До серця я свого питання звів.
 Де будівничі й де руйнівники?
 Нема царів, нема рабів й панів.
 Де породіллі, вдови і сини?

¹ ІХроніки, 24:30-25-6

² Еклезіяст, 11:9

Немає жалібниць і женихів.
 За тьмами тьми, рожденних з віку в вік,
 Від давнини, впродовж років і днів,
 Було, що панували на землі;
 Тепер – у її лоні їм уділ.
 Покої їхні обернулись в прах,
 Палаці їм згодились для могил.
 Коли б вони повстали й підвелись,
 Нас погребли би під вагою тіл.
 Воістину, о Серце, прийде день,
 І до своїх й мене візьмуть рядів.

* * *

Звернув до різниць: походжа при козах й коровах різник.
 Ялівок як в морі рибин – усіх їх на смерть він прирік.
 Там кров запеклася і ллють ще далі невпинний потік.
 Обабіч там – рибний базар, і риб повні сіті морських.
 Ще обіч – пекарень ряди, не спить день і ніч хлібопік.
 Печуть раз у раз і жеруть, терзають, ковтають наспіх,
 Потому вертають в доми. І я в чудованні прорік:
 Яке ваше право закон чинити безкарно сей гріх?
 Так само рожденні вони: що вас відрізняє від них?
 Той самий вони мають сон, та сама ходьба в них і біг.
 Господь не створив їх якби, для вас, потребляли щоб їх,
 Як дав би їм душу Господь – понищили б катів своїх.
 Ваш дав би їм розум і дух, і землю для них застеріг
 Ні смерті, ані рождества земля би не знала вовік.
 Хай внемлють і чисті серця, й серця погордливих владик:
 Пізнавши таємний закон, пізнай, що отсе чоловік.

* * *

Де буде твоя мужність, як Смерть прийде чіпка?
Хіба на твою душу вже Пекло не чека?
Зажди лиш мент, і мужі з уславлених родин
Прийдуть до твого дому, зберуться як один.
Омиють твоє тіло, умастять й обітруть.
І голою землею, мов балку, простягнуть.
Сповиють тебе в саван, у преоздобний стрій
Й вкладуть тебе по тому у гріб потворний твій.
В покоях залунають ридання, наче біль
Й несамовитий стогін невчасних породіль.
Один тоді вестиме жалобнії плачі,
Твоїх близьких з тобою на цвинтар ведучи.
Навколо домовини тоді збереться люд,
Тебе в глибоку яму повільно покладуть.
Вертатимуть додому в скорботі й без лица,
Ридатимуть їм очі, пектимуть їм серця.
Опісля встануть рано ділити твій наділ,
Свої плачі обернуть на радісний на спів.
Поки живе, о Серце, себе оплакуй ти
Й ждучи на день розплати жахайся і тремти.

ШЛОМО ІБН ГАБІРОЛЬ (1021(2)–1057(8))

* * *

Потьмарен ум, затворені чуття,
Хоч зрима плоть, душа – потлумленá.
Шукаючий обряще тільки зло,
На всьому світі просвіту нема.
Раб убива володаря свого,
Раба на пані руку підойма.
Син повстає на власних на батьків,

На своїх рідних – донька норовна³.
 О друже, все що бачив на землі –
 Не благо – тїнь, минуща й суетна.
 Живий ч'ловік страждає во трудах,
 Стражденного ж пожре черви пїтьма.
 І прах людський повернеться во прах,
 А дух – увись до Духа полуна⁴.

* * *

Ставай, мій друже, браму отвори,
 Отьмарен страхом, я тремчу від мар.
 Лякаюсь, як гукає батьків раб,
 Оглублює наложниця, Агар.
 Мене у ночі дикий вепр жене,
 Опівніч в прах повалює онагр.
 Навіки я приречений на біль,
 Йду без пуття, і палить мене жар.

МОШЕ ІБН ЕЗРА (1055–1138)

* * *

В оздобні строї⁵ вбрався сад, у шати вишиті із трав,
 В картатім крові кожен кущ, їх видні кожному дива.
 І квіт новий в обнови час з усміхом лине до похвал,
 Бо ж ружі кущ буя, ступа – мов цар; престол його постав.
 З в'язниці листя він звільнив, полону вретиче поправ⁶.
 А хто не п'є на честь його – той грішний, той навек пропав.

³ Михея 7:6

⁴ Йдеться про неоплатонічну концепцію повернення душі окремішньої до Душі світової

⁵ 2 Самуїлова 13:19

⁶ 2 Царів 25:29

Муваишах

Очам розрада й серцю глибині –
 Погар в правиці, олень при мені.

Їх море – сих наклепників лихих.
 Ходи ж, олене, я поборю їх –
 Хай смерть візьме їм, щоби глас їм стих.
 Зціли, олене, мя' від журбини,
 Нектаром з вуст вуста мої сповни.

Нащо мене одраджують дарма?
 Який мій гріх, у чім моя вина?
 Краса твоя – на Бога – се мана!
 Не прислухайся серцем до брехні
 Огульника, а сам все врозумій.

Мене привів у материнський дім,
 Ярму моєму підкорився він.
 У день і ніч з одним я тільки ним.
 Зніму твій стрій я – а ти мій зніми;
 В вуста ввіп'юсь тобі, а ти – мені.

Та серце він очима ізгубив,
 Вхопив рукою мій клубок гріхів,
 Прорік мені речисто попри гнів:
 «Покинь мене, нарешті; чому ні?!
 Мене не муч, в спокусу не мани!»

Не зневажай, хоч гнівишся коли;
 Уразь жагою й долі повали,
 Цілуй коханця і його зціли!
 Є в серці жар – із мертвих підійми;
 А схочеш як – м'ні серце зупини.

Мувашишах

Хто на сльози мої гляне,
Зрозуміє серця рани.

Люті стиш свої слова, ти –
Олень, привчений терзати⁷,
Жорстковийний і пихатий.
Непоступливий, жаданий
Залишив мене без тями.

Звабний стегон згин і ніг,
Сонце тьмарить його лик,
Стріли мече з-під повік.
Я безсонними ночами
На поталу йому даний.

Згадую без перестанку,
Як лежали ми з коханком
Аж від ночі й до світанку.
Милував мене до рана,
Напував мене вустами.

Як же зграбний його хід,
Як же вуст солодкий плід,
Та – брехнею струменить!
Скривджений його річами,
Зраджений і осміянный.

Коли я в розпуці скнів,
Вух моїх долинув спів,
Й кату я прошепотів:
*Tęsknie serce me w rozstaniu:
Może wróci i zostanie!*⁸

⁷ Єзекііль 19:3

⁸ Михея 7:6

ЄГУДА ГА-ЛЕВІ (~1075–1141)

Переспів із аль-Мутанаббі (915-965)

Як на колінах пестив я його,
Свій образ вгледів він між моїх вік.
Цілунком очі вкрив; та цей пустун
Не вічі цілував, а власний лик.

ТОДРОС АБУЛАФІЯ (1247– ПІСЛЯ 1300)

* * *

Хоч чорна⁹, та мов місяць осяйна,
Як смирна й ладан запашна вона.
Знеможує зіницями мужів –
І не врятує щит ані стіна.
Ім'я за левів рик гучніш луна –
«Назви ж його, дай вибавлення нам!»
Чому ж ім'я питаєте її?
Інакші в нашім роді імена.

* * *

Виношував кохання, та – дарма;
Потрапив я до агарянки в сіть.
Щоб цілувать вуста їй, ладен я
Стать жінкою, і тим жагу згасить.
Вона дівчат цілує залюбки,
Мені-бо, мужу – «Ні!» – її одвіт.

⁹ Пісня над піснями, 1:5

* * *

Нема гріха – кохатись і кохать;
 В любові юній не знайти вини.
 Люби в законі дочок агарян,
 Хоч би вони й негожі й норовні.
 Тікай лиш латинянок, уникай,
 Хоч латинянки й сонце, мов, красні.
 В них любощів-милбсті не знайдеш,
 Хоч у шовки й парчу облачені.
 Убрання їхнє в бруді нечистот,
 Подоли їхні в твані та багні.
 На блудство їх нехитре не ведись;
 Все певнять блуд, як чинять блуд вони.
 А в агарянках милість і краса,
 Журбу розвіють, духом чарівні.
 Завжди на них золототканий стрій,
 Чи в одежі пребудуть, а чи ні.
 Вкусиш у день розкбшів, що вони
 Охочі, блудом мудрі, похитні.
 Між ніг істиснуть шию і зітхнуть
 Гучніше Єрихонської сурми.
 А латинянок натомисть кохать –
 Кохатися немов у звірині.

Людмила Димерська-Цигельман

ТОМАС МАНН ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР КАТАСТРОФИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Євреї, єврейство і єврейська держава – це різні реальності, і зрозуміло, що ставлення письменника до них теж було різним. Кожна з них вивчалася, трактувалася й зображувалася у своєму контексті – історичному й ситуаційному, художньому й публіцистичному. Свої уявлення про євреїв як народ і про єврейську державу Томас Манн представляв у контексті своїх філософських, історичних і художніх концепцій, свого розуміння ролі євреїв у становленні та існуванні європейської цивілізації, свого розуміння нацистського антисемітизму як знаряддя, спрямованого на руйнування цієї цивілізації¹.

¹ Ця стаття значною мірою ґрунтується на моїй статті «Томас Манн про єврейство, євреїв та єврейську державу» (Альманах «Еврейская старина», №1, 2017) і на моїй передмові «О немцах и евреях. Статьи, речи, письма, дневник». Составители сборника: Л. Дымерская-Цигельмани Е. Фрадкина. Иерусалим, «Библиотека-Алия», 1990. Примітки та переклад Є. Фрадкіної. Надалі в примітках збірник Томаса Манна «О немцах и евреях» буде називатися скорочено «Сб» Усі переклади в ньому виконані германісткою Євгенією Семенівною Фрадкіною. У всіх її перекладах вказано німецькі джерела. Вихідні дані за цитатами з робіт Т. Манна, опубліковані в різних виданнях російською мовою, наводяться відповідних примітках.

Розділ I

ТОМАС МАНН ПРО ЄВРЕЙСТВО ТА ЙОГО РОЛЬ
У ДУХОВНОМУ СТАНОВЛЕННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.
«ДИКТАТОРСЬКО-ТЕРОРИСТИЧНІ РЕЖИМИ» –
ІІ РУЙНІВНИКИ

1. «Диктаторсько-терористичні режими» – нацизм і більшовизм. Т. Манн щодо протистояння їм і про перехід від аполітичності до політики

Своє розуміння історичної ролі євреїв як народу Томас Манн протиставляє нацизму, тоталітарну сутність якого він розгледів із перших його кроків, тобто з початку 20-х років. Саме це стало підставою для радикальної зміни його поглядів на політику та аполітичність. Публіцистичні роботи тих років і передусім есе «Гете й Толстой»² надають достатнє уявлення про духовну еволюцію Т. Манна в період відходу від проголошеної ним раніше доктрини «аполітичності». У роки Першої світової війни Томас Манн пройшов важкий шлях самопізнання. Саме так він оцінював роботу над книгою «Роздуми аполітичного», що тривала понад три роки (1915–1918) і коштувала йому «болісних зусиль». «Ту книгу, – згадував він, – я написав, пристрасно віддаючись самопізнанню й переосмисленню всіх основ мого світогляду, всіх успадкованих мною традицій – традицій аполітичної німецько-бюргерської духовної культури»³. В ім'я цієї культури Т. Манн, за його словами, усіма силами опирався тому, що він називав «демократією», маючи на увазі політизацію духовного життя.

Демократія видавалася Т. Манну продуктом західної утилітарно-розумової цивілізації, яку він, наслідуючи Артура Шопенгауера і Фрідріха Ніцше, протиставляв духовній культурі Німеччини. Як вважав тоді Томас Манн, чужі німцям ідеї рівності й загального виборчого права лунають із боку євреїв і францу-

² Т.Манн «Гете и Толстой». Собр. соч. Т.9, М., 1960.

³ Т.Манн. «Культура и политика», Собр. соч., т. 10, М., 1960, с.288-296.

зів – носіїв «того галльсько-єврейсько-інтернаціоналістського інтелектуалізму, який змушує німецьку душу схилитися під його тиранством»⁴. Такий вигляд мала «аполітичність аполітичного» ще в 1920 році. Але вже з 1921 року «вільне музикування» Манна супроводжується зовсім іншим «письменництвом». «Вільним музикуванням» на відміну від «письменництва» – публіцистики, есеїстики – він називає художню творчість. Тоді тривала робота над «Чарівною горою», і дві найзначущі «письменницькі» роботи тих років – есе «Гете й Толстой» (його підзаголовок: «Фрагменти до проблеми гуманізму») і промову «Про німецьку республіку» – Томас Манн назвав згодом «прозаїчними відгалуженнями роману». Він працював над ними, за його власними спогадами, у той «час, охоплений проблемами і який нещадно спонукає думати», коли «вимоги з боку зовнішнього світу неминуче повинні були множитися, й автор “Роздумів аполітичного” менш ніж будь-хто інший із його побратимів мав тоді право від них ухилитися»⁵.

«Нещадно спонукали думати» такі події: Перша світова війна, революції, падіння двох імперій і поява на політичній мапі Європи двох нових республік. Російська радянська республіка прийняла свою конституцію 10 липня 1918 року, а конституцію Німеччини, яка проголосила республіку, було прийнято у Веймарі 31 липня 1919 року.

Досвід перших років існування цих республік і зародження за їхнім фасадом нових диктатур підводить Томаса Манна до нової постановки традиційного для нього питання – про співвідношення духу та життя, духовної культури й соціальної дійсності. Саме тоді знімається суперечність духовної культури й цивілізації, духу й політики, і він робить висновок: «Культура стоїть перед обличчям жахливої небезпеки, якщо їй бракує

⁴ Т.Манн. «Письмо Гансу Йосту», Э.Келлер. «Национализм и литература». Берн, 1970, с. 222.

⁵ Т.Манн. «Очерк моей жизни». Собр. соч., т.9, с. 128–129.

політичного інстинкту і волі»⁶. У яку форму мають втілитися «політичний інстинкт і воля», щоб створити сприятливі для розвитку духовної культури рамки? Відповідь однозначна: республіка. Але не всяка, а лише демократична. Демократія й тільки вона визначається як «політичний аспект духовного, як готовність духу до політики»⁷.

2. Убивство «сіонського мудреця» Вальтера Ратенау. Нацистський антисемітизм у тандемі з російськими «Протоколами сіонських мудреців» стає ТОТАЛЬНИМ.

Свою аргументацію на користь демократії Т. Манн, який ще нещодавно ратував за авторитарну державу, виклав у промові «Про німецьку республіку», яку він виголосив 15 жовтня 1922 року на вечорі, присвяченому 60-річчю Герхарта Гауптмана. Але ювілейні урочистості навряд чи були тим основним, що хвилювало доповідача. «Кінець Ратенау, – писав він Е. Бертраму незабаром після вбивства міністра закордонних справ Веймарської республіки, – був для мене важким шоком. Який морок у голові цих варварів! Я збираюся надати статті до дня народження Гауптмана вигляду певного маніфесту, який звернеться до совісті молоді, яка до мене прислухається»⁸.

Вальтер Ратенау – вчений, економіст, письменник, політик – відіграв величезну роль у підтримці економіки Німеччини в роки війни та особливо під час переговорів про повоєнні репарації. Він був убитий 26 червня 1922 року дорогою до свого міністерства. Це було перше відкрите антисемітське політичне вбивство, вчинене одностайними Гітлера. Спекулюючи на реваншистських настроях німців і пристосовуючи до них антисемітську інтерпретацію діяльності Ратенау, Гітлер розпорядився поставити убивцям пам'ятник із написом: «Роби те, що ти повинен зробити».

⁶ Т. Манн. «Культура и политика», с. 288-296.

⁷ Там само. – с. 288-296.

⁸ Т. Манн. «Письмо Э. Бертраму». Цит. По: С. Апт, «Томас Манн», М., Мол. Гвардия, 1972, с. 200.

Єврей Ратенау був оголошений одним із «сіонських мудреців». «Протоколи сіонських мудреців» на той час широко використовувалися в нацистській пропаганді: їх перше видання німецькою вийшло в 1919 році, друге – в 1920; третім виданням і поширенням мільйонів примірників німецькою та іншими мовами зайнявся А. Розенберг, який переїхав із Росії до Німеччини в кінці 1918 року. Він став офіційним ідеологом і філософом нацистської партії, й саме йому належить один із її маніфестів – книга «Міф ХХ сторіччя». Викладеній у книзі нацистській міфології Томас Манн протиставив свій роман «Йосип і його брати», задум якого почав складатися з 1923 року.

«Протоколи» – фальшивка, виготовлена російською охраною напередодні революційної ситуації 1900-х років, – почали свою триумфальну ходу Німеччиною після революції 1917 року в Росії і 1919 року в Німеччині. Альфред Розенберг, а з ним і інші російські емігранти переконували німців у тому, що більшовицький переворот – це початок реалізації в Росії планів, викладених у «Протоколах» щодо завоювання євреями світового панування. Розенберг передав «Протоколи» Гітлеру, який писав у той час свій опус «Майн Кампф». Гітлер належно оцінив «документ». Він широко використовував версію про всесвітню змову євреїв у своїх твердженнях про шкідливість «єврейської раси» й необхідність рішучої боротьби з «жидо-більшовизмом», який, переконував він, і є початком захоплення євреями влади над усім світом. У такий спосіб нацистський антисемітизм, ввібравши антисемітську парадигму російських «Протоколів», набував тотального характеру. Нацистський антисемітизм у тандемі з російським ставав ТОТАЛЬНИМ, адже, заміщуючи антиюдаїзм расизмом, він націлювався на повне фізичне знищення єврейського народу як такого. Саме з таким тотальним антисемітизмом, починаючи з перших його проявів, боровся всіма доступними йому засобами Томас Манн.

Повернімося в 1922 рік. Про дієвість нацистської пропаганди свідчить реакція аудиторії на промову Манна щодо республіки.

Молодь, яка до нього «прислухається, слухає голосу совісті», – одна з ілюзій Томаса Манна, який прагнув своїм уроком, своєю сповіддю наблизити перетворення належного в суще. Промова «Про німецьку республіку», побудована на майстерній інтерпретації ідей німецького романтика XVIII століття Фрідріха Новаліса, переривалася тупотінням і викриками щоразу, коли доповідач говорив про згубність романтизації війни, «сентиментального обскурантизму», який відкрив дорогу терору й заплямував країну «огидними й безмозкими злиднями».

Не тільки присутні на доповіді, а й багато інших, зокрема й близькі друзі, поставилися до виступу Томаса Манна як до «зради, зради самому собі, зречення від власних вчинків». Так письменник оцінив реакцію на його промову письменниці Іди Бой-Ед у листі до неї від 5 грудня 1922 року⁹. Заперечуючи, Манн стверджував, що його «Промова про німецьку республіку» – пряме продовження «Роздумів». Адже при зміні поглядів, як він стверджував, його переконання зберігалися.

Суттєве з того, що стосується переконань, – це гуманізм у його універсальності та в його німецькому втіленні – духовній культурі бюргерства. В ім'я німецької гуманності він відрікався від політики, в ім'я тієї ж гуманності тепер він вважав за свій обов'язок відректися від позицій аполітичного, бо йому стало зрозуміло: не сама по собі гуманістична культура, а її державно-політичне втілення – демократія – може вистояти проти «фашистсько-експресіоністського бушування», проти обскурантизму, який «причаровує втомлене від релятивізму і спрагле абсолюту людство»¹⁰. Томас Манн уже тоді прозріває універсальність «породженого депресією антигуманізму», вважаючи найочевиднішими його проявами більшовизм у Росії, фашизм в Італії, реакцію в Угорщині, поширення націоналістичних ідей у Франції. Томас Манн пояснює, чому більшовизм, «хоч він і просякнутий революційним і радикалістським духом», належить до форм прояву депресії й

⁹ Т. Манн. «Письма». М., Наука, 1975 – с. 32

¹⁰ Там само – с. 32.

регресу. «Більшовизм, як би не оцінювати його і його значення, у всякому разі не є ні свободою, ані гуманністю, а диктатурою й терором». Це твердження прозвучало в промові «Дух і сутність німецької республіки», яку він виголосив 28 червня 1923 року на вечорі, присвяченому річниці вбивства Вальтера Ратенау¹¹. Аналізуючи зміст і значення цієї відкрито антисемітської акції нацистів, Томас Манн роз'яснює, чим небезпечна привабливість диктаторських тенденцій, що можна і варто протиставити фашистській диктатурі, яка саме зароджувалась. Можна і треба це зробити, уникнувши «російської спокуси», зрозумівши, чому російський згубний шлях – це не шлях для німців.

Німецький фашизм проявляє небезпечну спорідненість із російським більшовизмом – письменник бачить у них частини того «світового руху», для якого загалом «характерна диктаторсько-терористична тенденція»¹².

Але у Веймарській республіці ця тенденція лише набирала силу. Що ж потрібно зробити, аби вона не стала домінуючою в Німеччині, як це відбулося в Росії? Для цього важливо зрозуміти, як і чому це сталося в росіян, як і чому німці можуть та повинні зупинити сили, які прагнуть повести Німеччину таким же «диктаторсько-терористичним» шляхом.

3. Т. Манн: «Німецький фашизм – це націоналістичне язичество..., це етнічна релігія, якій не нависне не тільки міжнародне єврейство, але очевидно і християнство – як людяна сила»

Томас Манн не політолог і не соціолог, він належить до тих, хто творить культуру. Політичне й соціальне в житті особистості та народу він розглядає, насамперед, як гуманіст – з погляду збереження та примноження людського в людині. Його переймає не те, як і якими силами було здійснено «більшовицький переворот у країні Толстого», для нього найважливішими є духовні витoki російського стремління до Абсолютного, до обскурантизму –

¹¹ Т.Манн. «Дух и сущность немецкой республики» Сб. – с.77-83.

¹² Там само – с.77-83.

«небезпеки будь-якого часу, що бажає Абсолютного»¹³. Томас Манн ґрунтовно та з великим пієтетом вивчав російську літературу і, порівнюючи російських мислителів із німецькими, дійшов висновку, що глибоке духовне споріднення, яке зближує Росію з Німеччиною, багато в чому визначається однаково критичним ставленням німецько- і слов'янофілів до Заходу, до його політичної культури, до його духовних цінностей. Духовна близькість обох народів, та популярність, яку мали в обох країнах антизахідні ґрунтовно-народницькі погляди, – саме це й зумовило в нього побоювання: німці, подібно до росіян, які зневажили при більшовиках гуманістичні цінності своєї культури, теж можуть під впливом нацистів піти «диктаторсько-терористичним шляхом».

І Томас Манн звертається до тих властивостей німецького духу, до тих гуманістичних традицій, які могли б стати на заваді «російській спокусі». Надію на те, що Німеччину не спіткає доля Росії, Томас Манн обґрунтовує принциповими відмінностями в поглядах двох рівних за рангом наставників своїх народів – «небожителя» Гете та «великого письменника землі російської» Толстого, який «для своєї країни і свого народу має приблизно таке ж значення, що для нас автор “Фауста” і “Вільгельма Мейстера”»¹⁴. Яка роль ідей «великого письменника землі російської» в «більшовицькому перевороті», що трапився в його країні? Оцінюючи значення «європейсько-прогресистської ідеї», тобто марксизму, з одного боку, і толстовства – з іншого, Томас Манн пише: «Західно-марксистський чекан, який осяяв ясным світлом великий переворот у країні Толстого (подібно до кожного світла, що опромінює покрив речей), не заважає нам побачити в більшовицькому перевороті кінець Петровської епохи – західно-лібералізованої європейської (курсив Т.М.) епохи в історії Росії, яка з цією революцією повертається обличчям до Сходу. Аж ніяк не європейсько-прогресистська ідея знищила царя

¹³ Т.Манн. «Дух и сущность немецкой республики», Сб – с.77–83.

¹⁴ Т.Манн. «Гете и Толстой», розд. «К вопросу о рангах» – с. 489–494.

Миколу. У ньому знищили Петра Великого, і його падіння розчистило перед російським народом шлях не на Захід, а поворотний шлях в Азію»¹⁵.

У пошуках того, що може споріднювати новонароджений нацизм із більшовизмом, Томас Манн, мені здається, переоцінює роль толстовства в ідеологічному оснащенні російської революції. Насправді її вожді у своїй політиці та пропаганді користувалися фальсифікованою версією марксизму, пристосованою Леніним до захоплення влади в Росії й до створення свого «диктаторсько-терористичного» режиму. І це лежало на поверхні, тобто такий вигляд мав «покрив речей».

Тоді чому Толстой і саме в протиставленні Гете? Чому ж все-таки толстовство як щось, що споріднює нацизм із більшовизмом? У толстовстві, вважав Томас Манн, «виражений протест російського народництва проти гуманістичної цивілізації: у ньому проявляється вороже класичній культурі язичництво Толстого» (курсив Т.М.)¹⁶. ЯЗИЧНИЦТВО – ось ключове слово. Антигуманізм, який пронизував усі сфери життя в країні Толстого, у Німеччині втілювався в німецький фашизм, який визначається Т. Манном як «націоналістичне язичництво, культ Вотана, це, говорячи вороже (а ми хочемо говорити вороже), – романтичне варварство... Фашизм – це етнічна релігія, якій ненависне не тільки міжнародне єврейство, але вочевидь і християнство – як людяна сила»¹⁷. У «націоналістичному язичництві» й «романтичному варварстві фашизму» Томас Манн бачить явну спорідненість із філософією життя, що освятила тягу до Абсолютного, заради досягнення якого в країні Толстого дозволенним тепер було все.

І Томас Манн прагне переконати своїх одноплемінників: «Зараз для Німеччини не час виступати проти гуманізму, брати за зразок ... педагогічний “більшовизм” Толстого ... Навпаки, для

¹⁵ Т.Манн. «Гете и Толстой», розд. «К вопросу о рангах» – с. 598.

¹⁶ Там само – с. 598.

¹⁷ Там само – с. 602.

нас настав момент з усією силою підкреслити й з усією урочистістю прославити наші великі гуманні традиції»¹⁸.

Ці традиції Томас Манн возводить до Гете. «Гуманістична божественність Гете, – пише він, – цілком очевидно приймає якісь інші риси, ніж глибиста первісно-язичницька божественність Толстого...». «Європейський гуманіст» Гете відрізняється від «апостола східного світу» Толстого своїм преклонінням «перед моральною культурою християнства, інакше кажучи, перед його гуманізмом, його просвітницькою антиварварською тенденцією»¹⁹.

4. Нацизм – руйнівник європейської цивілізації, євреї – творці її основ. Наставник Томас Манн: «Німець не може бути антисемітом»

У завершальній частині есе «Гете і Толстой» («Останній фрагмент») Томас Манн викладає своє розуміння «серединності» німців – тієї особливої риси німецькості, яка робить німців «зразком для інших». Він прагне переконати своїх сучасників, що німцям – «цьому серединному народові – громадянину світу» – пасують пафос і мораль, що відповідають його положенню²⁰.

Думка про неприйнятність для німця антисемітизму, який є проявом варварства, була сформульована ще в першій статті на єврейську тематику в 1907 році. І там теж Німеччина протиставлялася Росії. «Допомога у вирішенні єврейських справ, – писав Т. Манн, – вбачається мені нерозривно пов'язаною із загальним прогресом культури, і якщо це питання в Росії постає перед нами в набагато страшнішому і кривавішому образі, аніж у нас, то мені здається, це пояснюється просто тим, що Росія взагалі набагато ближча до варварства, ніж наша західна половина Європи»²¹.

Уже в цій статті Манн протиставляє своє розуміння єврейського питання німецькому ідеологічному антисемітизму. На

¹⁸ Т.Манн. «Гете и Толстой», розд. «К вопросу о рангах» – с. 602.

¹⁹ Т.Манн. «Гете и Толстой», розд. «К вопросу о рангах» – с. 602.

²⁰ Там само – с. 604.

²¹ Т.Манн. «О еврейском вопросе». Сб. – с. 368.

початку ХХ століття європейський антисемітизм став багатоліким, розповсюджувались расистські «теорії», соціальні, економічні, політичні, культурологічні та інші його версії. У Німеччині ж він набув по-справжньому мобілізаційного характеру з поширенням гасла історика Трейчке «Євреї – наше нещастя». У піку Трейчке Томас Манн у тій же статті 1907 року пише про користь і важливість присутності євреїв у Німеччині, про їхній культурний внесок.

Гасло Трейчке було підхоплено не тільки нацистською пропагандою, а й узагальнено. Євреї були тепер представлені як «нещастя» ВСЬОГО людства, як расова загроза цивілізованим народам, очолюваним арійською расою. У своєму протистоянні нацизму Томас Манн спочатку показував усю абсурдність нацистських зазіхань на роль «захисника цивілізації». Нацизму як «націоналістичному язичництву», як «етнічній релігії», що є ворожою християнству, тобто як силі, яка знищує європейську цивілізацію, письменник протиставляє євреїв як творців основ цієї цивілізації. Відтепер це КОНСТАНТА Томаса Манна в його протистоянні ідеологічному антисемітизму. У всіх своїх роботах, починаючи з 20-х років, він послідовно протиставляв нацистському власне розуміння ролі євреїв у світовій історії, свою оцінку їхнього фундаментального внеску в європейську цивілізацію.

У 1937 році письменник виступає в клубі «Кадіма» (на івриті – «Вперед») із декларацією: «Цим виступом я заявляю про свою позицію: я захищаю нестримно ідейні цінності, які перебувають під загрозою ...». Йдеться про розгул антисемітизму в Німеччині, що четвертий рік була під владою нацистів. Антисемітизм, пише Манн, включає «усі сьгоднішні темні, плутані, значною мірою зв'язані людські якості», він – «наслідок тих містичних уявлень, у полоні яких перебувають маси, антисемітизм – їхнє гасло». «Антисемітизм – це аристократизм черні: “Я хоч і ніхто, але я не єврей”». Для антисеміта показовою є потреба знаходити в скрутних обставинах «винного, посилати цапа-відбувайла в пустелю ненависті й дифамації, робити з нього опудало,

зображуючи мерзенним і неповноцінним, щоб відчувати себе трошки краще, сильніше, благородніше...». Це про антисемітизм, який споживає і сповідує чернь. Чи тільки чернь²²?

Томас Манн: «Ми в Німеччині відчули, до якої духовної убогості це призводить, коли інтелектуали, вчені, письменники, мислителі – з помилкового прагнення до єднання з народом, плутаючи народ і натовп, опустилися до рівня черні і принизились до духовної підтримки її гасел. Вони збезчестили себе й заслужили жалюгідну роль, яку відіграють тепер під каблуком черні. Властиві черні якості не можуть бути облагороджені духом, що зрадив себе: відбувається зворотне – дух принижує себе й опиняється в рабстві. Цього вчить досвід».

Це про антисемітизм у нацистській Німеччині. Визнаючи його всенародність – від черні до еліти, Манн заявляє про неприйнятність антисемітизму для німця. Чому? «Антисемітизм, – стверджує письменник-наставник, – викликає обурення кожного, хто знає, які заслуги мають німецькі євреї у сфері дослідження і творчості». І далі: «Справа не лише в тому вкладі, який євреї внесли в духовне становлення Європи і який настільки ж великий, як внесок греків, і, на мій погляд, абсолютно виключає будь-який антисемітизм. Додамо до цього подяку, визнання важливості, необхідності існування єврейського духу для сучасності і для майбутнього нашого континенту»²³.

Повертаючись до ідей свого есе «Гете і Толстой», Манн резюмує: «Німець, вихований на Гете, для якого, за словами його вчителя, має значення тільки питання “культура чи варварство”, не може бути антисемітом ...»²⁴. Томас Манн навряд чи вважав себе єдиним німцем, «вихованим на Гете». І, звісно, він бажав, аби таких німців було більше, і його звернення служило тому, щоб німці почули заклик бути учнями Гете. Таким був метод наставника Томаса Манна.

²² Т. Манн. «К проблеме антисемитизма». Сб. – с. 192.

²³ Т. Манн. «К проблеме антисемитизма». Сб. – с. 192.

²⁴ Т. Манн. «Гете и Толстой». Соч., т.9 – с. 571.

Нагадаю: це 1922 рік. Йде перегляд позицій себе «аполітичного». Саме тоді Манн, дотримуючись своїх переконань, покладає на себе місію наставника. У листі до Ернста Бертрама він писав: «Думка, що по-справжньому мною тепер володіє, – це думка про нове особисте здійснення ідеї гуманності...». У лютому 1922 року письменник прочитав доповідь «Ідея органічного зв'язку сповіді і виховання». На ідеї виховання, що базується на сповіді, зіставлялась сповідально-педагогічна творчість великих наставників двох народів – Гете і Толстого. На цій же ідеї будував власну творчість Томас Манн. Сповідь, на відміну від простого визнання своєї провини (покаяння), – аналітична. У ній представлені причини й обставини події, своєї участі в ній – тим вона і виховна. Виховання особистим прикладом – найпереконливіше. Й есе як «критичне спостереження власного життя» завжди, за словами Т. Манна, супроводжувало його творчість.

Для переконання вихованців застосовуються різні методи. Пенітенціарні для наставника Манна неприйнятні. Він використовує позитивні стимули – прагне переконати вихованців, що вони такі, якими вони МАЮТЬ БУТИ, і тому те-то й те-то погане, якщо вони і роблять, то всупереч своїй природі. Звідси прагнення переконати німців у їхній природній мудрій «серединності», звідси ж прагнення переконати своїх одноплемінників, що їхній духовний батько – Гете і що відхід від його уроків гуманізму (а заодно й уроків самого Манна) – це відхід від своєї справжньої німецькості, серединної і гуманної за своєю природою, мудрою за своїм походженням.

Метод вирощування і заохочення «хорошості», безсумнівно, найгуманніший, і саме з цієї причини він був не здатний вистояти проти виховно-пропагандистських, котрі сповідують ненависть і підкріплені наднасильством методів тоталітарних режимів.

Це так. Але Томас Манн, поєднуючи виховання зі сповіддю, слідував СВОЄЮ місією наставника неухильно.

Розділ II

ТОМАС МАНН: «ХРИСТИЯНСТВО – ДУХОВНИЙ ПЛІД
ЮДАЇЗМУ». ТВОРЕННЯ ТА РУЙНУВАННЯ ЛЮДЯНОСТІ.
СУТНІСТЬ І СПОРІДНЕНІСТЬ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ.**1. «Серединність» і благочестя німців, їхній зв'язок зі «вченням народу Священного писання»**

Що ж у німецькій духовній культурі робить неприйнятним для німця всілякий екстремізм і вже поготів антисемітизм? Повторю: у заключній частині есе «Гете і Толстой» Томас Манн пише про «серединність» німців – їхню унікальну здатність поєднувати в собі природне начало з духовним, їхню органічну чужість усякому екстремізму – філософському, політичному, націоналістичному. Роль «серединності» у школі національного виховання – особлива тема в романі «Чарівна гора». «Німецький дух, – писав Т. Манн, пояснюючи головну ідею цього роману, – означає те саме, що “середина”, а “середина” – те саме, що бюргерство...». Беручи на себе роль наставника, письменник прагне перетворити своє власне розуміння ідеї серединності в загальнонаціональне надбання. Він вірить, що своїм прикладом, прикладом героя свого роману Ганса Касторпа може наблизити перетворення належного в суще, розумного в дійсне. І доти, доки нацизм існує як якась ідеологічна доктрина, як політична потенція, тобто доти, доки не виявлені реальні масштаби його вкоріненості й сили його впливу на німців, Томас Манн прагне переконати себе та інших, що єдине істинно німецьке – це гуманність. У цьому сенсі істинно німецьке рівнозначно загальнолюдському. Але загальнолюдське – це й істинно єврейське, яке формувалося на світанку європейської цивілізації. Як це відбувалося, як проходила кристалізація людського в людині?

Про це роман-епопея «Йосип і його брати».

Читаючи не тільки роман, а й доповідь про нього, мимоволі доходиш висновку, що в переказах про Йосипа насамперед втілені уявлення Манна про юдаїзм як про «культурну основу буття».

І буття, передусім, європейського, духовним фундаментом якого, писав Томас Манн, було юдеохристиянство. Томас Манн неодноразово стверджував, що, давши світу єдиного Бога і десять заповідей, євреї заклали основи людської моральності, духовну основу західноєвропейської цивілізації, основи її християнської культури, бо «християнство є не чим іншим як духовним плодом юдаїзму».

Ці уявлення про юдаїзм знайшли своє відображення в теології роману, яка, за словами Т. Манна, виводиться з «трактування властивої Старому завіту ідеї союзу між Богом і людиною» (курсив Т.М.)²⁵. Думаю, варто трохи детальніше розглянути теологію роману Манна і його інтерпретацію релігійності.

«...У викладі подій мій роман, – писав Т. Манн, – дотримується Книги Буття, намагаючись із незмінною жартівливою серйозністю залишатися вірним цьому першоджерелу, і багато місць у тексті вельми нагадують тлумачення і коментар П'ятикнижжя Мойсея – нагадують мідраш, написаний якимось ученим рабином»²⁶. Оновлення релігійних текстів у мідрашах Т. Манна обумовлено приведенням їх у відповідність, по-перше, з тими науковими знаннями, на яких ґрунтується його розповідь, і, по-друге, із запитамі сучасної автору епохи.

Вище вже йшлося про те, що Томас Манн виводив теологію роману з головної танахічної ідеї – ідеї союзу, договору між Богом і людиною. Між Богом і Авраамом, пише Томас Манн, укладається «вічний завіт, цей багатообіцяючий для обох сторін договір, до якого Господь ставився настільки ревниво, що вимагав від свого народу безроздільного, без якого б то не було загравання з іншими богами, яких був сповнений світ, поклоніння. Це було примітно: з Авраамом і його заповітом у світі з'явилося щось таке, чого раніше в ньому не було і чого народи не знали – проклята можливість порушувати заповіт, відпасти від Бога»²⁷.

²⁵ Т.Манн. Доклад «Иосиф и его братья». Т.9 – с. 172-198.

²⁶ Там само – с. 172-198.

²⁷ Там само – с. 172-198.

Але разом з «проклятою можливістю» з'явилася і її благодатна альтернатива, яка відрізняє Авраама та його потомство від інших народів, – можливість зберігати вірність єдиному Богові. «Авраам зібрав різні сили в одну силу і назвав її Г-дом – пише Т.Манн, – її одну і раз назавжди, а не тільки для свята, коли в улесливих гімнах приписують всю силу і віддають всі почесті якомусь одному богу ..., щоб наступного ж дня і в сусідньому храмі проспівати іншому богові це ж саме»²⁸. Єдинобожжя, вірність і служіння одному Богу призвели до нового і в ставленні людей один до одного – у родині (перехід від полігамії до моногамії), у спілкуванні (вірність у дружбі і в співробітництві), у відносинах людей і суспільства з владою.

Прагнення до вищих цілей веде до розвитку і вдосконалення обох сторін союзу – і Бога, і людини. Подібно до того, як Бог не може без допомоги людського розуму піти вперед, так і розум людини не може розвиватися без Бога. Звідси розпочатий з Авраамом і досі неперервний діалог між Богом і людиною. Але вже на самому початку цього діалога людина формується як особистість, як «Я», і тільки з такою людиною можливий діалог, у якому друга сторона виступає як «ТИ». Ось як це бачить Томас Манн, коментуючи відповідний розділ Тори. «Бог існував, і Авраам ходив перед ним, освітлений у душі об'єктивною Його Близькістю... Він був і в Авраамі, який пізнав Його завдяки Йому. Але це-то і надавало силу і вагу власного “Я” праотця; це вагоме, сильне Б-гом “Я” аж ніяк не збиралося зникнути у Б-гові, злитися з Ним і перестати бути Авраамом, ні, воно дуже сміливо і твердо протистояло Йому, – звісно, на величезній відстані від Нього, бо Авраам був тільки людиною, порох земний, хоча і пов'язаний із Ним пізнанням і освяченим існуванням Бога в ролі “ТИ”. На такій основі Б-г уклав з Авраамом вічний завіт...»²⁹.

Розпочатий з Авраама і відтоді неперервний діалог між «Я» і «ТИ», між людиною-особистістю та Богом і є основою

²⁸ Т. Манн. «Иосиф и его братья», М., 2000 – с. 373.

²⁹ Т. Манн. «Иосиф и его братья», М., 2000 – с. 369.

релігійності, яку автор «поєми про людство» розуміє як «вдумливість і послух; вдумливу увагу до внутрішніх змін, яких зазнає світ, до мінливої картини уявлень про істину і справедливість; послух, який негайно пристосовує життя і дійсність до цих змін, до цих нових уявлень, і в такий спосіб слідує велінням розуму» (курсив Т.М.)³⁰.

Так інтерпретується юдаїстський принцип СВОБОДИ ВИБОРУ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ людини, яка повинна вміти розпізнавати «погане, застаріле, все те, з чого людина вже внутрішньо виросла, що стало нестерпним, нестерпним або, на мові Ізраїлю, “поганим”». Становлення людства, людського в людині збігається з формуванням «Я» – суверенної, відповідальної, здатної до самостояння та обдарованої самоусвідомленням і релігійною свідомістю о с о б с т о с т і. Особистість кристалізується у тривалому процесі колообігу, точкою відліку якого Томас Манн обирає «народження з первісного колективу Авраамового “Я”». «Зазітхання людського “Я” на роль центру світобудови є передумовою відкриття Бога»³¹.

Але і внук Авраама, Яків, хоча і бачить у собі «справжнього героя драматичної повісті свого життя», теж ще перебуває «в полоні нерозчленованості колективного буття». І лише син Якова Йосип – «людська індивідуальність, що вивільняється» – уже не тільки герой своєї життєвої драми, а й її режисер.

Якщо людське в людині рівнозначно її формуванню як суверенної особистості, то розчленування є процесом і результатом знищення особистісного в людині. І Т. Манну зрозуміло, що розбещення суверенної особистості, її повернення в «нерозчленованість колективного буття» («маси»), дегуманізація – це саме те, що несуть із собою «диктаторсько-терористичні» режими – нацизм та більшовизм. І все, що відбувалося вже з самого початку протистояння їм, – відмова Томаса Манна від аполітичності на користь демократії, його захист розуму проти обскурантизму,

³⁰ Т.Манн. «Иосиф и его братья», М., 2000 – с. 373.

³¹ Т.Манн. «Иосиф и его братья», М., 2000 – с. 373.

його захист особистості від дегуманізації, його боротьба проти страхітливих форм винищувального антигуманізму – все це знайшло опору в «поемі про людство», яка створювалася протягом двадцяти років – з 1923 по 1943 роки. «Велика епічна праця, яка пройшла зі мною через всі роки вигнання і яка додала цілісності моєму буттю». Так визначав для себе значення тетралогії про Йосипа її автор.

2. Томас Манн про сутність тоталітарних режимів. «Масова людина» – опора антисемітської й мілітаристської політики нацизму.

За роки, що минули від задуму роману до його публікації, завершилася коротка історія Веймарської республіки, нацисти прийшли до влади, встановивши всеосяжний «диктаторсько-терористичний» режим, вістря якого було спрямоване проти євреїв, і розв'язали Другу світову війну. При потуранні західних демократій, яке нерідко перетворювалось у сприяння, почали і продовжували технічно організоване поголовне знищення «народу Священного писання».

Томасу Манну було зрозуміло, що так і не втілилася в дійсність викладена ним як споконвічно національна й одночасно загальнолюдська ідея «серединності», яка зв'яже благочестя німців зі вченням народу Священного писання. Навпаки, ставали реальністю соціально значущі процеси дегуманізації, яких він так побоювався.

17 жовтня 1930 року (через сім років після промови «Про німецьку республіку») у тому ж Бетховенському залі прозвучало звернення Томаса Манна «Німецька мова. Заклик до розуму». Письменник аналізував причини «сенсаційного волевиявлення народу» – під час виборів до рейхстагу у 1930 році Нацистська партія набрала 6,4 млн голосів і здобула 107 депутатських місць у парламенті, тимчасом як у 1928 році за неї проголосувало 810 тис. німців, і вона здобула всього 12 мандатів. Що забезпечило успіх і дало змогу довести «величезну притягальну силу

націонал-соціалістичного руху»? Потужна пропагандистська кампанія, вважає Т. Манн. Руйнувалася віра в розум, прославлялося повернення до язичництва, «до радикально ворожого гуманності вакхічного культу природи», йшло «вихвалання життєдайних сил несвідомого». Усе це Томас Манн відносить до духовних джерел нацизму, що явно протиставляє язичництво християнству. До особливо дієвих ідей нацизму Томас Манн відносить посилено пропаговану нацистами «нордичну віру», яка «ще небезпечніше і ще страшніше затоплює і паралізує мізки». Не використовуючи цих руйнівних ідей, нацизм навряд чи б здобув таку владу, якої він досяг, «ставши виразником продиктованих почуттям переконань мас». І письменник робить висновок: у Німеччині (як і в Росії, яка реалізує «пролетарське вчення про кінець світу») «фанатизм стає принципом порятунку, захоплення – епілептичним екстазом, політика – масовим наркотиком... Розум відвернув свій лик від людей...»³².

За рік до цього виступу в новелі «Маріо і чарівник» Томас Манн, спостерігаючи передвиборчу кампанію нацистів з активною участю у ній Гітлера і Геббельса, показав, як заїжджий «чарівник» може за допомогою вміло прорахованої пропаганди гіпнотично підпорядковувати собі перетворену в покірну масу групу знеособлених гіпнозом людей³³. Прокинувшись від гіпнозу, осоромлений уві сні Маріо пострілом, що уклав гіпнотизера, демонструє дієвий засіб припинення одурманення людей, захисту їхньої гідності та повернення до них розуму.

Промова «Заклик до розуму», як і «Промова про німецьку республіку», переривалася тупотом ніг, виттям і лайкою. Від розправи доповідача врятував його друг, диригент Бруно Вальтер, який вивів Т. Манна через запасний вихід до машини.

30 січня 1933 року завдяки ще «сенсаційнішому голосуванню» народу до влади в Німеччині приходять Гітлер. 11 лютого Томас Манн вирушає в короткочасне лекційне турне Європою.

³² Т.Манн. «Немецкая речь. Призыв к разуму». Сб. – с. 122–127.

³³ Там само – с. 122–127.

День від'їзду став першим днем «напівдобровільного-напіввимушеного» вигнання з Німеччини, яке стало довічним.

Покинувши Німеччину, Томас Манн напружено стежив за тим, що відбувалося в його нещасливій країні. Його жахає те, що криється за «жахливим і підлим обманом з пожежею рейхстагу»³⁴. Письменник вважає, що «підпал з однаковим успіхом могли зробити як нацисти, так і комуністи, авторство може бути приписано і тим, і іншим, бо межа між ними в духовному й особистісному плані настільки ж розмита і нечітка, як межа між націонал-соціалізмом і комунізмом узагалі. Я схильний вбачати прихований сенс процесу у виявленні близькості, спорідненості та навіть ідентичності націонал-соціалізму і комунізму. Його результатом буде доведення *ad absurdum* ненависті й ідіотської пристрасті до знищення один одного. По суті ж цього зовсім не потрібно, вони лише різні, – як різняться між собою брати, – вираження одного й того ж історичного явища, одного й того ж політичного світу...»³⁵.

Така схожість, точніше спорідненість, знаходить своє вираження в спільному для обох країн державному устрої – і в Німеччині, і в радянській Росії запанувала тоталітарна держава, яка «не тільки є основою влади, а й підпорядковує собі все, також і культуру, і передусім її, командує нею, знає, якою вона повинна бути, у диктаторський спосіб беручи собі виняткове право керівництва, і, не допускаючи суперечностей, скорочує її до своїх понять...»³⁶. Насамперед, нагадаю, йшлося про схожість, подібність, спорідненість ідейних джерел антигуманізму в країні Гете і в країні Толстого. Тепер же Томас Манн доходить висновку про тотожність політичних форм його втілення в обох країнах: тоталітарного типу держава рівною мірою ворожа західній цивілізації, ідеї свободи, істини і права як у фашистській Німеччині, що проголосила диктатуру, антикомунізм і винищувальний

³⁴ Т. Манн. «Из дневников», 24 октября 1933 г. Сб. – с.143-144.

³⁵ Там само – с. 143–144.

³⁶ Т. Манн. «Внимание, Европа!». Сб. – с. 158–172.

антисемітизм, так і в Радянському Союзі, що декларував демократію, інтернаціоналізм і антифашизм.

Відмінності існували, отже, в ідеологічному оформленні тоталітарних режимів, у змісті й методах їхньої пропаганди. Нацистська відрізнялася повною відвертістю, відкрито проголошувала цілі рейху – світове панування арійської раси, винищувальний антисемітизм, повне підкорення «новому порядку» інших народів, слов'янських – насамперед.

Спорідненість обох тоталітарних режимів ставала все очевиднішою. «Наці-більшовизмом» називає Т. Манн те, що виникало при укладенні Пакту Молотова-Ріббентропа в серпні 1939 року. «Нове варварство, – пише він, – дуже природно вступило в контакт із нібито протилежною йому Росією. Якщо цей блок, у якому понад триста мільйонів осіб, протримається, то майже немислимо, що цивілізація, яка за час довгої війни теж зазнає змін, зможе перемогти його і поставити свої умови... Майбутнє в пільмі...»³⁷.

У конкурентній боротьбі за світове панування «Братик Гітлер» пішов війною на брата-Сталіна. Томас Манн робить усе можливе для того, щоб залучені у світову війну народи здолали нацистську Німеччину.

Активний опір варварству, що насувається, відрізняв позицію Томаса Манна від позиції тих, кого він називав «ренегатами культури». До них він передусім відносив Освальда Шпенглера, який приймав без опору передбачений ним «Занепад Європи».

Закликаючи до дії, Т. Манн аналізує природу «масової людини» і роз'яснює, чому саме цей «людський тип» стає опорою тоталітарних режимів, чому йому дістається влада, як це «блискуче показав Хосе Ортега-і-Гасет у своїй книзі "Повстання мас". Викоринюючи культуру, ці режими надають повний простір антидуховному резонансу «масової людини», її змішаному з марновірством «світогляду», її стереотипам і забобонам. Проголошуючи істинним усе, що служить їхнім «абсолютним принципам», підмінюючи істину міфом, а виховання – пропагандою, тоталітарні

³⁷ Т. Манн. «Из дневников», 2 сентября 1934 г., Сб. – с.150.

режими цілком імпонують «оскаженілому обивателю», який «крім насильства вірить тільки в брехню, і в брехню ще більш ревно, аніж у насильство». Жадану свободу від свого «я» і «позбавлення страху перед життям масова людина знаходить у колективістському сп'янінні», освяченому ідеологічними приманками, такими як велич держави, панування вищої раси, нещадна боротьба з ворогами.

На противагу «ренегатам культури» Томас Манн переконує: вторгнення «масової людини» в цивілізацію не означає неминучого кінця європейського світу. «Європу чекає загибель у тому і тільки в тому випадку, якщо вона продовжить свій відступ». Томас Манн попереджає: якщо не позбутися гіпнозу, якщо й далі дозволити експлуатувати принципи свободи і толерантності, якщо гуманізм не стане войовничим, «Європа збереже своє ім'я тільки в історії»³⁸.

Розділ 3

КАТАСТРОФА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА. НАЦИЗМ – ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗЛО

1. Томас Манн про відступництво західних країн і їхню зрадницьку політику щодо знищеного європейського єврейства. Нацизм – цивілізаційне Зло

Після короткого перебування в Швейцарії у 1938 році Т. Манн переїздить у США. І там своє слово, свій авторитет він ставить на службу тим силам, які «здавалося, могли ще звести греблю, що перегороджує шлях фашистській війні»³⁹. Його, однак, глибоко пригнічує відступництво цих сил. Західні демократії, цілеспрямовано дотримуючись принципу невтручання, виявили повну байдужість «до долі німецького народу, звірств у концентрацій-

³⁸ Т. Манн «Внимание, Европа!», Сб. – с. 158–172.

³⁹ Т. Манн. «Вступительна стаття к сб. «Внимание, Европа!». Сб. – с. 241–244, 246.

них таборах, тортур і вбивств, переслідувань євреїв і християн..., до вигнання всього духовного, до терористичного панування неосвіченої більшості в центрі Європи, що потрясло основи західної цивілізації»⁴⁰. У тому ж 1938 році, що і цитований збірник його політичних статей, Томас Манн пише доповідь «Про прийдешню перемогу демократії», з якою він об'їздив 15 (!) міст Америки, подібно до того, як у 1921-му він об'їздив головні міста Європи з доповіддю «Гете і Толстой».

Розкриваючи історичні переваги демократії, Томас Манн і тоді, і тепер бачив різницю між «належними» і «сущими» демократіями. Напередодні війни він піддавав різкій критиці «короткозору, слабку і безглузду політику західноєвропейських держав», яка надала «націонал-соціалістичному режиму таку повноту влади, яка дає можливість цим людям творити, нічого не приховуючи і ні з чим не рахуючись, рішуче все»⁴¹.

Пацифізм Заходу був маскою фашистських симпатій, він обернувся Мюнхеном 1938 року й став «відчаєм усього світу». І хоча Т. Манн знав це завжди, він пише, що «будь-яка війна, навіть та, що ведеться за людство, залишає після себе багато крові, велику деморалізацію, огрубіння, отупіння», – тоді він «пристрадно мріяв про війну проти Гітлера і підбурював до неї»⁴².

Війна проти фашизму була боротьбою проти «скасування всіх моральних досягнень людини»⁴³. І Томас Манн докладав усіх зусиль, щоб не переміг «цинічний погляд, ніби війна була всього лише боротьбою держав за владу і закінчилася перемогою лише завдяки перевазі в силі»⁴⁴. Томас Манн прагне довести до свідомості сучасників: нацизм – не просто військовий противник, він

⁴⁰ Т. Манн. «Вступительна стаття к сб. «Внимание, Европа!». Сб. – с. 241–244, 246.

⁴¹ Т. Манн. Письмо А.Мейер от 17 февраля 1943 г. Сб. – с.428–429.

⁴² Т. Манн. Письмо Г. Гессе от 8 февраля 1947 г. Сб. – с. 322.

⁴³ Т. Манн. «Немецкие слушатели». Радиоречь, январь 1942. Сб. – с. 275–277, 350–351.

⁴⁴ Т.Манн. «О нюрнбергских процессах». Сб. – с. 317–318, 355.

послідовно і неухильно знищує всі підвалини цивілізації, він – ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗЛО. Пробне отруєння газами чотирьохсот молодих голландських євреїв Томас Манн оцінює як «свідому і демонстративну історичну дію», якою нацисти хочуть увійти в історію. Тим часом до цього повідомлення в Америці поставилися як до «страхітливої вигадки»⁴⁵. Антисемітизм у руках нацистів – «не що інше, як засіб, гайковий ключ для того, аби розібрати на частини увесь механізм нашої цивілізації». Міф про шкідливість євреїв використовується, щоб заволодіти світом, підточуючи його зсередини, приваблюючи «маленьку людину ерзацом аристократизму: “Може бути, я ніхто, але, принаймні, не єврей!”. Удар по євреях – “народу Священного писання” – був сигналом до початку загального походу проти основ християнства. Те, свідками чого ми є сьогодні, не що інше, як ще одне повстання непереможених язичницьких інстинктів проти встановлених десятима заповідями обмежень. ... Тим самим те, що відбувається з євреями, – не тільки єврейське питання»⁴⁶.

Це мало бути непорушною істиною для німців, вірних своїм культурним традиціям. Але належне і на цей раз не стало сущим. Занадто масовою була німецька участь в антиєврейських «народних розвагах», щоб можна було утриматися від збірного поняття «німці» й узагальнюючого – «Німеччина». Сущим для них стало інше, світові до того невідоме, – методичне, індустріально організоване винищення мільйонів чоловіків, жінок, людей похилого віку, дітей, яких засудили на болісну смерть лише тому, що вони євреї. У ті роки, коли багато хто продовжував вірити або вдавати віру в те, що з Європи надходять усього-на-всього «страхітливої вигадки», Томас Манн робить усе від нього залежне, щоб довести до відома та свідомості сучасників масштаби і суть Катастрофи європейського єврейства. У вересневій радіопромові 1942 року (однією з 55 промов, передачі якими регулярно виходили в ефір

⁴⁵ Т.Манн. «Немецкие слушатели». Радиоречь, январь 1942. Сб. – с. 275–277, 350–351.

⁴⁶ Т. Манн. «Опасности, грозящие демократии». Сб. – с. 271–273, 348.

у роки війни) він говорить: «Сьогодні дійшло до знищення, до маніакального рішення повністю стерти з землі європейське єврейство». На підтвердження цитується радіопромова Геббельса: «Наша мета – знищити євреїв. Переможемо ми або будемо переможені – ми повинні досягти нашої мети, і ми її досягнемо». Як нам тепер відомо, Геббельс озвучує рішення Ванзейської конференції, що відбулась у січні 1942 року і на якій нацистським керівництвом був прийнятий робочий план «остаточного розв'язання єврейського питання». План приводився в дію, і Томас Манн, спираючись на дані польського уряду у вигнанні, сповіщає своїх слухачів, що тільки «у Варшавському гетто гестапо замучило до смерті сімсот тисяч євреїв, з одного тільки Мінська – сімдесят тисяч. Чи знаєте ви про це, німці?». Німці і весь світ мали також знати, що «тисячі євреїв із Франції відправляються в товарних вагонах на Схід..., що є точний звіт про те, що не менш ніж 11 тисяч польських євреїв протягом чверті години були перетворені в трупи»⁴⁷.

Звідки ці цифри в польського уряду у вигнанні? Тепер відомо, що такі дані поставляв польський офіцер Вітольд Пілецький, який добровільно заточив себе в Освенцим і втік звідти в квітні 1943 року. Польський уряд пересилав цю отриману ціною смертельного ризику інформацію уряду Великобританії. У 1945 році Пілецький представив повний звіт про Освенцим. Звіт був опублікований через 55 років у 2000 (!!!) році. Польська народна демократія розстріляла Пілецького у 1947 році. Тепер він визнаний одним із видатних героїв Другої світової війни. Інший офіцер Армії Крайової, Ян Карський, навмисно потрапив у Варшавське та в інші гетто, звідки євреїв відправляли в табори смерті, побувавши і в самому такому таборі, переборовши непереборне, дістався до Лондона. Його звіт про планомірне винищення євреїв був направлений уряду Великобританії. Навесні 1943 року Карському вдається прорватися до Рузвельта. Президент і його оточення

⁴⁷ Т. Манн. «Немецкие слушатели». Радиоречь, 27 сентября 1942 года. Сб. – с. 412–414.

волюють не вірити «таким страхіттям». Карський разом зі своїм звітом представив Декларацію єврейських лідерів, що була звернена до урядів, у якій пропонувалося оголосити нацистам, що у відповідь на акції знищення євреїв населення Німеччини буде піддаватися бомбардуванням. Черчилль зачитав Декларацію в парламенті. Далі загального обурення і співчуття справа не пішла. Резон – чому тільки на єврейські акції? Як до цього поставляться російський та інші народи, котрі були тоді під окупацією? Немов у відповідь на цей резон, Томас Манн писав: «Інші народи також зазнали на собі жорстокості нацистів... Але тільки євреї були засуджені до винищення»⁴⁸.

Голос Томаса Манна не був голосом із хору. Він порушував цілком зловмисне замовчування. Влітку того ж 1943 року Томас Манн доводить до відома цивілізованого світу, що кількість загиблих, яка вже обчислюється мільйонами, продовжує зростати, «оскільки ці страшні акції проводяться у все більших розмірах». «З них найбільше євреїв зі Східної Європи, тобто тих людей, кого винахідники німецької раси панів вважають шкідливими комахами і тому заявляють, що покликані очистити від них землю. Насправді ж східноєвропейське єврейство – резервуар культурних сил і ґрунт, на якому вирости генії і таланти, які збагатили західну науку і мистецтво». І Томас Манн звертається до оточуючих його стовпів демократії: «...ми, які хвалькувато вважаємо себе борцями за гуманізм і людську гідність, повинні запитати себе, чи ми робимо хоча б усе від нас залежне, аби пом'якшити невимовні страждання, які знецінюють усякий гуманізм»⁴⁹. Письменник нагадує про корабель з єврейськими біженцями, «який у 1939 році, як привид, блукав морями, і жоден порт його не приймав, допоки нарешті емігрантів прихистили маленькі країни, Голландія і Бельгія.

“Світ у лінощах серця свого дозволив Гітлеру насміятися над цим”» (курсив мій. Л.Д.)⁵⁰.

⁴⁸ Т. Манн. «Упорный народ». Сб. – с. 425-428.

⁴⁹ Т. Манн. «Гибель евреев Европы». Сб. – с.418–419.

⁵⁰ Там само – с. 418-419.

Томас Манн говорить про корабель «Сант Луїс» із 930 єврейськими біженцями на борту. Через пів року після «Кришталевої ночі», у травні 1939 року він узяв курс на Кубу. Після прибуття виявилося, що всі візи пасажирів анульовані і на Кубу їм в'їзд заборонено. Корабель простояв на рейді кілька днів, упродовж яких тривали переговори з урядами США та інших країн про дозвіл на в'їзд. Відмови надходили звідусіль. Уряд Куби зажадав негайного відплиття корабля, інакше він буде атакований силами військового флоту. У червні корабель із виснаженими і зневіреними людьми повернувся до берегів Європи. Капітан Густав Шредер доклав неймовірних зусиль, аби хоча б частину його пасажирів узяли європейські країни. Англія прийняла 287 осіб, Франція – 224, 214 – Бельгія, 151 – Голландія. Врятувалися ті, кого прийняла Англія, інші розділили долю євреїв з окупованих нацистами країн.

Томас Манн задається питанням: «Чому євреям не був наданий притулок, коли ще був на цей час, у країнах, де було достатньо місця і де могли стати в пригоді робочі руки, хоча б тимчасовий притулок, без зобов'язання залишити їх там назавжди?»⁵¹. Причина йому відома. «...Кривава розправа над євреями викликає загальне схвалення, у кращому випадку наштовхується на байдужість», – зізнається він у щоденнику⁵². Інших же він перекоонує: «Але й сьогодні (1943 рік) ще не пізно. Імміграційні закони у великих демократичних державах установлені для нормального часу... З бюрократичною байдужістю дотримуватися їх у сьогоднішніх умовах..., – роз'яснював істинний сенс злорякості бездіяльності “демократів” Т.Манн, – значить показати фашистським ворогам ахіллесову п'яту замість того, аби тимчасово змінити ці закони і довести, що війна дійсно ведеться в ім'я гуманності та людської гідності»⁵³.

Схоже, такі міркування взагалі не спадали на думку керівникам демократичних держав, які приїхали на конференцію

⁵¹ Т. Манн. «Гибель евреев Европы». Сб. – с.418-419.

⁵² Т. Манн. Из дневников. 23 апреля 1943 год. Сб. – с. 415.

⁵³ Т.Манн «Гибель евреев Европы». Сб. – с. 418–419.

в Евіан (Франція) в липні 1938 року. Конференція, на яку прибули представники 32 держав, була скликана з ініціативи Рузвельта і присвячувалася одному питанню – про надання притулку політичним біженцям. Ішлося, насамперед, про євреїв, становище яких різко погіршилось після окупації Австрії (аншлюсу) нацистами в березні 1938 року. Конференція тривала майже два тижні (5–16 липня), встигли виступити представники всіх країн трьох континентів – Європи, Америки, Австралії. У результаті були ухвалені рішення, які продемонстрували, що ЖОДНА КРАЇНА У СВІТІ не хоче впускати євреїв. Зрозуміло, такі рішення остаточно розв'язали Гітлеру руки. Про це й пише Т. Манн, імовірно, маючи на увазі Евіанську конференцію: «Гітлер кинув виклик світові: “Якщо ви такі гуманісти, чому ж ви не приймаєте євреїв? Але ви не готові це зробити, жодна країна не готова”»⁵⁴.

Багато хто трактує, і не без підстави, БЕЗ-діяльність вільного світу як його СПІВ-участь із Гітлером. У будь-якому разі лише через чотири місяці після Евіану, в ніч з 9 на 10 листопада 1938 року, в Німеччині пройшли жахливі погроми, відомі як «Кришталева ніч». Почалася повальна втеча євреїв із підвладних Гітлеру територій. Але тікати було нікуди – випадок із кораблем «Сант Луїс» та інші подібні історії є доказами того.

Послідовність подій переконує: Ванзейська конференція в січні 1942 року, на якій було прийнято план ІНДУСТРІАЛЬНОГО організованого тотального знищення євреїв, є ПРЯМИМ НАСЛІДКОМ Евіанської конференції 1938 року. А також наслідком того, що винищення, яке здійснювалося в країнах Східної Європи «ручними методами» (масові розстріли, один із перших – Бабин Яр, що став символом Катастрофи східноєвропейського єврейства), вважали нерентабельним – занадто повільним і трудомістким, та ще й зі втратою корисних відходів (волосся, золоті протези тощо). Фабрики смерті й тоді, коли про них стало відомо, не викликали жодної реакції. У такий спосіб демократії продемонстрували повну свою байдужість до долі європейських

⁵⁴ Т.Манн «Гибель евреев Европы». Сб. – с. 418–419.

евреїв, повне своє потурання справжнім злочинам нацизма проти людства. Таким був сенс їхньої БЕЗ-ДІЯЛЬНОСТІ, яка насправді перетворилась на СПІВ-УЧАСТЬ із нацизмом. Манн вважав природним, що кожен із народів, залучених у бійню, боровся, насамперед, за своє збереження і свою свободу. Але водночас він вважав власним обов'язком показати, що крім зрозумілої для кожного мети – захисту себе та свого народу, війна ведеться і в ім'я спільних цілей. Саме через те, що цілеспрямоване винищення єврейства – і за задумом, і за виконанням, і за результатами – означало крах духовних підвалин цивілізованого людства, захист і порятунок євреїв мали усвідомлюватись як одні зі спільних завдань, як завдання загальнолюдські.

Належне, втім, знову – і в розпал Катастрофи, і в повоєнному світі – продовжувало бути дуже далеким від сущого.

Розділ 4

Т. Манн: «Немає рівних єврейському народові в самостійності, твердості, хоробрості...» про героїзм євреїв у Другій світовій війні.

Євреї, які зазнали найстрашніших втрат, сприймалися більшістю як пасивна маса, що покійно йде на страту. Насправді ж рідко які євреї «добровільно» збиралися в «маси» (часто казали «в отару, як вівці»), далі гнані на «колективну плаху» (Василь Гроссман, «Треблінське пекло»). У переважній більшості це були жінки, люди похилого віку, діти, були й чоловіки, обдурені нацистськими грізними наказами про переселення, за невиконання яких – розстріл. Але і в середовищі цих приречених назрівав опір. Нині відомі численні повстання в гетто і зовсім уже немислимі – в таборах смерті Собіборі, Треблінці й Освенцимі. У результаті два найбільші центри знищення євреїв – Собібор і Треблінка – перестали існувати. «Та не наприкінці війни, а з-під німців, налитих ще повною силою – в 1943 році», – пише історик

Катастрофи Анатолій Кардаш⁵⁵. У тому ж 1943 році було не одне звернення до союзників із проханням розбомбити хоча б під'їзні шляхи до фабрик смерті, але, як відомо, вони продовжували функціонувати на повну потужність майже до самого кінця війни, аж до їхнього звільнення Червоною армією та військами союзників. І тільки завдяки повстанням самих євреїв, немислимим у таборах смерті, виконання «Остаточного розв'язання» в двох із них було припинено. Вони перестали існувати взагалі!

Ці повстання, як і повстання у Варшавському гетто, не можна розцінювати як «бої місцевого значення». Знищення таборів смерті – це удар по нацизму як такому, по його генеральній меті, по його головних устремліннях та планах. Планах винищення всього єврейського народу з попереднім доведенням убитих людей до тваринного стану.

Опір і героїзм євреїв доводили їхню людську стійкість. Недаремно ж меморіал у Єрусалимі – Яд ва-Шем – називається музеєм пам'яті Катастрофи і Героїзму. Але введений Європарламентом Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, як ми бачимо, має іншу назву. Він відзначається щорічно 27 грудня, починаючи з 2005 року, в ознаменування річниці звільнення Освенцима Червоною армією. Полком, який першим увійшов у табір смерті, командував полковник Григорій Давидович Єлисаветський, один із пів мільйона євреїв, які воювали в Червоній Армії. І один із півтора мільйона євреїв у всіх арміях союзників. День пам'яті Катастрофи в Ізраїлі, крім Міжнародного дня в грудні, особливо відзначається в квітні – він приурочений до початку повстання у Варшавському гетто. Виникає питання: чи не час і на міжнародному рівні перестати культивувати стереотип євреїв як лише беспорядних жертв? (Правильніше – залишених без допомоги жертв механізованої системи тотального знищення

⁵⁵ Аб Міше (А. Кардаш.) Преображення єврея. Тель Авів, 2013, стор.132. У цій книзі, присвяченій різноманіттю боротьби євреїв із нацизмом, Кардаш пише про керівника повстання в Собіборі Олександра Печерського (він був у нього в Ростові в 1983 році) і з його слів – про повстання євреїв.

всього народу.) У спільній боротьбі з нацизмом євреї були повноцінними її учасниками, дієвими і результативними партнерами інших народів скрізь – у воюючих арміях (півтора мільйона), у партизанських загонах, у підпіллі, у рухах опору, зрештою, в особливо героїчних ситуаціях – у повстаннях в гетто і таборах смерті.

Думаю, Томас Манн схвалив би день пам'яті євреїв у Другій світовій війні таким, як його прийнято відзначати в Ізраїлі. Ще в роки війни йому стало відомо про повстання у Варшавському гетто. Томас Манн високо оцінив героїзм його організаторів і учасників. Виступаючи навесні 1944 року на виставці документів, приуроченій до пам'ятного дня – 19 квітня 1943 року, першої річниці «незабутнього героїчного повстання євреїв Варшавського гетто проти їхніх мучителів», Манн висловлює впевненість у тому, що «єврейському духу і його освяченому релігією розумінню дійсності уготована ще важлива роль при творенні соціального світу, риси якого поступово починають вимальовуватись»⁵⁶. У тому ж 1944 році у збірнику, присвяченому 70-річчю Хаїма Вейцмана – «дослідника природи найвищого рангу..., мудрого і впливового керівника єврейського народу», котрий виявив таку наснагу і такий характер, що його «можна вважати ланкою у нерозривному ланцюзі – від Амоса до Єзекиїла», – Томас Манн називає євреїв стародавнім, талановитим і необхідним світу народом. «Немає рівних єврейському народові – пише він, – у самостійності, твердості, хоробрості... Він найзавзятіший народ на землі, він є, він був, він буде...»⁵⁷.

Томас Манн – і це очевидно – не обмежує внесок євреїв у світову культуру їхньою духовною творчістю в давнину. Для нього абсолютно не характерне ставлення до євреїв як до історичного релікту, уявлення про те, що їхня жива історія давно вичерпалася. Уявлення, яке впродовж двох тисячоліть культивувалося християнською церквою і яке знайшло також підтримку в деяких учених. (Так, наприклад, вважав французький історик раннього

⁵⁶ Т. Манн. «Єврейському робочему комітету». Сб. – с. 428.

⁵⁷ Т. Манн. «Упорный народ». Сб. – с. 425–427.

християнства Ернест Ренан). Ще в довоєнному 1937 році Т. Манн говорив про принципово важливу участь єврейської частини населення Німеччини в німецькій культурі, і, крім того, – про «важливість, необхідність існування єврейського духу для сучасності і для майбутнього нашого континенту».

Світ потребував тоді й має потребу тепер «у єврейській нації і її своєрідності так само, як він потребує для свого існування та прогресу всякого іншого варіанту і відтінку людського й національного характеру». Стійкість єврейського народу, його «жива увага до нового, яка несе в собі майбутнє, виявляться необхідними й обов'язковими в усі прийдешні часи».

Розділ 5

ТОМАС МАНН ПРО ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Великий провидець Томас Манн, як ніхто, досягнув, наскільки тісно переплетені єврейські долі з долями загальноєвропейськими. Він одним із перших, якщо не перший, продемонстрував цивілізаційний вимір не тільки єврейського вкладу в європейську культуру, а й Катастрофи європейського єврейства. З тим самим виміром він підійшов до оцінки єврейської державності, відтвореної через дві тисячі років після її втрати. Довгі роки Томас Манн вважав домінантою в житті єврейства ЄВРОПЕЇЗАЦІЮ, а в сіонізмі дотримувався його духовної версії. Коли ж стало ясно, що євреї не тільки вкорінені в Європі, а й поховані в ній, Томас Манн беззастережно перейшов на позиції політичного сіонізму. Він наполягав на тому, що лише власна держава, здатна організувати САМОзахист, САМОстояння народу, може гарантувати його безпеку, його подальше повноцінне існування, продовження його історії.

Заперечуючи своїм опонентам, Томас Манн аналізував ту політичну реальність, у якій єврейська держава з'явилася на світ і яка стала політичним контекстом усієї його подальшої історії.

Обстоюючи відроджений Ізраїль, Томас Манн послідовно викривав продовження цинічної політики великих держав, якої вони дотримувалися в подвоєнні та воєнні часи. Він показав, якою згубною для євреїв була протидія англійців єврейській репатріації до й під час війни, якою підлою вона ставала, коли вцілілі в Катастрофі євреї намагалися дістатися до своєї єдиної у світі батьківщини-притулку. Уже перша війна Ізраїлю – війна за незалежність (1948) довела адекватність оцінок Томаса Манна. Він стверджував, що напад арабських країн на новонароджений Ізраїль багато в чому було спровоковано «боротьбою великих держав за нафту та бази»⁵⁸. І ми знову бачимо, наскільки для нього був неприйнятним маніпуляційний, самокорисливий підхід до євреїв, на цей раз до їхньої держави. Манн писав: «Війна розпалювалася англійцями, зацікавленими у відновленні свого мандата на Палестину». Але особливо він вказував на протистояння двох держав – СРСР і США. 19 березня 1948 року, коли до закінчення терміну мандата залишалось менше двох місяців, американська делегація в ООН відкликала свою згоду на розділ Палестини. «Останнє рішення США, – стверджував Т. Манн, – ніяк не пов'язано з Палестиною, а тільки з військовими планами проти СРСР»⁵⁹.

Щойно народжений Ізраїль ставав розмінною монетою у великій політичній грі. Обурюючись цинізмом цієї гри, Томас Манн не закривав очі на принципові відмінності гравців. Про США він писав: «...Ми тут ведемо важку боротьбу проти тенденцій, які, як ми побоюємося, могли б морально і фізично зашкодити цій, безумовно, порядній країні»⁶⁰. Томас Манн оцінював повоєнний СРСР як країну, де вкорінена «тоталітарна політика, на яку приривув і якої добивається комунізм»⁶¹.

Йдеться про політику Сталіна, який розпочав новий виток державного терору. Томас Манн пише про кампанії проти

⁵⁸ Т. Манн. Лист И.Магнесу від 1 квітня 1948 року. Сб. – с. 433–435.

⁵⁹ Т. Манн. Лист И.Магнесу від 1 квітня 1948 року. Сб. – с. 433–435.

⁶⁰ Т. Манн. Лист Джулію Ейнауді від 28 червня 1953 року. Сб. – с. 330–331.

⁶¹ Л. Дымерская-Цигельман. «Томас Манн и его «Доктор Фаустус». «Исследования по истории науки, литературы и общества». Ганновер, 2020.

творчої інтелігенції, що швидко переросли в боротьбу з «безрідними космополітами». Саме тоді в оновленій месіанській версії советизму, на новому етапі боротьби Сталіна за світове панування з'являється новий Ворог, ворог комунізму й заодно «всього прогресивного людства». Нове всесвітнє Зло – це сіонізм, Ізраїль. Це нова мішень тотального антисемітизму, який наслідує нацистський і теж чреватий, як і нацистський, «остаточним розв'язанням єврейського питання». Бо він націлює на Ізраїль, що став сучасним Центром існування єврейського народу. Після загибелі європейського єврейства життєвий Центр народу перемістився на Близький Схід.

Під час неоголошеної війни з Ізраїлем у СРСР розробляються ідеологія й політика антисіонізму, тактика і стратегія боротьби з ним. АНТИСІОНІЗМ – це принципово НОВИЙ формат боротьби з єврейством, боротьби не тільки зі «світовим єврейством» (Гітлер), а й передусім із його відновленою державністю. Сумнівна честь цього злоякісного новоутворення належить СРСР часів сталінізму й постсталінізму, включаючи «застій» (стагнацію).

У новій політичній ситуації відтворюється синтез терору і пропаганди – цієї відмінної риси всіх тоталітарних систем. Такий синтез стає основою всіх воєн з Ізраїлем, воєн, які за вирішальної участі СРСР формувалися як гібридні. Тих, що стали хибами нашого часу.

При постачанні зброї в арабські країни радянський антисіонізм у перекладанні на арабський стає одночасно прапором «національно-визвольної боротьби» у всіх війнах арабів з Ізраїлем. Ідеологія антисіонізму отримує також широке поширення на Заході. Видаючи себе за борця з новим фашизмом – «фашизмом під блакитною зіркою», із «сіонізмом-расизмом» (організована СРСР резолюція в ООН, 1975 р.), СРСР являє себе в ролі головного антифашиста епохи. Як неоантифашист, він збиває якусь нову «антифашистську коаліцію» в більшості з арабських і африканських країн. У неї під впливом того ж радянського антисіонізму втягуються й західні країни зі своїми «новими лівими», які стали предтечею постлібералізм та політкоректності. Так формувався

успадкований від СРСР діючий і нині електорат в ООН. Що являє собою сучасний антисіонізм-антиізраїлізм? У крайніх його формах, таких, як в ісламському Ірані або в екстремальних арабських країнах і спільнотах, відкрито звучить заклик до повного знищення Ізраїлю, тобто до знищення Центру існування сучасного єврейства. Заклик, який відтворює в оновленій редакції нацистське «остаточне розв'язання єврейського питання». Бо знищення життєвого Центру народу рівносильно повній зупинці серця живого організму, тобто його загибелі.

Сенс ісламізму, який оголосив війну на знищення не лише Ізраїлю, а й усьому Заходу, ставав очевидним багатьом, але далеко не всім. На цей раз ідеться про тих інтелектуалів і політиків, котрі сприяють ісламізму з міркувань «гуманізму», з позиції «захисту прав людини», найзліснішим порушником яких оголошується держава Ізраїль. Їхніми стараннями приймаються десятки антиізраїльських резолюцій в ООН. З цих же кіл виходить вимога делегітимації єврейської держави, тобто вимога позбавити її самого ПРАВА на існування. І незважаючи на те, що Ізраїль – за фактом – є визнаним форпостом Заходу в його протистоянні міжнародному тероризму, ця зрадницька і, по суті, самогубна політика щодо єврейської держави триває.

Суїцидні тенденції в країнах Заходу були в центрі уваги Томаса Манна. Від самого народження Ізраїлю він таврував зрадницьку політику західних демократій, демонструючи їй САМОГУБНИЙ характер. Він показав, якою зрадницькою щодо своєї власної державності, своєї культури та своїх цінностей була бездіяльність демократій, що перетворилася на самогубне сприяння нацизму, який домагався їх знищення і з яким вони вели кровопролитну війну. Про суїцидні тенденції в культурі передвоєнної Німеччини, котрі проклали дорогу нацизму, – післявоєнний епохальний роман Томаса Манна «Доктор Фаустус». Він так його й назвав – «Роман моєї епохи». Виявилось, не тільки його, а й нашої, не тільки 20-го, а й 21 століття⁶². Виявилось, що не тільки в повоєнній

⁶² Л. Димерская-Цигельман. «Томас Манн и его «Доктор Фаустус». «Исследования по истории науки, литературы и общества». Ганновер, 2020.

Німеччини діяли суїцидні тенденції. Вони проявляються в різних формах та в інших країнах Заходу і стають особливо впливовими в наш час.

Самовбивчими погрозами, вважав Томас Манн, чревата була відмова США від згоди на створення єврейської держави. Він писав: «Це – найобурливіша подія з часів з р а д и Чехословаччини в 1938 році. Це сприяло деморалізації світу, що раніше чи пізніше, – попереджає Манн, – призведе до ВСЕОСЯЖНОЇ катастрофи».

Чи не перебуваємо ми на шляху до неї? Адже й тоді зрада, яка почалася з Чехословаччини, здійснювалася й щодо європейського єврейства. Про що тоді ж на повний голос сповіщав Томас Манн. І тоді катастрофа, яка почалася з жертв зради, стала всеосяжною. І подолання цивілізаційного Зла – нацизму – дісталася неймовірно дорогою ціною.

Чи не зіткнулися ми – ті, хто живуть у 21 столітті, зі схожими цивілізаційними проблемами? Чи розуміємо ми, чим є Цивілізаційне Зло нашого часу, у яких формах воно існує, у яких ідеологіях формує свої цілі, кого позначає своїми ворогами, закликаючи до їх знищення? У яких формах веде воно свої війни – інтегральні і виключно терористичні? Хто вершители цього Зла і хто його плічники? Завершився або триває той «захід Європи», який почався зі зради Чехословаччини, а потім продовжився в сприянні знищенню європейського єврейства?

Великий наставник Томас Манн залишив нам у спадок свій досвід і свою творчість. Він показав, як розпізнавати ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗЛО, як важливо визначити його вершителів та їхніх пособників – «пораженців роду людського». І, мабуть, головне – Томас Манн показав, як можна, як необхідно протистояти цивілізаційному Злу свого часу, його ідеологічній, політичній та збройній експансії.

Нам залишається добре засвоїти уроки Великого Європейця.

Переклала з російської Анастасія Чеботарьова

Світлана Сімакова

НАВКОЛО ПЕРЕКЛАДУ

Сава Голованівський і «Рим» Осипа Мандельштама

РИМ¹

Где лягушки фонтанов, расквакавшись
И разбрызгавшись, больше не спят
И, однажды проснувшись, расплакавшись,
Во всю мочь своих глоток и раковин
Город, любящий сильным поддакивать,
Земноводной водою кропят, –

Древность легкая, летняя, наглая,
С жадным взглядом и плоской ступней,
Словно мост ненарушенный Ангела
В плоскоступьи над желтой водой, –

Голубой, онелепленный, пепельный,
В барабанном наросте домов –
Город, ласточкой купола лепленный
Из проулков и из сквозняков, –
Превратили в убийства питомник
Вы, коричневой крови наемники,

¹ Воронеж, 16.03.1937, подается за виданням: *Манделъштам О. Э.* Сочинения: В 2 т. Москва: Худож. л-ра, 1990. Т. 1: Стихотворения / Сост., подгот. текста и коммент. П. Нерлера; Вступ. статья С. Аверинцева. С. 250–252.

Италийские чернорубашечники,
Мертвых цезарей злые щенки...

Все твои, Микель Анджело, сироты,
Облеченные в камень и стыд, –
Ночь, сырая от слез, и невинный
Молодой, легконогий Давид,
И постель, на которой несдвинутый
Моисей водопадом лежит, –
Мощь свободная и мера львиная
В усыпленьи и в рабстве молчит.

И морщинистых лестниц уступки –
В площадь льющихся лестничных рек, –
Чтоб звучали шаги, как поступки,
Поднял медленный Рим-человек,
А не для искалеченных нег,
Как морские ленивые губки.

Ямы Форума заново вырыты
И открыты ворота для Ирода,
И над Римом диктатора-выродка
Подбородок тяжелый висит.

16 марта 1937

РИМ²

Де, розкумкавшись, жаби фонтанові
в бризках топлять безсоння своє,
і, прокинувшись раптом удосвіта,
крізь горлянки потвор порцелянові

² Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України), ф. 404, оп. 3, спр. 135, арк. 13–14.

місто, раде підтакнути панові,
земноводна вода обдає, –

древність тепла, легка і примушена
плоскостопо ступати щомить,
і як Ангелів міст, непорушена
над водою пожовклою снить, –

попелясте блакитне і зморене,
барабанне, мов бляшаний лист,
місто з вулиць і протягів створене,
з ластівчиних поліплене гнізд,
на розплідник убивств обернули ви,
підлабузники слави минулої –
італійські чорносорочечники,
коричневої крові знавці...

Всі твої, Мікеланджело, сироти,
в легкість каменю втілені й стид, –
ніч, змокріла від сліз, і цнотливий,
молодий, легконогий Давид,
Моїсей, що гірською лавиною
зупинився і вщухнув на мить, –
велич волі та сили левиної
в засинанні та рабстві мовчить.

Не для втіхи ледачої калічі
зморшки сходів правічних своїх
Рим-людина повергнув, як в далечі,
у водоймища площ кам'яних,
а щоб крок, надихаючи й палячи,
наче вчинок, озвався на них.

Ями форуму заново вирито,
і розчахнуто входи для Ірода,

і над Римом диктатора-виродка
підборіддя камінне тяжить...

Переклав Сава Голованівський

Машинопис привернув увагу випадково, в останні квітневі дні напередодні 100-річчя від дня київської зустрічі Осипа та Надії. Впевненість поета в тому, що тисячолітня Софія Київська переживе зловісний безлад початку 1920-х, виправдалася. В Києві знову дев'ятнадцятий рік і знову весна. На подвір'ї затишно.

На одному аркуші – імена поетів різного світогляду, різних уподобань та доль. Проте за кожною випадковістю – свій закон.

Вгорі олівцем позначка «Євр», трохи нижче, в лівому куті, – надруковане на машинці прізвище автора вірша – О. Мандельштам. Рукою перекладача в тексті закреслено слово «неначе», замість нього вписано «гірською». Під перекладом – 1937, рік створення вірша. В тій самій теці – переклад поеми «Дойна», вірша «Я та осінь» Мойше Пінчевського. На першій сторінці перекладу поеми «Дойна» вгорі олівцем напис «Єврейс», нижче олівцем «М. Пінчевський», у правому куті напис ручкою [Рива Балясна], закреслений олівцем.

Під час відлиги, у 1955–1956 роках, було заплановано публікацію книжок єврейських письменників їдишем і російською, організовано комісії з видання літературної спадщини розстріляних єврейських поетів, у 1958–1959 вийшла друком класика єврейської літератури – Шолом-Алейхем, Менделе Мойхер-Сфорім, Іцхок-Лейбуш Перец. Спілка письменників України разом з редакцією єврейського літературно-художнього журналу «Советіш геймланд» проводила вечори українською та їдишем. Відзначили також ювілейну дату Шолом-Алейхема, на честь 50-річчя від дня його смерті 19 травня 1966 року в приміщенні Колонної зали Державної філармонії пройшов літературний вечір з великим концертом. Вступне слово проголошував Микола Бажан.

Перекладач Пушкіна і Маяковського, Міцкевича і Байрона, Гете й Гайне, Сава Голованівський у 1960-х роках перекладав з їдишу. Книга Мойше Пінчевського «Хвала життю» («Радянський

письменник») 1960 року виходить з трьома його перекладами – поеми «Дойна», віршів «Я та осінь», «Туга». Прижиттєві книги Риви Балясної з перекладами Голованівського з'являються також у 1960-і та на самому початку 1970-х – «Юнь моя» та «Золотий листопад» («Радянський письменник») – у 1961 та 1967 роках, «Вітри крилаті» («Дніпро») – 1971-го.

Різноманітні примітки у чернетках письменника не дивують.

Проте авторська позначка «Євр» над перекладом «Рима» звичайною не видається.

«Він належав до плеяди поетів “другого призову”, – розповідає про Саву Голованівського українська літературознавиця Елеонора Соловей, авторка захоплюючої «Притчі про поетів», – як Андрій Малишко, Терень Масенко, Леонід Первомайський, Ігор Муратов, Іван Вирган. Їхня відданість соціалістичній ідеї, віра у суспільне призначення митця та його мистецтва обернулася численними драмами й трагедіями цілого покоління – саме це оповіла мені ретроспектива літературного процесу “від Голованівського”: у “невигаданому сюжеті одного життя” (Володимир Панченко) “дух часу” був достеменний...»³.

Сімнадцятирічного українського футуриста Саву Голованівського «власною рукою» ввів у поезію Володимир Маяковський. «Я ходив по бульварах з натхненням своїм, / море хвилі гойдало високі, як гори, / і зривалися з уст моїх, схожі на грім, / рими і словотвори», – вірш «Зустріч в Одесі» 1956 року – згадка про 1927, коли в його душу «вломилася поезія». «Я поклявся / той потиск / повік берегти, / щоб тепло його гріло завжди мою душу, / щоб, ніде не спиняючись, / мужньо іти / до його і моєї / – одної мети. / І ніколи / я слова свого / не порушу». Швидше за все, тоді він не встиг прочитати Мандельштама, поринув у надто стрімкий вир життя.

Іллю Еренбурга, старшого від нього майже на двадцять років, Голованівський побачив уперше 1934 року, блукаючи разом

³ Соловей Е. Притча про поетів. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 99–100. Щиро дякую пані Е. Соловей за слушні поради й небайдуже ставлення до теми.

з Корнієм Чуковським у фойє в перерві між засіданнями Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників⁴. З насолодою називаючи вулиці старими іменами, той спрагло розпитував про Київ. Від'їжджаючи на фронт узимку 1942 року після «справжнього знайомства» в редакції газети «Красная звезда», Голованівський віз із собою знак прихильності метра – подарований маузер. Для обох окупація Києва була особистим лихом. «Киев. Киев! – повторяли провода. – Вызывает горе. Говорит беда», – 1941 року вустами Еренбурга промовляло місто його юності. Відтоді спілкування не припинялося.

«На ній шинеля витерта сіріла / А ноги збито і немає тіла. / Вона прийшла, побубоніла в тин. / Зустріла мати, стомлена і строга. / В однім полку зі мною був твій син. / І я прийшла. Я звуся Перемога. / Був чорний хліб солодкий людям в тиші, / Були від соли сльози солоніші», – перекладаючи вірш Еренбурга «В мае 1945», Голованівський передав авторське відчуття болю, що супроводжувало переможний травень.

Після Фултонської промови Черчилля він часто приїжджає до Москви, спостерігає за діяльністю Еренбурга. В лютому 1947 року просить його написати про роботи київського художника Зіновія Толкачова, свідка звільнення Аушвіца, твори якого «завдяки забобонам певного характеру» намагаються приховати від громадськості⁵, через Павла Антокольського надсилає йому альбоми художника. Разом з Еренбургами їде до Києва. «Крещатика не было, но в каменных вазах цвела герань и милиционеры регулировали движение. Я поднялся по Институтской – вот здесь стоял дом, где я родился, – груды мусора. Сидел долго у Днепра, и снова вставала война, звонок Лапина, переправа через Днепр, годы, которые сливались в один нескончаемый день», – пише Еренбург⁶. На нього чекали кияни. «Між виступами у великих аудиторіях

⁴ Голованівський С. О. Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1988. С. 79.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 135, арк. 13–14.

⁶ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания: В 3 т. Москва: Советский писатель, 1990. Т. 3. С. 12.

і клубах ми чимало ходили по київських вулицях, котрі тільки починали чепуритися після воєнних злигоднів. Їздили за місто, прогулювалися весняними лісами, де вікові сосни ще не загоїли слідів від осколків та куль», – розповідає Голованівський⁷.

Фронтова звичка бути зібраним і готовим до захисту допомагала вижити: 1949 року Любомир Дмитерко в «Литературной газете» звинуватив Голованівського у наклепі на радянських людей – у вірші «Авраам» поет нібито брехав, що люди відверталися від старого, якого в 1941 році вулицями Києва вели на розстріл. Холодний подих століття «бадьорив».

Переховуючись під час боротьби з «безрідними космополіта-ми», Голованівський жив у Еренбурга⁸, який підтримував зв'язок з Надією Мандельштам, 1953 року допомагав їй у справі переводу з Ульяновського педінституту на викладацьку роботу до Чити⁹. Вранці 4 квітня, через місяць після смерті Сталіна, Еренбург і Голованівський, якого напередодні Еренбурги запросили до себе, разом радіють повідомленню в «Правді»: зрештою оприлюднено інформацію про незаконне обвинувачення лікарів, «неприпустимі й суворо заборонені радянськими законами прийоми слідства»¹⁰.

Після реабілітації Мандельштама Еренбург стає членом комісії, що має займатися спадщиною поета, заснованої Спілкою радянських письменників у лютому 1957-го року. Працюючи над книгою «Люди, годы, жизнь», 1961-го присвячує йому один із розділів книги, згодом це викличе знавіснілу критику. Намагається допомогти Надії Мандельштам, яка втратила пропуску, отримати власне житло в Москві. В свою чергу Голованівський 22 грудня 1962 року надсилає Еренбургу вирізку з газети «Літературна Україна» за 21.12.1962, де Малишко в своєму інтерв'ю

⁷ Голованівський С. О. Меморіал. С. 88.

⁸ Бураковский А. З. Все мы, в большинстве, шары на плоскости: Памяти учителя и друга // Заметки по еврейской истории. 2017. № 7(201) // <http://z.berkovich-zametki.com/2017-nomer7-burakovsky/>

⁹ Фрезинский Б. Я. Об Илье Эренбурге // Фрезинский Б. Я. Книги. Люди. Страны: Избр. статьи и публикации // <https://lit.wikireading.ru/12786>

¹⁰ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь. Т. 3. С. 243.

стверджував, що Еренбург закликав до потурання формалістичним пошукам і занепадницьким настроям¹¹. У травні 1965-го на мехматі Московського університету Еренбург головує на першому вечорі, присвяченому Мандельштаму. Береже в пам'яті його слова, які переказав йому співтабірник поета В. Л. Меркулов: «Разыщите Ильюшу Эренбурга... Я умираю с мыслью об Илюше. У него золотое сердце...».

Припущення про існування інспірованого Еренбургом задуму щодо публікації віршів Мандельштама в одному з київських часописів, разом з перекладами українською, підсилив незвичайний збіг обставин: майже одразу після виявлення машинопису художник-мультиплікатор Ніна Чурилова, яка навчалася разом з Юрієм Норштейном на курсах мультиплікаторів, зупинила мене на подвір'ї та розповіла, як на початку 1960-х похапцем намагалася замалювати Еренбурга на одному з вечорів у Політехнічному, запропонувала подивитися невідомі досі портретні начерки.

На перекладах Голованівський знався, кепкував: «Якусь дрібничку втрачено мистецьку / в старанні й творчих муках ремесла, / і кінць зробився схожим на осла / в перекладі з арабської на грецьку»¹².

Але чому було обрано саме «Рим»?

1930 року на пароплаві «Ян Томп» під орудою Петра Ковальчука, пізніше капітана другого за величиною в СРСР пароплава «Курск», Сава Голованівський третім із футуристів після Михайля Семенка та Олекси Влизька відпливає за кордон: про Катанью, Неаполь, Порто Маврізію, Геную напише нариси. Феєричну Італію порівняє з незірваною квіткою та пригорщею зірок. Поширена сентенція, що її згодом перефразує Еренбург, з'явиться в одному з його віршів: «Схоже, справді, неначе ти / жив, щоб тільки побачити, / а побачив, заплющуйся / і спокійно вмирай»¹³. Після повернення поет згадає неймовірне видовище: «Проти вокзалу підводяться рейки одного з найдосконаліших людських

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 188, арк. 8.

¹² Голованівський С. О. Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1988. С. 79.

¹³ Голованівський С. О. Твори: В 3 т. Київ: Дніпро, 1981. Т. 1. С. 38.

витворів – рейки фунікульору до самісінького кратера найлютішого й найживучішого чи не з усіх світових вулканів»¹⁴.

У книзі віршованих вражень «Fronte unico (італійські новелі)»¹⁵ – футуристичний вірш «Везувій»:

<...>...Тепер Муссоліні
і туз,
і диктатор
Змінив традиції
фавн
і фльор,
І тягне його
на самісінький
кратер
Рабами збудований
фунікульор!

З вулкану
дивує його
картина:
Фонтаном вниз
виростає дощ,
І навіть палаци
на Сан-Мартіно
Лежать під ногами
гудроном площ.

І тільки блищать
над усім убогим

¹⁴ Голованівський С. О. Чобіт Європи. Харків: Рух, 1932. С. 41.

¹⁵ Голованівський С.О. Fronte unico (італійські новелі). Харків: Гарт, 1931. Примірник є у ЦДАМЛМ України з авторським дарчим написом: «т. Кундзічу від “поета з нервом” С. Голованівський, Хрк 25/Х 31».

Забиті
у землю
труб ножі.
Лиш він угорі
з королем і богом
Хапає руками
краї
чужі.

Лиш він
обмацує
свою епоху,
Неначе купити її – мета...
...Стоїть Везувій,
димить потроху,
факіровим ротом
вогонь
ковта.

Та тільки зломити
ворожі леза
У нього вистачить
вогню
і сил,

Бо коли
не витримав
Юлій Цезар,
То куди Муссоліні
чи король Еммануїл.

Везувій має
у роті
слину,

«Красная звезда», жив у воронезькій будівлі музичного училища¹⁷, де у листопаді 1941 – червні 1942-го містилася редакція газети. Один із нарисів Голованівського з поля бою в районі Воронежа, «Искупление мужеством», надрукований 7.10.1942, 1943 року виходить окремим виданням у Воронезькому обласному книговидавництві. У березні 1942-го під час вилазки на передову в першу гвардійську дивізію генерала Івана Руссіянова разом з Євгеном Долматовським Голованівський потрапив під обстріл, дістав поранення¹⁸, лікувався у Воронезькому госпіталі, де його відвідували Семен Журахович та Микола Бажан¹⁹.

«Маю сумнів, – каже Елеонора Соловей, – що тоді, у час війни, Сава Овсійович усвідомлював у Воронежі, що ходить слідами Мандельштама. Надто довліла днів злота його, а бідного поета для того й знищили, щоби він щез із свідомості сучасників. Зв'язки тут, безперечно, є, але вони радше містичні, на тонких рівнях, тому й реалізувалися значно пізніше». Це, безумовно, так. Проте від Бажана, який у Києві 1929 року замовляв Мандельштаму кіно-рецензії, рятуючи його від злиднів, Голованівський в госпіталі міг почути, що Воронеж – місто незвичайне. Через десять років доля знову зведе його з Воронежем – у Воронезькому державному драматичному театрі²⁰ 1952-го та 1953-го (п'ятнадцять років по тому, як у театрі Мандельштам завідував літературною частиною), ставитимуть його п'єсу «Сонячна сторона».

З часом у листуванні з друзями дужчатимуть гіркі нотки. Голованівський, який, за словами І. Дзюби, неодноразово потрапляв під пропагандистський артобстріл з боку ідеологічних чи-

¹⁷ Сімома роками раніше у воронезькому музичному училищі викладав Карл Шваб, який грав для Мандельштама на флейті. Його було заарештовано у грудні 1935-го, після чого з'явився вірш «Флейты греческой тэта и йота...»

¹⁸ Див.: Ласунский О. Г. Перо и штык: Литературная жизнь Воронежа в 1941–1942 гг. // Истоки: Этнокультурные особенности Воронежского края. Воронеж: Журнал «Подъём», 2014. С. 48–62.

¹⁹ Соловей Е. Притча про поетів. С. 105

²⁰ Репертуарні довідки театру: ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 2, спр. 202.

новників, з власного досвіду встиг вивчити, «як довго людину нудить навіть після того, як мерзенні вчинки щодо неї припинилися». Втішаючи друга, нагадує: «Письмовий стіл – єдиний притулок для нашого брата у всіх випадках життя»²¹. «Київські чвари і скавуління рідних шакалів»²² здатні були довести до відчаю. Адресовані Голованівському листи ще одного «безрідного космополіта» Леоніда Первوماйського, який саме так означив повітря київського письменницького середовища, рясніють сумними роздумами впереміж із чорним гумором: «На цій землі зросли мої пісні, / На цій землі і по мені їм жить. Готовий для цього випити чашу до дна... Ви кажете, що в ній помиї. Все знаючи, але розуміючи, відповідаю вам, як той чумак своїй дитині у корчмі: а ти думала, батько тут солодке п'є?»²³ Користуючись першою-ліпшою нагодою, Первوماйський виїздить з міста. Займатися самоїдством краще, ніж людожерством, вважає він, згадує Страшний суд, де відділятимуть овець від козлищ, порівнює горобця на Воробійових горах і солов'я на Соловецьких островах, та крізь усі жарти вчувається справжній біль: «Всі минулі болі та образи оживають у мені на київських вулицях. Я роблюся мізантропом... Тут, серед ялин та берез, душа відпочиває – дерево не спроможне образити людину»²⁴. Попри дружню підтримку звикнути до задушливої атмосфери було неможливо. Лише справжнє обурення, яке важко приховати, могло викликати статтю-протест 1969 року, що збереглася в архіві Голованівського, про запозичення сюжетів, які дозволяв собі драматург Олександр Корнійчук, із сумною іронією: я, мовляв, не Веневітінов, Корнійчук – не Пушкін²⁵. Між футуристичними сподіваннями 1920-х на щасливе соціалістичне майбуття, прагненням бути його будівничим і сумними прозріннями кінця 1980-х з «тугою за тим знищеним колом, у якому

²¹ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 175, арк. 1.

²² ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 277, арк. 24.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 108, арк. 2.

чувся куди краще»²⁶ – життя. Народжувалися сумніви. «В себя необходимо верить, – и у тебя есть гораздо больше оснований для этого, чем у большинства других литераторов. Ты уже очень много сделал, и этого не отнимет у тебя никто»²⁷, – вітає Ніколай Чуковський, який теж брав діяльну участь у справі «повернення» Мандельштама²⁸. «Жизнь вся, как есть, при всех условиях, на всей земле, кажется, и в любой стране одинаково ужасна, дрянна, полна отчаяния, злобы и пыток. Тут мы все равны друг другу, как абсолютные нули или одинаковые квадраты, – назначает Павло Антокольський²⁹, – <...> если Корнейчук заведомый подлец, то его дорога окончится соответственно. Ведь были фигуры и посolidнее, от которых почти ничего не осталось, например, Маршак. Но можно найти примеры и более показательные. Совсем неважно, когда и как наступит окончательная оценка, да еще вопрос, так ли она нужна. Вспомни, что было с Пастернаком, с Мариной, да еще со сколькими, с Зоценко, с Платоновым, с Булгаковым. Ведь для них еще не пришел окончательный срок».

Згадуючи цілющий відпочинок за містом, у листі до Миколи Бажана Голованівський зауважує, всі, здається, такою мірою адаптувалися до постійних неприємностей, що «спокій в дальніх місцях... уже теж травмує, як тиша після війни»³⁰. Крім шкідливої

²⁶ Соловей Е. Притча про поетів. С. 120.

²⁷ Лист від 23.01.1961: ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 304, арк. 18.

²⁸ 1964 року Чуковський опублікував вірші Мандельштама, спогад про нього; він також виступав на вечорі 13.05.1965 в Московському університеті. Ім'я Мандельштама з'являється в листуванні друзів 17.04.1965: «Дорогой Саввушка! Пишу тебе вслед. Дело вот в чём. Я легкомысленно сказал тебе, что мне не нужен № 8 “Москвы” с моим Мандельштамом, который я дал тебе почитать. И вдруг пришло письмо от Вовы Познера, и он просит у меня этот № для перевода. Прошу тебя, отправь мне свой экземпляр бандеролькой, чтобы я успел получить ещё до отъезда, а то у меня ни черта не осталось. Ради бога, извини за беспокойство» (ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 304, арк. 28).

²⁹ Лист від 5.02.1970: ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 223, арк. 26.

³⁰ Лист від 29.08.1975: ЦДАМЛМ України, ф. 535, оп. 1, спр. 539, арк. 1.

атмосфери дошкуляли й витівки цензури, які тривали чи не до самої перебудови. На очевидну абсурдність цензурних вилучень Голованівський скаржитья Бажану: «Я воюю з редакторами. Якби Ви знали, що вони вилучають і чого жахаються, не повірили б... Навіть вірші про Англію лякають, шукають і в них аллюзій! Будь-яка спроба замислитись – навіть над власними почуттями – крамола. Слова «туга», «роздум», «прикрість», навіть коли вони стоять поруч із прямими своїми антиподами, викидають нещадно. Що це таке – тупість чи божевілля? <...> І при цьому – багатозначні натяки: не опинайтеся, бо у вас багато недругів – поламають усе взагалі...»³¹

Задум щодо друку віршів Мандельштама могло бути приурочено до однієї з римських мандрівок Еренбурга. Антифашистський характер «Рима»³² дозволяв сподіватися на можливість під його захистом надрукувати поряд менш «злободенні» вірші автора. Отримати текст Голованівський міг від самого Еренбурга³³ або від Євгена Хазіна, брата Надії Мандельштам³⁴. Факт їхнього знайомства засвідчує листування між дружинами Еренбурга та Голованівського:

«Милая Екатерина Трофимовна,
Никак не смогла собраться навестить Вас, а узнала от
Ирины, что Вы ещё лежите.
Поправляйтесь, пожалуйста, скорей, и очень прошу
Вас перед приездом в Киев позвоните мне – очень хочется

³¹ Лист від 2.10.1979: ЦДАМЛМ України, ф. 535, оп. 1, спр. 923, арк. 4.

³² Про «білою ниткою пришитий до нього антифашизм» див. у виданні: Вейдле В. В. О последних стихах Осипа Мандельштама // Воздушные пути. Нью-Йорк, 1961. № 2. С. 81.

³³ Павло Маркович Полян (псевдонім Нерлер) у приватному повідомленні від 14.11.2019: «Доступ к стихотворениям “Воронежских тетрадей” у Эренбурга, конечно, был – через Надежду Мандельштам, которая часто и подолгу находилась в Москве».

³⁴ У ці роки архів Мандельштама зберігається у Миколи Харджієва, який готує до друку його книгу.

увидеться, я буду в Москве. И. Г. сейчас в Риме. Целую Вас крепко, не болейте. Привет Савве Евсеевичу.

Ваша Л. Эренбург.

Письмо вам передаст Е. Я. Хазин, мой старый друг»³⁵.

Еренбург багаторазово бував у Римі, зокрема 1959 року, восени 1961-го брав участь у круглому столі «Схід – Захід». Після виходу розділу, присвяченого Мандельштаму, його звинуватили в перебільшенні масштабів деяких постатей, періодичне відновлення впливу просталінських сил гальмувало вихід книги Мандельштама в «Бібліотеці поета»³⁶. Остання подорож Еренбурга до Рима – травень 1967 року, він мав вручити Премію миру скульптору Джакомо Манцу³⁷. Його зусилля щодо оприлюднення віршів Мандельштама та використання з цією метою периферійних часописів саме у ці роки відомі («Простор», Алма-Ата, 1965, № 4, передмова І. Еренбурга; 1966, № 11, передмова Н. Мандельштам; «Подъём», Воронеж, 1966, № 1; «Звезда Востока», Ташкент, 1967, № 3).

Сподіватися на можливість публікації перекладу дозволяла також пов'язана з Італією різнобічна діяльність Миколи Бажана,

³⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 2, спр. 241, арк. 9, 10, б/д.

³⁶ Книга вийшла друком 1973 року. «Том Мандельштама из серии “Библиотека поэта”, дожидавшийся окончательного разрешения пятнадцать лет кряду и подготовленный к печати Николаем Харджиевым, одним из главных спасителей наследия авангарда, произвел необычайный фурор. Даже люди, совершенно не разбиравшиеся в поэзии, знали, что этот синий томик стоит больших денег. За книгой Мандельштама гонялись больше, чем за соболиным мехом во времена Средневековья, и, подобно этому дорогому меху, она служила разменной монетой. За ней ездили в Среднюю Азию, которая получала свою квоту, как тогда было принято, и перепродавали её в Москве на вес золота. Она продавалась в “Березках” – валютных магазинах для иностранцев. Я покупал её для друзей, которым приходилось оставаться за дверью» (Нива Ж. Жить русским языком: Подарок Георгия Георгиевича // Окно из Европы: К 80-летию Жоржа Нива. Москва: Три квадрата, 2017. С. 37).

³⁷ Фрезинский Б. Я. Об Илье Эренбурге.

одного з віцепрезидентів Європейського співтовариства письменників.

Після повернення з Рима Еренбург почувався погано. Голованівський запропонував йому поїхати до Києва. «Ви гадаєте, що письменник обов'язково повинен померти в місті, де він народився?» – всміхнувся той у відповідь³⁸. Сум оселився в його серці: пішов з життя його найближчий друг, перекладач Овадій Савич. Під час роботи над 21 розділом сьомої книги «Люди, годы, жизнь» через інфаркт 31 серпня Еренбург відійшов у інший світ. «Коротшає вимах орлиних крил – / яка ж бо тому причина? / Все менше друзів, / все більше могил: / Влизько, Еренбург, Тичина...», – напише Голованівський рік по тому.

Спілкування з Еренбургом не припинялося впродовж чверті століття, його смерть була однією з найвагоміших утрат. Незакінчений рукопис сьомої книги його сім'я змушена була забрати з редакції журналу «Новый мир» через цензурні вилучення³⁹, лише через двадцять років, 1987 року, книгу з купюрами надрукував «Огонёк», повний текст мемуарів «Люди, годы, жизнь» у трьох томах у московському видавництві «Советский писатель» 1990-го вперше оприлюднили Ірина Еренбург і Борис Фрезинський.

Публікацію перекладу можна було здійснити лише за умови існування могутньої русійної сили, самотужки з її просуванням упоратися було нереально, а для неодноразово битої людини, хоча б умовно забезпеченої сякою-такою інтеграцією в складний, винятково ієрархічний механізм українського радянського літературного процесу, ризиковано.

Набагато пізніше, наприкінці квітня 1989 року, перебуваючи у госпітальній палаті, у прощальній розмові з другом Голованівський гірко підсумує: «Я для них, у першу чергу, не письменник, а єврей»⁴⁰. Назвати Мандельштама єврейським поетом,

³⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 404, оп. 3, спр. 89, арк. 49. Деяко інша інтерпретація у виданні: Голованівський С. О. Меморіал. С. 89.

³⁹ *Эренбург И. Г.* Люди, годы, жизнь. Т. 3. С. 402.

⁴⁰ *Бураковский А. З.* Все мы, в большинстве, шары на плоскости...

так само, як і себе, він не міг. Позначка «Євр» над перекладом – самозахист свідка кінця відлиги, що закінчилася раніше, ніж залишив цей світ автор її дотепної назви, свідчення невитравного страху, незнищенна пам'ять про те, що в рукописах, як і раніше, можуть бабратися сторонні люди. Чи міг боятися той, хто був свідком відступу радянської піхоти й артилерії, стояв 7.11.1943 року разом з Бажаном та Довженком у щойно звільненому Києві над Бабиним Яром? «Поодинокі доля, якою б тяжкою вона не була, не в силі передати жаху, що його тоді ми всі переживали разом, криючись до того один від одного»⁴¹, – зізнається Голованівський у 1980-х роках.

Чи народився переклад ще за життя Еренбурга, чи був створений пізніше, зрештою, невідомо. Можливо, саме тоді, при виході з гри головного змовника, перекладач вирішив відкласти публікацію до кращих часів, задля обережності поставивши над перекладом «Рима» позначку (після офіційного виходу книги Мандельштама 1973 року вона не мала би сенсу), і за нею він потрапив в одну купку паперів з перекладами віршів Мойше Пінчевського⁴².

Голованівський був поет, його не могли не приголомшити таємничі і незбагненні траєкторії долі, ті самі містичні, не випадкові точки перетину; віриться, що, переживаючи момент творчої співучасті, він відчув себе сполучною ланкою, інструментом провидіння у справі відкриття читачеві рядків загиблого поета, щиро радів цій місії, а переклад таємно вважав частиною тієї особливої заповітної книги, що складалася би з творів, які любив сам і хотів би, щоби любили інші⁴³.

⁴¹ Голованівський С. О. Меморіал. С. 89.

⁴² Щодо друкованих джерел, складові, якими скористався Голованівський, присутні (з урахуванням наведених у примітці варіантів рядків) у: Мандельштам О. Собр. соч.: В 3[4] т. / Под ред. Г. П. Струве, Б. А. Филиппова. [Нью-Йорк:] Междунар. лит. содружество, 1967. Т. 1. Изд. 2-е, доп. и пересмотр. С. 259–260. Зі змінами текст подано у: Мандельштам О. Стихотворения / Вступ. ст. А. Л. Дымшица; Сост., подгот. текста и прим. Н. И. Харджиева. Ленинград: Сов. писатель, 1973. С. 196–197.

⁴³ Див.: Соловей Е. С. Притча про поетів. С. 136.

Переклад з'явився друком 1975 року. Оприлюднив його Микола Бажан, член редколегії великої серії «Бібліотеки поета», майже одразу після офіційного виходу книги Мандельштама. В юності близький до футуристів, Михайля Семенка, Олекси Слісаренка, Гео Шкурупія, впродовж певного часу захоплений поетикою експресіонізму та неокласицизму, 1928 року він створює «Будівлі», де натхненний корабель готичного собору, пристрасть хтивого бароко, що поєднала «українських брам рясне гілля з вільготними акантами Корінта», «гарячий бунтівничий кратер» нових могутніх будовань – виклик митцеві, що «з недоброї породи»⁴⁴ має створити красу. Схожу залюбленість у тривимірний простір, у матерію та речевість Бажан знаходить у Мандельштама. Не дивно, що саме він сприяє появі першої публікації улюбленого поета українською, замовляючи Мандельштаму, який постійно бідував⁴⁵, дві кінорецензії – на комедію кінокомпанії «Межрабпомфільм» «Кукла с миллионами» (1928 р.) режисера Сергія Комарова та сатиричну стрічку кінокомпанії ВУФКУ «Шпигун» (або «Шкурник», 1928 р.) режисера Миколи Шпиковського за оповіданням Вадима Охріменка «Цибала». Перша вийшла у перекладі Дмитра Фальківського 1929 року в березневому номері журналу «Кіно», редактором якого був Бажан, другу 1977 року надрукував за машинописом Юрій Фрейдін.

У 1957 році Бажан долучається до римської зустрічі італійських і радянських поетів, готує антологію італійської поезії в українських перекладах, у жовтні 1958-го як член іноземної комісії СП СРСР і керівник делегації бере участь у першому установчому конгресі Європейського співтовариства письменників, стає його віцепрезидентом від письменників Східної Європи. На IV з'їзді СРПУ він залишає посаду голови правління й присвячує час італійській темі: намагається популяризувати

⁴⁴ З перекладу М. Стріхи вірша Мандельштама «Notre Dame».

⁴⁵ Див.: Крамниця дешевих ляльок: [рец. на к/ф С. Комарова «Кукла с миллионами»] / [пер. та публ. Л. Череватенка] // Новини кіноекрана. 1991. №2 (355). С. 6.

українську культуру в Італії, пише про українських перекладачів з італійської, перекладає італійських поетів, виступає на конгресі в Турині з докладом «Рісорджіменто й література», друкує твори українських письменників у альманасі «Літературна Європа», видає збірку «Італійські зустрічі». Як президент товариства «СРСР–Італія» веде листування з італійським славістом, професором Флорентійського університету Санте Ірачотті щодо заснування кафедр української мови й літератури при Флорентійському, Неаполітанському, Римському університетах⁴⁶. У третьому томі чотири томника Бажана можна знайти нарис «Етна–Таорміна» з його спогадом про грудневі дні 1964-го, коли поетові випало відвідати Сицилію з Анною Ахматовою, стати свідком вручення їй почесної літературної премії. За спогадами дружини, кожна вільну хвилину перебування в Італії Бажан присвячував музеям, знайомствам із творами майстрів Відродження. Разом з іншими перекладачами він готує переклад «Vita nova», підтримує українських художників, ілюстраторів Данте. «Разговор о Данте», видання 1967 року з післямовою Леоніда Пінського, – єдина книжка Мандельштама, що зберігається в його бібліотеці, в музеї-квартирі на колишній Репіна. Наприкінці жовтня 1967-го в складі письменницької групи Бажан їде у творче відрядження до Рима й Мілана на відкриття тижня Радянського Союзу. Він зустрічається з письменниками, в Мілані, Болоньї та Равенні перед інтелігенцією, студентською молоддю, селянами виступає з лекціями про багатонаціональний характер радянської літератури, проблеми культурної революції в СРСР, відповідає на питання, зокрема про напружені стосунки радянського уряду з комуністичною партією Китаю, власне ставлення до роману «Доктор Живаго», долю Синявського й Данієля, лист Солженицина, творчість Булгакова⁴⁷.

Майже через пів століття після публікації кінорецензій, після багаторічної заборони, «Рим» Мандельштама у перекладі Сави

⁴⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 535, оп. 1, спр. 425, арк. 1.

⁴⁷ Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 535, оп. 1, спр. 838, арк. 1–4.

Голованівського друкує знову той само, проте зовсім інший Бажан. Не здатний до відкритого опору, він проходить крізь травматичний досвід поета при владі, змушений виконувати її ідеологічні замовлення, зрештою болісно, повільно й важко повертається до себе справжнього⁴⁸. «Італійський» період для Бажана став переломним, після довгих років задухи саме Італія повернула поетові «невситиму радість видіння й пізнання»⁴⁹. Лев Озеров згадував, з роками листи Бажана, його бесіди «ставали тихішими, глибшими, ніжнішими, людянішими. В ньому завжди жив лірик»⁵⁰. Бажан мріє повернути забуті імена, намагається знайти читача зі спадком репресованих авторів. Як і Еренбург, чекає слушної нагоди, щоби представити твори нещодавно заборонених поетів у несподіваному й гідному контексті. На продовження італійської теми третього березня 1974 року Бажан звертається до Державного комітету в справах видавництва і поліграфії й до видавництва «Мистецтво» з пропозицією включити до плану видань книгу до п'ятисотріччя від дня народження Мікеланджело, в якій італійський скульптор, художник, архітектор і поет «був би представлений хоча б у найголовніших аспектах його творчості»⁵¹. Народи Радянського Союзу, запевняє він, широко відзначатимуть цю дату. Збірник укладає власноруч: Дж.-Г. Байрон, О. Барб'є, Ж.-М. Ередіа, П. Славейков, Е. Верхарн, Л. Стафф, Р.-М. Рільке, О. Мандельштам, П. Антокольський, М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко, Б. Олійник, поезії самого Мікеланджело

⁴⁸ Див.: *Агеєва Віра* Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не) радянського поета. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 496 с.

⁴⁹ Докладніше про «італійський» період Бажана див.: *Костенко Н. В.* Микола Бажан: Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ: Кий, 2004. С. 175–191; *Панченко В.* Український Гамлет в Італії (М. Бажан: Контрасти слова) // *Панченко В.* Літературний ландшафт України ХХ століття: 50 «слайдів». Київ: Ярославів Вал, 2019. С. 237–246.

⁵⁰ *Озеров Л.* Перервана бесіда // Карбованих слів володар: Спогади про Миколу Бажана. Київ: Дніпро, 1988. С. 418, 419.

⁵¹ ЦДАМЛМ України, ф. 535, оп. 1, спр. 491, арк. 1.

в перекладах Д. Павличка, М. Бажана, М. Фішбейна, І. Драча, статті Дж. Вазарі, П. Білецького, фрагменти книг Т. Манна та книг Й.-В. Гете, Стендаля, Р. Роллана, інших, – наклад вісім тисяч, крейдований папір, суперобкладинка та майже вісімдесят кольорових та чорно-білих якісних ілюстрацій. Показчик прізвищ, імен та назв стверджує: «Мандельштам Осип – російський радянський поет. Вірш, поміщений в збірнику, викриває обличчя фашизму, Муссоліні, що захопив 1922 року владу в Римі»⁵². Про специфічні вимоги часу нагадують також уривки з Ф. Енгельса та Г. Плеханова на окремих сторінках, цитата з К. Маркса на початку статті П. Білецького та традиційні слова наприкінці про соціалістичну культуру, що закономірно успадковує та опановує все найцінніше, найвище, що було вироблено людством у процесі його попереднього розвитку. Бажан розумів, книга – данина людині, яка перемогла свій час. Сумний досвід змушує поета й упорядника, який несе тягар відповідальності за весь збірник, опис ватиканської «П'єти», найкращого твору Мікеланджело, завершити згадкою про кров італійських комуністів.

З невеличкими виправленнями («попелясте блакитне наморене», «зупинився й ущухнув», «повергнув, із далечі») вірш було надруковано завдяки третьому змовнику, який долучився пізніше й, користуючись першою сприятливою можливістю, частково втілив первісний задум. Публікація «Рима» у перекладі Сави Голованівського⁵³ наочно продемонструвала остаточне скасування заборон і вторувала шлях майбутнім українським перекладачам Мандельштама.

Появі «Рима» Мандельштама передували апокаліптичні рядки «Стихов о неизвестном солдате». Попри те, що розвиток теми не

⁵² Мікеланджело: до 500-річчя з дня народження: збірник / уклад. М. П. Бажан. Київ: Мистецтво, 1975. С. 332–333. За інформацію про публікацію перекладу в цьому збірнику щиро дякую Є. Васильєву (1971–2021).

⁵³ Це перший відомий нам на сьогодні український поетичний переклад Мандельштама, надрукований в Радянському Союзі.

подобався авторові⁵⁴, «Рим» є вступом до страшної симфонії, якою диригуватиме «геній могил». Під загрозою опинилося не місто – «место человека во вселенной». Всі образи, що народжуються в цей час, є світоглядно визначальними: підборіддя диктатора-виродка, що нависає над Римом, жайворонки, які дзвенітимуть попри завершення світу, образ побратима, втішно-грішного розбійника небесного кліру Франсуа Війона, звернення до виночерпця та чашника, флейта, рівнодення якої йде на спад, що її не можна вгамувати і не можна покинути, смертоносне наповнення морем і політ услід за променем.

Саме цей момент буття поет відчув як «узел жизни, в котором мы узнаны и развязаны для бытия». Внутрішні паралелі з римським вигнанцем, які у Мандельштама завжди поруч з образом Рима, ведуть до відчуття наскрізних моделей буття. У такому контексті Рим справді є символічною формою культури, парадигмою єдності, Вічним Містом, що дозволяє людині розгадати таємницю існування⁵⁵. Не дивно, що, наче замикаючи коло, поет саме в цей час подумки повертається до Києва, ще одного вічного міста, де вперше з такою гостротою на тлі надзвичайно ліричної весни відчув смертоносний подих століття. За свідченням Надії Мандельштам, віршем «Как по улицам Киева-Вия...» поет збирався завершити «Воронезькі зошити». Перша його строфа, як билинний зачин, має обернену в минуле, дійсну в момент створення й водночас загрозово пророчу силу.

...«У сердца свои законы, и о Киеве я неизменно думаю как о своей родине», – писав Еренбург. «Всякий раз, когда я попадаю в Киев, я обязательно подымаюсь один по какой-нибудь крутой улице, <...> подымаюсь, и кажется мне, что только с Липок или

⁵⁴ Мандельштам О. Э. Сочинения: В 2 т. Т. 1. С. 567.

⁵⁵ Пшыбыльський Р. Рим Осипа Мандельштама // Мандельштам и античность: Сб. статей / Под ред. О. А. Лекманова. Москва, 1995. С. 33, 34 (Записки Мандельштамовского общества, т. 7).

с Печерска я могу взглянуть на годы, на десятилетия, на прожитый век»⁵⁶.

На початку грудня 1940-го, зустрівши в Москві вдову поета, розгублений і зневірений, він промовив: «Есть только стихи: “Осы” и всё, что Ося написал». Мандельштам став для нього поезією і життям на фоні загального божевілля й загибелі⁵⁷.

Київ – дивовижне місто, тут зберігається все. Виходить до Шевченкового парку подихати повітрям замислений Микола Бажан. Назустріч йому чимчикує Голованівський. Вулицями вічного міста, міста свого кохання, від Софії Київської до грецької кав'ярні знову прямують однолітки, Ілля Еренбург і Осип Мандельштам, і говорять – про любов до Фра Беато, етруські саркофаги, пам'ятник Данте на Володимирській гірці, можливості мистецтва та можливості щастя.

⁵⁶ *Эренбург И. Г.* Люди, годы, жизнь. Т. 1. С. 282, 286.

⁵⁷ *Мандельштам Н. Я.* Вторая книга: Воспоминания / Подгот. текста, предисл., примеч. М. К. Поливанова. Москва: Моск. рабочий, 1990. С. 390.

Емілі Бенедек

ДИТЯЧИЙ ПРОЕКТ
ФОНДУ ГАРОЛЬДА ГРІНСПУНА
«ПІЖМАНА БІБЛІОТЕКА»

Гарольд Грінспун – напевно, найвизначніший з єврейських філантропів, який нерегулярно відвідує синагогу, керівник найбільшої у світі єврейської книжкової програми.

«У дитинстві в мене були проблеми з читанням і правописом, але я завжди любив казки. Коли я задумався про силу казок для передачі багатства єврейського життя і дізнався, що на ринку існують прекрасні єврейські дитячі книги, я зрозумів, що цією ідеєю варто зайнятися. Якщо в тебе є підприємницька жилка, ти знайдеш спосіб досягти мети», – розповів він у недавньому електронному листі Tablet.

Фонд Грінспуна PJ Library («Піжамна бібліотека»), розташований у масачусетському місті Агауем, щомісяця розсилає понад 650 тис. дитячих книг сімома мовами в 27 країн – від Венесуели до України, від Австралії до ПАР – сім'ям, де виховуються єврейські діти. Багато родин, які отримують книжки, є змішаними. Іноді ці сім'ї живуть у селах, де інших євреїв немає. І хоча деякі родини ведуть єврейський спосіб життя, дуже багато з них говорять, що PJ Library – їхній важливий єврейський ресурс.

Ерік Робертс, президент Єврейської федерації Атланти, зазначив: «PJ Library – одна з найбільш інноваційних ідей, які тільки бачив єврейський світ. Тільки подумайте: щомісяця я знаходжу

в поштовій скриньці подарунок від єврейської громади з ім'ям моєї дитини на конверті, і це книга, яка доєднується до зростаючої єврейської бібліотеки в мене вдома. І ніхто не просить у мене за це грошей. Це просто революція. Крім того, ніхто не задає зайвих питань. Ти кажеш, що ти єврей? Чудово, нам цього досить».

У США книги отримують діти від народження до восьми років. У 9-річному віці вони можуть вступити в програму PJOurWay, де самі вибирають з величезної бібліотеки дитячих книг – і так до досягнення віку бар/бат-міцви.

Більшість книг видано звичайними комерційними видавництвами, і вони не обов'язково мають яскраво виражену єврейську тематику. На форзаці PJ Library додає матеріали на єврейську тему і пропонує сім'ям інші ресурси та заняття. У PJ Library є і власне видавництво.

Роздаючи одні й ті самі єврейські книги всім єврейським дітям, незалежно від того, де вони живуть, програма підтримує незмінну надію Грінспуна: «Ми можемо дотримуватися різних думок, наш світогляд і наш погляд на єврейство можуть відрізнятися, але ми пам'ятаємо, що ми один народ».

Гарольд Грінспун народився в 1929 році і виріс у районі Оберндейл містечка Ньютон у штаті Массачусетс. Куди б він не пішов, його всюди чекали уроки антисемітизму. Його невістка Вінні Сандлер-Грінспун розповідає: «Гарольд походив з релігійної родини, але знав, що, якби він не був євреєм, життя було б значно простішим».

Гарольд вважав, що єдиний для нього спосіб домогтися успіху – заробляти гроші. У коледжі Мальборо, який він відвідував кілька років, Гарольд купив стару пральну машину Maytag і «встановив у ній скриньку для 25-центових монет. Мені не потрібно було платити за гарячу воду і за електрику. Я тільки збирав 25-центовики. Так почалася моя підприємницька кар'єра».

Пройшовши шлях проб і помилок, долаючи невдачі, в 30 років він купив багатоквартирний будинок, відремонтував його і став здавати квартири. Потім придбав ще один, і тепер створена

ним компанія Aspen Square належить до числа 50 провідних приватних компаній, що займаються інвестиціями в нерухомість і управлінням нерухомістю в США.

25 років тому в Гарольда Грінспуна виявили рак язика. Він почав замислюватися про свою спадщину: «Я не міг просто померти людиною, котра заробляє гроші. Це здавалося мені вульгарністю».

Тоді Грінспун зрозумів: «Люди зі статком повинні знайти притулок для свого статку – щоб їм було комфортно давати гроші на те, що здається їм важливим».

Одне Грінспун знав напевне: він хотів зробити щось для єврейського народу.

Ідея з книгами народилася в нього в середині 2000-х за пасхальним столом старшого сина і його дружини Вінні. Вінні як подарунок роздала дітям книги з книгарні Israel у Бруклайні, штат Массачусетс. Гарольда вразило, з яким захопленням його онуки схопили ті книжки.

Приблизно тоді ж Гарольд почув про програму «Бібліотека уяви» Доллі Партон з радіостанції NPR і став вкладати гроші в цей проєкт. У 2005 році він створив PJ Library, використовуючи партнерську модель Партон. Сьогодні в PJ Library 200 партнерів на місцях по всій території США. Вони допомагають програмі знайти сім'ї, оплачують книги і створюють додаткові проєкти.

У PJ Library є філія і в Ізраїлі – «Сифріят Піджама». Проєкт, започаткований у 2009 році, працює спільно з Міністерством освіти Ізраїлю. В Ізраїлі та інших країнах книги роздають у школах, а потім учні забирають їх додому.

Як одну й ту ж саму главу з Тори щотижня читають у синагогах усього світу, так і всі ізраїльські єврейські діти одного віку, які навчаються в державних школах, отримують одні й ті ж самі книги.

«Сифріят Піджама» також займається перевиданням класичних дитячих книг, написаних засновниками і засновницями ізраїльської культури.

Тепер у PJ Library є безліч книг ізраїльських авторів, так що американські діти можуть читати й ізраїльські історії.

У Гарольда є й інші захоплення, зокрема єврейські табори для дітей та паблік-арт. JCamp180 здійснює безперервне керівництво цілою низкою некомерційних єврейських таборів, зміцнюючи їх з організаційної та фінансової точки зору.

Грінспун також допомагає єврейським організаціям підтримувати їхнє фінансове становище.

На одній конференції багато років тому Гарольд дізнався про цікаву програму, що спонукає людей заповідати гроші улюбленим єврейським організаціям.

У 2010 році він започаткував нову загальнонаціональну ініціативу LIFE & LEGACY. Він шкодує лише, що не почав займатися цим раніше. На його думку, якби така програма відкрилася 20–30 років тому, «єврейські школи перебували б нині в зовсім іншій ситуації, тому що в них були б гроші». Євреї давно залишають заповідати на користь лікарень, університетів і благодійних фондів.

Тепер у LIFE & LEGACY є 63 громади-партнери, що працюють з 700 різними організаціями. Через 10 років вони отримають 1 млрд доларів за різними заповідями, переважно дрібними і середніми. Якщо люди жертвують гроші університетам, де вони навчалися, то чому б не підтримати єврейські дитячі табори?

Грінспун – людина дуже енергійна. Він високий, худорлявий, багато плаває, ходить у походи і займається рафтингом на гірських річках, а шість років тому захопився скульптурою. Він знаходить у лісі мертві дерева, які стоять без листя, спилує їх та робить з гілок різні вироби і великі конструкції. Потім він пішки відносить скульптуру назад на природу, щоб там вона отримала друге життя. Можна сказати, що дух усіх його починань – реновації житлових комплексів, створення великої бібліотеки для єврейських сімей, розвиток механізмів фінансового підживлення потреб організацій, відродження дерев – це лагодження того, що було зламане.

Грінспун заявляє: «Мені подобається бути філантропом».

Переклала з російської Анастасія Чеботарьова

Михайло Міцель

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ЄВРЕЙСЬКА ФІЛАНТРОПІЯ США

МЕТА ДАЛЕКОЇ ВИПРАВИ

Події сторічної давнини, які є у центрі нашої розповіді, були епізодичними для двох задіяних сторін: митрополита Андрея Шептицького і очільників Єврейського об'єднаного розподільчого комітету (Джойнт). Розуміння нагальних потреб громад, що жили разом, але окремо, поєднали в певному часі цих різних людей – американських єврейських філантропів та провідника Української греко-католицької церкви. Однакове бачення болючих і дуже конкретних проблем дітей-сиріт Східної Галичини призвели до позитивного результату.

Завдання нашої розвідки не полягає в описі релігійних і дипломатичних зусиль митрополита в часі його виснажливої трирічної поїздки на Захід¹. Визначимо лише основні константи, що передували місії до Західної Європи та Америки. Після заняття Львова російськими військами 3 вересня 1914 р., митрополит Андрей був змушений 19 вересня під конвоєм охоранки виїхати

¹ Див.: Августин Баб'як. Подвиг митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920–1923) і його взаємини з урядом Польщі. – Тренто-Больцано, 2013. Ця робота а також книга д-ра Михайла Марунчака дає детальний опис перебування митрополита Андрея Шептицького на Заході, їх можна знайти на сайті diasporiana.org.ua

на примусове заслання – Нижній Новгород, Курськ, Суздаль, Ярославль. Після трьох років поневірянь та розвалу Російської імперії, митрополит 10 вересня 1917 р. повертається до Львова. В кінці листопада 1920 р. він виїжджає в трирічну поїздку на Захід, щоб після змагань, програних ЗУНР, добиватися справедливого вирішення долі свого народу². Разом із тим, зауважує Михайло Марунчак:

Митрополит Андрей не дуже був радий, коли його публічно уважали чи прогошували представником визвольницької акції українського народу. Він волів говорити про терпіння народу та безопічних чисельних сиріт, які були безпосередньою жертвою війни³.

Після річного перебування митрополита у Ватикані, Франції, Швейцарії, Бельгії, Голландії та Англії, 1 серпня 1921 року він прибув до Канади. Незабаром американсько-українська газета «Свобода» сповіщає:

«Часопись “Ля Прес”, що виходить в Сент Джонс, Нью Бронсвік⁴, в Канаді, в слідуочий спосіб пише про приїзд митрополита Шептицького до Канади: Український митрополит зі Львова виїхав вчора звідси на обїздку по Канаді і Злучених Державах. Його цілею є придбати поміч для свого народу, що так страшно потерпів внаслідок війни. Достойний митрополит оповідав, що в протязі семи літ, ріжні армії сім разів переходили через його рідний край, внаслідок чого мешканці нещасного краю стали нуждарами. Пятьдесять процентів виносить смертельність серед українських дітей, а недостаточне відживлювання і пошести тифу забивають великі маси людей. Митрополит Шептицький числить на знану шляхотність народів Америки, які своєю помочю заскарблять собі глибоку вдяку з боку Українців. Митрополит заявив, що щорічний врожай є не вистарчаючий, щоби населення могло прокормитися і коли Америка не прийде з по-

² Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. – Вінніпег-Едмонтон, 1981. – С. 7.

³ Там само. С. 25.

⁴ Saint John, New Brunswick.

мочию Українцям – нужда прибере ще більші розміри і тисячі людей згинуть від голоду»⁵.

Не лише діаспорні газети «Свобода», «Український голос», «Канадійський Українець» тощо, але й загальноамериканська преса повідомляла про приїзд митрополита Андрея до США⁶.

Архієпископ Львівський мав зустрічі з різними верствами американського суспільства, у великих та малих містах. Особливо важливою для національної та харитативної справи видавалась аудієнція у Білому домі: 23 листопада 1921 року відбулася зустріч із президентом Ворреном Гардингом та міністром торгівлі Гербертом Гувером. Під час аудієнції, що тривала більше години, Андрей Шептицький не отримав конкретних політичних гарантій для звільнення свого народу і вийшов розчарованим⁷. Того самого дня митрополит зустрівся із державним секретарем Чарльзом Г'юзом⁸. Міністер Гувер був добре відомий в Польщі, а пізніше в Україні: в 1919–1922 рр. він керував діяльністю АРА (American Relief Administration), американська підтримка була надзвичайно важлива для молодій державі, допомогла здолати голод та епідемії в часі війни із більшовицькою Росією. Був час, коли американська адміністрація допомоги годувала кожного дня 1,3 мільйона дітей⁹. Особливу увагу АРА приділяла голодаючим дітям із винищених регіонів Східної Польщі, Герберт Гувер

⁵ Ціль приїзду Митрополита Шептицького до Америки. *Свобода*, 23 серпня 1921р.

⁶ Див., наприклад: Ukrainian Catholic Leader Visits Capital. *Evening Star* (Washington, DC) November 22, 1921; Catholic Head in Galicia Here to See Hoover. *The Washington Times*, November 22, 1921; Archbishop of Lemberg Here to Get Relief for Galicians. *The New York Times*. November 22, 1921; Lemberg Archbishop Here. *The Washington Post*. November 23, 1921.

⁷ Августин Баб'як. Вказана праця. С. 92.

⁸ Митрополит Шептицький на аудієнції у президента Гардинга в Білому домі. *Свобода*, 28 листопада 1921.

⁹ J.-R. Potocki, Vivian H. Reed. *Amerykane w Polsce*. – Warszawa, 2019. – S. 26.

особисто відвідав Галичину. Немає сумніву, що митрополит Шептицький був добре обізнаний із засадами праці АРА, яка після того, як був вичерпаний державний грант, знайшла інші джерела фінансування. Завдяки твердим настановам Гувера, згідно із якими допомога не могла залежити від віросповідання нужденних, під дахом АРА успішно співпрацювали кілька американських організацій, серед найголовніших: Американський Червоний Хрест, протестантська YMCA (Young Men's Christian Association), квакери – Quaker Society of Friends, католицькі польсько-американські організації, а також AJDC (American Jewish Joint Distribution Committee) – Джойнт. АРА вважала, що демократія не зможе уgruntуватися в Польщі, якщо не будуть задовільнені основні життєві, освітні та медичні потреби її громадян на якомога ширшому ґрунті. Багато початкових ініціатив було трансформовано в постійні програми допомоги, такі як спортивно-рекреаційні центри, що відкрила YMCA, або медичні пункти, які провадила для всіх субсидована Джойнтом організація TOZ (Towarzystwo Ochrony Zdrowia).

Але цього було замало, особливо для сільської місцевості Східної Галичини. Всі громади краю страждали від хвороб, викликаних відсутністю дотримання санітарних норм протягом багатьох років. У своїх численних виступах Андрей Шептицький робить на цьому наголос і вказує, що «існують цілі села в Галичині, що страждають від трахоми та поширення інших жахливих захворювань. Ми побоюємось можливості, що нове покоління окремих регіонів краю може цілком зникнути»¹⁰.

У ПОШУКАХ РЕСУРСІВ

На той час Американський єврейський розподільчий комітет існував вже сьомий рік, і набув великого операційного досвіду роботи із нужденними громадами Європи та Палестини. Результати кампаній Джойнту по зборі грошей на користь євреїв «старої батьківщини» зростали щорічно, і досягли 20 мільйонів доларів

¹⁰ Diseases Sweep Galicia. *New-York Tribune*, December 8, 1921.

у 1923 р. Зібрані гроші витрачались у різних формах: прямі субвенції громадам і організаціям, закупівля продуктів, ліків та одягу. Як тільки обставини дозволили, після закінчення Першої світової війни у листопаді 1918 р., до Польщі почали приїжджати американські працівники Джойнту, які разом із місцевими громадянами створювали мережу закладів: лікувальних, санітарних, кухонь, молочних станцій, сиротинців тощо. Лише в Польщі Джойнт здійснював опіку над 40 тисячами сиріт. Люди потерпали від хвороб шкіри, трахоми, сухоти. Розповсюдженим явищем були спалахи холери, чуми, інших епідемічних хвороб. Джойнт позиціонував себе як етнічна, єврейська організація, яка несе допомогу американських євреїв своїм закордонним братам і сестрам. Разом із тим, від початку своєї активної діяльності Джойнт кооперував із неєврейськими філантропічними організаціями, що допомагали людям без огляду на їхнє походження та релігійну приналежність. Добрим прикладом була активна участь Джойнту в програмах АРА на терені Польщі (1919–1922) та радянської України (1922–1923). В ті роки кухні Джойнту позбавили від голодної смерті мільйони громадян України. Тому не дивно, що Джойнт надавав особливу увагу щорічним кампаніям пошуку ресурсів.

24 лютого 1922 р. газета The New York Times вміщує репортаж «Стимулювати місцевих євреїв прискорити акцію» про благодійний збір коштів на допомогу єврейським жертвам війни, погромів і голоду в Східній Європі. Цей мітинг у Нью-Йорку був організований Джойнтом як частина щорічної фандрейзінгової кампанії. Один з підзаголовків статті наводить приклади незвичних дарителів: «Львівський архієпископ надсилає \$100; мала дівчинка – \$1». Коротка інформація про збори містить наступні подробиці:

«Фелікс М. Варбург, головний доповідач вчорашнього мітингу, закликав прискорити кампанію у місті. Він показав чек на 100 доларів від Преподобного Андрея Шептицького, архи-

єпископа Львова, який знаходить тут із візитом. Також містер Варбург розповів про лист від Руті Вайсброт, 9-річної школярки, яка пише: “Я співчуваю бідним дітям Європи і надсилаю один долар, щоб ви могли купити хліб для них. Цей долар із моїх заощаджень”¹¹».

The Evening World, інша нью-йоркська газета, так само написала про цю подію, та навела цитату із звернення Андрея Шептицького:

Містер Варбург отримав оплески, коли він показав чек на 100 доларів від архієпископа Львова Андрея Шептицького, який написав «молюся за Господнє благословіння для тих шляхетних людей, хто надає свій час та статки на цю велику справу»¹².

16 березня 1922 р. митрополит Андрей виїхав із Філадельфії пароплавом у далеку подорож до Бразилії. До Ріо-де-Жанейро він прибув 28 березня¹³.

Травневий випуск «Львівсько-архієпархіальних відомостей» друкує «Пасторське Письмо Нашого Високопреосвященного Владики Митрополита Андрея Шептицького». Лист датований 21 березня, написаний на борту пароплава між США і Бразилією. Письмо передає змішані відчуття патріарха, відірваного від рідного краю, роз'яснює благодійницьку мету далекої подорожі за синій океан і вмщує конкретну інформацію про зібрані кошти:

«Мої дорогі братя!

Вже другий рік я у Великодні Свята поза границями Єпархії. З тугою звертаюсь гадкою і серцем до Вас, переселяючи Вам сьогодні святочні желання і щирий привіт з чужини. <..>

Мені незвичайно прикро, що я так довго поза домом; але щож робити. Не для своєї вигоди і приемності я так довго сиджу і їзджу,

¹¹ Spurs Local Jews to Speed Up Drive. *The New York Times*, February 24, 1922.

¹² Brooklyn Leads City in Drive for Starving Jews. *The Evening World*, February 24, 1922.

¹³ Митрополит Шептицький в Бразилії. *Свобода*, 8 червня 1922.

бо від хвили виїзду зі Львова я в безнастанній праці і руху. Як знаєте я вибрав ся в чужі краї, щоб поміж чужинцями зібрати гроші на наші сироти, яких тисячі лишили ся без опіки, без даху над головою. Але збирати складки поміж чужинцями се праця так прикра, так тяжка і трудна, а сполучена з тількима неприємностями, часом упокореннями, так часто безуспішна, що якби я був превидів всі ті труднощі, я не бувби піднімав ся тої подорожи. До праці збирання складок прилучилася і друга.

Конгрегація для восточних Церквей поручила мені відвіджене наших кольоній в Бразилії і Аргентині, а поручила сю працю з таким натиском, з такою усильністю, що мимо великого труду, який мені ся подорож і ся місія накладала, я не смів усунути ся. <..>

З Нью-Йорку банк перешле гроші зібрані в наших церквах на старокраєві сироти. На поручене о. Адміністратора зроблено по церквах збірки, які принесли 2.500 дол. Гроші ті розділив я поміж захисти, заховуючи їх часть на будову нового захісту.

Волівби я так кораблем плисти до Європи, щоб вернути до денних праць і обовязків і ділити долю і неволю з Вами брати. Потішає мене гадка, що така се воля Божа і що я підняв ся сеї праці з любові ближнього¹⁴».

5 квітня 1922 р. на ім'я Фелікса Варбурга¹⁵, голови правління Джойнту, прийшов наперед написаний лист за підписом архієпископа Львівського Андрея Шептицького. Ми надаємо переклад цього розлогого тексту у додатку, відзначимо, що лист є адресним і дуже особистим зверненням, і не має ознак типового прохання до харитативної інституції. Він написаний із використанням англійської ділової та літургічної термінології того часу, якою поліглот Шептицький, без сумніву, добре володів. Лист архієпископа містить реалії, які були зрозумілі лише організаціям, які працювали останні роки на теренах повоєнної Східної Європи і насамперед вказує на проблему існування антисемітських

¹⁴ Львівсько-Архієпархіальні Відомості. 25 травня 1922 р.

¹⁵ Фелікс Варбург (Warburg, Felix M.) – 1871–1937. Банкір, один із засновників Джонту, голова правління (1914–1932).

упереджень серед християнського населення та можливі засоби подолання.

Вже 7 квітня Фелікс Варбург надсилає коротку відповідь Андрею Шептицькому, в якій підтверджує, що отримав листа і передає його до відповідного комітету Джойнта. Варбург відзначив, що рекомендує комітету розглянути прихильно це прохання. Невдовзі, член правління Джойнту, полковник Герберт Генрі Леман¹⁶, звертає увагу Фелікса Варбурга, що комітет не має можливості задовільнити звернення митрополита, оскільки це не передбачено бюджетом, але пропонує організувати індивідуальну підписку серед кола керівників організації.

8 червня 1922 р. виконавчий комітет Джойнту розглянув прохання Андрея Шептицького:

В справі листа до містера Варбурга від архієпископа Львова:

«Архієпископ Львова зараз знаходиться в нашій країні із місією збирання фондів для безпомічних та бездоглядних жінок і сиріт всіх конфесій, що знаходяться під його юрисдикцією.

Він звернувся до єврейського допомогового комітету за внеском і висловив думку, що належне висвітлення у пресі цього дару спричиниться до кращого взаємопорозуміння серед євреями і християнами його дієцизії. Архієпископ хотів би залучити кількох відомих членів комітету до цієї роботи.

Містер Маршалл¹⁷, вважаючи на наші правила виділення допомоги, пропонує, щоб кілька членів комітету зробили персональні внески, і направити зібрані кошти архієпископу, як вираз доброзичливості¹⁸».

Того самого дня виконавчий комітет Джойнту затвердив благодійний внесок розміром \$2,500 для архієпископа Львова для

¹⁶ Герберт Генрі Леман (Lehman, Herbert Henry) – 1878–1963. Банкір і політик. Один із засновників Джойнту, у 1932–1942 – губернатор штату Нью-Йорк, у 1949–1957 – сенатор США.

¹⁷ Луїс Маршалл (Marshall, Louis) – 1856–1929. Правник, один із засновників Джойнту. Президент Американського єврейського комітету (1912–1929).

¹⁸ Архів Джойнта. Колекція 1921-1932 рр. Спр. 324.

позаєтнічної роботи із сиротами (мовою оригіналу – contribution to Archbishop of Lemberg for non-sectarian orphan work).

20 червня 1922 р. Джойнт надсилає лист і чек на 2500 доларів архієпископу Андрею Шептицькому (див. документальний додаток, документ № 2), в якому вказує на прихильне ставлення до його запиту. Оскільки подорож владики до Південної Америки ще тривала (він на той час перебував в Аргентині), відповідь Джойнту підписав Кенет Рід, довірена особа митрополита. Лист пана Ріда вміщує важливий перелік сиротинців та закладів для дітей Східної Галиції (Львів, Унів, Станіслав, Словіта, Журавно, Яворів і Перемишль), до яких були направлені гроші, надані Джойнтом.

В серпні 1922 р. Андрей Шептицький повернувся до США, і знову провів низку нарад з релігійними та громадськими діячами. 12 листопада українська громада Нью-Йорка попрощалася із митрополитом, він виїхав до Канади. З пристані Квебек відплив до Європи. Повернувся до Львова після важкої та виснажливої подорожі лише 5 жовтня 1923 р.

МАТЕРІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА ВАРТІСТЬ БЛАГОДІЙНОГО ВНЕСКУ

Можна вважати, що із урахуванням інфляції 2,500 доларів двадцятих років формально відповідають сучасним \$40.000. Але купівельна спроможність тодішнього долара в Америці була набагато вища: нова машина коштувала 525 доларів, новий будинок – \$6,300, середній річний заробіток складав \$2,160. Ще більшу вартість мав долар у Східній Європі. Тому слід розглядати чек на суму 2,500 як свого роду тогочасний високий стандарт для організацій і установ. Така сама, або близька сума фігурує в багатьох звітах із подорожі митрополита, див. вже згадане вище «Пасторське Письмо», де він дав доручення перерахувати 2,500 доларів для сиріт. Наведемо ще один приклад із книги Михайла Марунчака:

«Відвідини в Едмонтоні виявились дуже успішними, бо тут вдалось українцям враз з чільними філантропами цього міста влаштувати публічну збірку, т. зв. «Український День». Міський

уряд пішов назустріч проханням і дав дозвіл на збірку для українських сиріт. Збірка була більш чим успішна, бо принесла дві тисячі доларів, що на ті часи означало дуже багато. У відповідь на цей жест Едмонтону Митрополит Андрей вислав письмо – подяку «До Мейора і великодушних мешканців міста Едмонтону», в якому писав: «Довідаюся, що збірка з “Українського Дня” в Едмонтоні для сиріт Східної Галичини, для добра котрих я приїхав до Канади, принесла 2,000 доларів. Се було для мене несподіванкою і я почуваюся до обов'язку подякувати всім добросердним жертводавцям від себе і в імені сиріт. Я не маю слів, щоби як слід подякувати Вашому містови за так велике і людяне діло. Нехай Всевишній благословить його на віки¹⁹».

Августин Баб'як, посилаючись на працю Б. Процько, вказує, що «зібрані Шептицьким кошти в Сполучених Штатах становили десь 23.000 доларів, що було надзвичайно вагомою цифрою при обміні на тогочасну польську валюту»²⁰.

У жодному випадку не можна порівнювати результати вже досвідчених та відмобілізованих апаратів потужних американських філантропічних організацій, де десятки людей займалися сучасним фандрейзингом, із зусиллями однієї людини. Митрополит А. Шептицький зробив все можливе для добра сиріт, але писав, що гуманітарна місія в Америці не досягла сподіваного результату, та що збір фондів виявився важкою справою. Але мав надію, що його праця була плідною і зворушила громаду: «що робити, я доклав багато зусиль, я старався, я працював: сподіваюсь, що недостатні результати не є причиною моєї нездатності»²¹.

*

У нас немає можливості перевірити, чи обіцяна в листі митрополита роз'яснювальна робота, спрямована проти антисемітської

¹⁹ М.Г. Марунчак. Вказана праця, С. 23.

²⁰ Августин Баб'як. Вказана праця, С. 91.

²¹ Там само, С. 94.

пропаганди, мала місце. Лише історики, що працюють у регіональних архівах Західної України, можуть довести або спростувати ці факти, у доступних нам джерелах – львівських, станіславських та перемиських архієпархіальних відомостях не вдалося виявити публікації, які б демаскували юдофобію, або принаймі повідомляли про благодійний внесок американських єврейських кіл. Важко повірити, щоб буклети та статті, обмежені тереном однієї дієцизії, могли би реально вплинути на настрої зубожілого суспільства, яке на протязі століть виховувалось церквами різних конфесій у дусі ненависті до євреїв. Протилежні, толерантні думки, що набагато випереджали той час, та засудження антисемітизму, висловлені у листі львівського митрополита, безумовно викликають повагу, і є свідченням його гуманістичного бачення навколишнього світу, який впевнено, завдяки зусиллям сил ненависті, наближався до Катастрофи.

*

Документи, наведені нижче у перекладі з англійської, зберігаються у Нью-Йоркському архіві Джойнта, колекція 1921–1932 рр., справа 324.

Документи

№ 1

Лист митрополита Андрея Шептицького до Фелікса Варбурга, голови правління Джойнту

Український дієцизальний допомоговий фонд
51 Riverside Drive
Нью-Йорк
5 квітня 1922 р.

Фелікс М. Варбург, есквайр
Нью-Йорк
Дорогий сер,

Я буду дуже вдячний, якщо на це буде Ваша ласка і Ви розглянете мого листа, який має відношення до ситуації, яку я спробую

пояснити.

Це стосується питання взаємовідносин між євреями і християнами у моїй дієцизії, значення цих взаємин тісно пов'язано із загальними філантропічними заходами на користь бідних євреїв цього терену, що є предметом зацікавлення Вас та Ваших колег.

<...> Моя місія до Сполучених Штатів не лише релігійна (цей аспект, що зрозуміло, не викликає Вашого зацікавлення і навіть, у разі непорозуміння, може буде сприйнятий як такий, що діє против інтересів єврейських кіл). Я маю на увазі місію допомоги найбіднішим, безпорадним, залишеним на призволяще сиротам всіх конфесій у краї, спустошеному війною і згубним економічним і духовним правлінням більшовиків.

Єврейський допомогивий комітет витрачає великі кошти і здійснює чудові програми для тих, ким він опікується, що є результатом щедрості благородних лідерів вашого руху, і Вашого, і Ваших колег персонального ставлення. Я хотів би через священників повідомити християнське населення дієцизії про дух щедрості і толеранції, і про допомогу, яку надають євреї Сполучених Штатів для полегшення страждань всіх людей без різниці у віруванні; і тут внесок єврейських філантропів може мати великий вплив на ментальність населення і на відношення християн до євреїв. Особливо, якщо католицькі і греко-католицькі священники, які є в близьких стосунках із нижніми верствами селян моєї дієцизії, будуть поінформовані про дух толеранції та дар американських євреїв, що стане новим етапом взаємовідношень.

Дозвольте мені, одначе, заявити, що особисто для мене не буде приємним отримати ані внесок від Вас, або від кого-небудь від Ваших колег по шляхетній роботі, якщо це буде надано на підставі мого скромного особистого пожертвування (що пояснюється моїми обмеженими статками) Єврейському допомогивому фонду²²; участь в цій філантропічній акції була продиктована щирим відчуттям симпатії та любови до пригноблених та

²² Мається на увазі пожертвування Андрея Шептицького до благодійницької збірки Джойнту, вже згаданий вище.

страждаючих євреїв моєї дієцизії, яке я плекав все своє життя, а не духом спекуляції. Гарні відносини, які я мав із єврейським населенням і рабинами часто були об'єктом нападів на мене антисемітської преси, особливо у Польщі. Я впевнений, що піде на користь, якщо слов'янська преса зарубіжжя напише про дар від євреїв для бідних людей цих спустошених провінцій, стане підкреслювати, повторювати і актуалізувати цю тему. Я також думаю, що священники мають бути поінформовані про участь єврейського народу Сполучених Штатах Америки у полегшенні долі нещасних сиріт і жінок всіх віровизнань. Ця новина безумовно допоможе розсіювати ворожнечу, яка на жаль, все ще існує серед верст невігласів цих провінцій. Цей край отримає велику користь від постійної пропаганди американських ідей релігійної толерантності в умовах, коли знову виникає напруження.

Архієпископ дієцизії зробить все, щоб допомогти створити атмосферу релігійної толерантності серед кліру і населення під його юрисдикцією.

Я сподіваюсь, що Ви зараз розумієте, чому я бажаю, щоб пан із такими рисами, як Ви, поважно розглянув це питання. Дозвольте мені запевнити Вас, що в разі фінансування фонду архієпископа на користь спустошених провінцій, це не буде використано для релігійної пропаганди, але лише для допомоги без розрізнення віросповідання. Я, будучи архієпископом, був би дуже вдячний за дозвіл публікації цих фактів у зарубіжній слов'янській пресі, як тут, так і закордоном. Для мене зрозумілими є важливі причини, чому ці факти мають бути загальновідомі християнському населенню, якщо на це буде згода Ваша і згода донорів.

До нашого місцевого комітету входять архієпископ Хейз²³, суддя Альфред Таллі²⁴ і Джеймс Флаєрті, Найвищий Лицар «Лицарів Колумба»²⁵. Це стосується лише католицької діяльності

²³ Патрік Хейз (Hayes, Patrick Joseph) – 1867–1938. Американський кардинал Римо-католицької церкви. У 1919–1938 рр. – архієпископ Нью-Йорка.

²⁴ Альфред Таллі (Talley, Alfred J.) – 1878–1952. Правник, католицький діяч.

²⁵ Джеймс Флаєрті (Flaherty, James A. Flaherty) – 1853–1937. Правник, в 1909–1929 рр. очолював «Лицарів Колумба», найбільшу в світі братер-

релігійних установ. Робота з надання допомоги буду проведена на позаєтнічній основі, і я б хотів залучити більше єврейських та протестантських діячів до комітету для розгляду питань надання допомоги у мої дієцизії. <...>

Пожертви можуть бути зроблені або до Фонду допомоги Українських дієцизій або до архієпископа Андрея Шептицького. Фонд не має найнятих правників, що отримують заробітну плату, і не виплачує комісійні, всі видатки оплачують друзі архієпископа, а не йдуть із внесків на допомогу.

Я вірю, що із Вашим добросердечним ставленням, Ви зможете подолати певні незначні труднощі, пов'язані з цим делікатним питанням.

Я в покорі перед Вами, з повагою

Андрей Шептицький
Архієпископ Львівський
Адміністратор Київської еклезіастичної провінції

№ 2

**Лист Вільяма Мека, представника Джойнту
до митрополита Андрея Шептицького**

20 червня 1922 р.

Андрей Шептицький, есквайр
Архієпископ Львівський
51 Riverside Drive
Нью-Йорк
Дорогий сер,

Ваш лист від 5 квітня, адресований пану Феліксу М. Варбургу, був уважно розглянутий на останньому засіданні виконкому Об'єднаного розподільчого комітету.

Наша організація симпатизує із наміром, висловленим у Вашому листі – надати допомогу сиротам війни всіх конфесій, хто найбільше її потребує, без урахування расової чи релігійної ську організацію, яка об'єднує чоловіків-католиків.

приналежності. Ми в це віримо і надсилаємо Вам для цієї мети чек від Об'єднаного розподільчого комітету на суму 2500 доларів, авторизований нашим виконкомом.

Ми раді надати наш дозвіл, про який Ви просили, на те, щоб цей внесок на позаєтнічні заходи був відомим у Сполучених Штатах та закордоном.

Щиро Ваш,
В. М. Мек
Об'єднаний розподільчий комітет

№ 3

**Лист Кенета Ріда, довіреної особи митрополита
до Вільяма Мека, представника Джойнту**

19 липня 1922 р.

Вільям Мек, есквайр
Об'єднаний розподільчий комітет

Дорогий сер,

У відсутність архієпископа Львова я вповноважений вести його справи і маю слідуєчу відповідь на Ваш лист:

Ваша пожертва буде публічно відзначена пресою у вересні після повернення його милості. Однак, значне листування у відношенні вашого внеску вже було проведено із начальством дитячих будинків на терені еклезіастичної провінції архієпископа, всі листи я сподіваюсь передати вам після його приїзду.

Поки що я хочу повідомити, що ваша пожертва на полегшення життя сиріт війни всіх конфесій, без розрізнення віросповідання, була пропорційно поділена серед дитячих будинків наступним чином: отець Василь Лициняк, Центральний сирітський комітет, Львів; отець Клеменс, монастир в Уніві; отець Йосафат Маркович, дитяча організація, Львів; преподобні сестри базилианки, Станіслав; преподобна мати Полянська, Словіта; преподобні

сестри базиліанки, Журавно; преподобні сестри базиліанки, Яворів; преподобний Кенон Войнаровський, Львів; преподобний єпископ Хомишин, Станіслав; преподобний єпископ Коциловський, Перемишль.

Суми з ваших коштів, що були перераховані цим дитячим будинкам, були від \$100 до \$500 <...>.

Планується видати невеликий буклет, який буде перекладено доступними українською і російською мовами. Він буде проілюстрований і розповсюджений серед простих селян для боротьби із антисемітською пропагандою. Нижчепідписаний готує це видання у відповідності з духом вказівок архієпископа. Відомо, що існує великий антагонізм у середовищі південноросійських та українських організацій, який має вияв як тут, так і за кордоном, – із цими антисемітськими настроями треба боротися за будь-яку ціну. На протидію антисемітським махінаціям готуються публікації в іноземних та національних газетах, вони з'являться після повернення і схвалення архієпископа.

З повагою,

Кенет Рід

Катерина Рапай

БОЛЬШОЙ ГЕРМАН

В кино вообще, во всем, которое я знаю, для меня есть два главных имени. Параджанов и Герман. Это может показаться несовместимым. Нет ничего более непохожего в искусстве, чем два этих режиссера. Очень своеобразно эти два человека соприкоснулись в своих историях, что я надеюсь обозначить ниже.

Мне очень повезло. Обоих моих любимых мастеров я знала. Одного, Параджанова, долго и счастливо от моего детства до самой его смерти. С Германом мы оказались вместе на не столь долгие годы.

Живя еще в Киеве, я увидела по телевизору два фильма, которые очень меня удивили и врезались в память. Один назывался «Случайные пассажиры», и снял его, как выяснилось существенно позже, Михаил Ордовский. Теперь он мой муж. Второй – «Двадцать дней без войны» Алексея Германа. Тогда это имя мне ровно ничего не говорило, модными были совсем другие, не советские. Но оба фильма заставили меня замереть у экрана и досмотреть до последнего метра пленки. Я осталась в некой смеси недоумения и волнения – такое умеют? Коротко говоря, в обеих лентах сжало горло чувство предельной достоверности и любви. Неброское такое кино, ч/б, тонко и точно смонтированная человечность.

Германа близко и долго знал мой муж, Михаил Ордовский, с которым мы объединились в семью при благословении

Германа, когда я заканчивала ЛГИТМиК в Питере. Разумеется, в эти годы я уже абсолютно точно знала об Алексее Юрьевиче Германе, что он великий режиссер, что есть Ленинградская школа кино со славными именами и так далее. Но, совершеннейшим сюрпризом для меня были слова Миши, что Герман приглашает нас с ним жить у него в квартире, пустующей на Петроградской стороне. Миша уже познакомил меня с Лешей на Ленфильме, после просмотра «полочного» фильма «Проверка на дорогах». Я как-то не запомнила рукопожатия, слов, сидения в студийной кофейне, поскольку до сих пор застряло в ощущение спазма от увиденной картины.

Мы погрузили в такси наши небогатые пожитки в виде пары чемоданов и кучи барахла для моих занятий макетами и эскизами и поселились в двухкомнатной квартире на улице Пушкинская, где жили в те времена очень знаменитые люди театра, кино и нашего института. Мы только успели рассовать свои манатки, прибрать квартиру, я сварила обед, как появился хозяин дома.

Большой, в вечно растянутом свитере, вразвалочку шагающий по земле. Притягательность его лица была невероятна. Чем-то сродни крупному лицу Орсона Уэллса. Манера говорить чрезвычайно свободная – прекрасная речь с ввинченными повсюду остротами и издевками, впрочем, довольно дружелюбными. Бывали, правда, весьма и нелицеприятные, но по делу. В общем, он заполнил собою довольно просторную двушку, но, чуя свежие ароматы борща и котлет, сконцентрировался в кухне. Тут и пошли наши нередкие и чудесные беседы, полные Лешиних баек про кино и артистов, про коллег, про Госкино и студию – да мало ли про что. Меня он доводил до колик разнообразными шутками и едкостями, с Мишей был добродушен и немного ироничен. И впереди были годы нашей дружбы.

«Мишка, женись на Катьке, еврейки верные!» – в тот же вечер сказал он, хорошо пообедав.

Без всяких попыток сравнения мне хочется все же проложить воздушную дорожку меж ними. Кино Параджанова так насыщено

красотой, вернее – КРАСОТОЙ, что на людей это производило впечатление лавины. Подчеркнуто визуальное, снимающее ударение с сюжета и диалога, полное пластики-цвета-фактуры самого высокого эстетического блеска, это кино пронзало смыслами и страстями не напрямую, не словесно, но глубоко и возвышенно. Оно обращено не к личному в зрителе. А как бы в пространство над головами, в сферу высших ценностей и истин. Вначале ты уносишься морем мировой культуры, и уже будучи уловлен в высокую волну, чувствуешь пронзительную остроту человеческой реальности. Кино обращено к лучшему в тебе, режиссер доверяет тебе, как соразмерному себе во взгляде на мир. Так никто не снимал. Те, кто помнят цвет и вкус советской жизни 1960–1970-х, понимают, что кино Параджанова влетело в наше нудное казенное пространство как невиданная чужеземная птица. Никто так и не снимает.

Герман с первых кадров и слов снимает со зрителя всяческие защитные слои эстетики, самомнения и умозрения. Его язык прост до притчи и остро точен в каждой мелочи. В центре его объекта – человек, каждый. Сказать бы – любой. И так оно и есть, просто отдельная каждая малость важна ему для создания ткани человеческого бытия, в котором он доискивается личного благородства и личной низости, внутренней красоты и отвратительного уродства, пока не убеждается сам и не убеждает тебя, что люди заслуживают любви. Эта любовь горька и трудна. Она сострадательна, ибо знает, как тяжелы маленькие победы и как легко скользишь с собственной тропы в нечистоту. Он тебя знает.

Знание всяческих изгибов и поворотов у Германа далеко от следовательно-прокурорского, как и от адвокатского. Герман мучается и болит этими болями в каждом своем герое. Но никогда не гремит в литавры его победам. Маленький, нестройный, надтреснутый оркестрик – вечный персонаж его фильмов – печален и нелеп, потому что автор сам знает, что победы в этом мире нет. Не знаю, как вам, но мне это знание кажется весьма точным и ценным.

Герман сломал трафареты советского кино. Помножил на ноль ложно-патриотическую и слащавую развесистую клюкву. Но и слегка поправил оптику на нарождающееся «кино не для всех» с намеренно изошренными приемами, ложной многозначительностью. Никто так не снимал. Никто так не снимал о войне.

Я не киновед. Я искренний и увлекающийся зритель. Если что мне поперек – встану и уйду. Но если... забуду кто я и где, буду плакать и хохотать, иногда одновременно. Что меня поразило в «Двадцати днях без войны». Нищий, графичный пейзаж, уникальные подробности быта, каких никто не замечал, звуковая тональность: чуть простуженный, мерзнувший, нервный голос картины. Поразил Никулин в главной роли – человек, вошедший в кадр эвакуации из военного лиха, несколько дичащийся «мирного» быта, как-то стесняющийся понимаемого всеми героизма настоящего фронтовика, тихо говорящий интеллигентским языком. Его деликатное присутствие в декорациях «кино про войну», сразу обнаруживающее фанерную бутафорию вынужденного пафоса. Потрясающая сцена на заводе с мальчиком-стахановцем, перед которым стыдно.

Поразила парочка мамы Ахеджаковой с сыном, не ожидаемое, доводящее до дрожи беззащитное горе беспомощной семьи. Слово «без вести пропал» – намного страшнее, чем «погиб», и намного более обнадеживающе. Этот истерично-бодрящийся голос крохотной мамыши, обращенный к человеку, который все равно не поможет, как бы ни сострадал... Мальчик в кожаном шлемике, такой еврейский любознательный очкарик... Боже ты мой, как любит Герман этих людей.

Как-то, много лет спустя в съемочной группе моего мужа я познакомилась с помощницей режиссера Ленфильма, которая работала на «Двадцати днях». Она сказала, что оставалась в числе немногих до конца съемок после всех эпизодов в эвакуации. Что Герман держал группу в вагонах поезда на запасном пути, где-то в застуженной степи чуть ли не вместо гостиницы, вагоны не протапливались толком, условия сами понимаете, какие,

с питанием тоже было не роскошно, люди были в ярости. А она понимала, что это было «доведением до кондиции» группы. Я тогда подумала, что это жестоко и цинично. Да и вообще, Герман имел устойчивую репутацию злого тирана. Но ведь и сам он со Светланой не в Шератоне жил эти долгие недели.

Фильм вспоминается как-то очень цельно, едино, но как большой эпизод, вынутый из бесконечно долгой исторической ткани. Нет, не вырванный как бы случайно, но намеренно приближенный к нам трансфокатором Германовского внимания. ...Открытое начало, открытый финал... Очень характерно для него. Никаких предпосылок и никаких обещаний, даже, счастливого конца. Человек входит в нищий плоский пейзаж, проживает, на первый взгляд, не самую значительную жизнь – режиссер позволяет тебе укрупненно видеть, свидетельствовать – потом выходит из того же пейзажа в никуда. Долгая щемящая нота, длящаяся потом навсегда в памяти, в сердце.

Что за химия была известна Алексею Герману в подборе и работе с актерами... Я помню немного злые шутки Леши по адресу артистов, мол актер – обезьяна. Его дело не умничать, а правильно изображать то, что хочет режиссер. Я знаю, что отношения с ними у Германа складывались иногда не самым гладким путем. Он и впрямь был чрезвычайно жестким, порою капризным, часто непредсказуемым с людьми. Но маленькая печатка «актер Германа» была своеобразным гран-при. И на них действительно был некий личный отпечаток того, что требовалось в таком кино. И как бы ни был «заигран» актер в предыдущей карьере, то, что он вынимал из себя для Германа, было настолько неожиданно и штучно, что оставалось в дальнейшей его судьбе отдельным восклицательным знаком.

Кино начинается с первой большой сцены Лопатина и какого-то Юры в купе поезда. Длиннейший план А. Петренко в монологе, с единственной перебивкой вначале – долгий, нарастающий плач без слез про измену. Что в этой банальной истории, что нам до этой жены, но наше внимание прирастает к лицу говорящего

человека, к этим светящимся глазам в полутьме купейной тесноты, к нарастающему крещендо боли, жалобы... Долгая, одним планом снятая сцена, вершина актерского мастерства, нечто, что уже никто не повторит.

Да и весь этот поезд, эти солдаты в начале и в конце. Наверно само качество пленки Свема добавляло к изображению некую характерную нечистоту воздуха, легкую муть, в которой рождались и исчезали лица и предметы. Советские мастера-операторы умели делать невероятные вещи с камерой и пленкой, изображение становилось частью общей актерской игры, магией художественности. Мне в моей детской памяти ничего не стоит погрузиться в тот самый нечистый воздух тамбуров, в картинку нищего пейзажа за окнами, в стуки колес, шевелящейся массы едущего народа, в которую то и дело вползали, входили, ковыляя, вот эти самые солдатики. Теперь уже обломки и обрубки, маленькие калеки на деревянных подставках с колесиками, с деревянными утюжками, сухопарые кривые фигуры на костылях, с «люминевыми» кружками в руках, некоторые с изношенными гармошками. «Братики-сестрички, мамыши и папаши, помогите на пропитание!..» Их называли «сталинские самовары», потому что у иных не было и рук, их ставили на тележки за остатки плеч. Иногда они улыбались во весь ряд железных зубов, а на грудях ватников или замызганных гимнастеров звякали жалкие железки медалей – достойная благодарность Родины за подвиг. Потом они враз пропали. Мы знаем, куда¹.

Мальчик Алеша в доме отца видел многих и многое. Он не жил в блокадном Ленинграде, он жил с семьей в Архангельске, как и дома – в не худших условиях. В друзьях у отца, знаменитого писателя Юрия Германа, бывало немало офицеров милиции и Армии, были, очевидно, разговоры о войне, была картина послевоенной жизни. Судя по той цепкости, с которой режиссер впивался в малейшие знаки реальности, необходимые его кадру,

¹ Советская власть «очистила» страну от военных инвалидов, свезя их в бараки на острова Севера.

он был пропитан той, ушедшей ныне, советской жизнью. Но романтиком СССР отнюдь не был. Что ему так нужно было в тех временах? С чем он страстно и пристально пытался разобраться всю свою жизнь в кинематографе – вопросы не праздные, поскольку его фильмы доставались ему с огромной тяжестью, ценой довольно болезненных ударов за бескомпромиссную верность своей цели. Первая картина, «Проверка на дорогах» 1971-го года была «положена на полку» – закрыта для проката на 15 лет. Я видела фильм в студийном просмотрном зале, видимо, в 1984-м году. И до недавних пор считала, что это было снято позже «Двадцати дней». Почему? Потому, что поразительное мастерство этой работы ни малейшим образом не ниже того, что в последующем заслужило даже (!) Госпремию. Впрочем, премии – дело не первой важности. Первая важность в том, как распределены ударения на персонажах. Тут я должна отдать высокую честь Евгению Марголиту, который написал несколько статей о фильмах Германа. Он с идеальной точностью сказал об этих крупных планах «фоновых», ускользающих фигур, лиц просто людей, ничего как бы не значащих для сюжета и мировой истории, вот тех незнаемых, безвестных, которые миллионами были положены в землю этой войной и не только ею. Какие это планы! Просто навывлет бьет с первой минуты. И с той, и с другой стороны. Лица немцев не имеют никакой печати зла, разве что они спокойнее и как-то внешне красивее, но это не делает их нелюдьми, их смерти так же мимолетны, как появление их лиц. Их краткие реплики идеально вписаны в общий нотный текст суровой звукописи. Те, на ком останавливается режиссер, герои фильма, носят на себе те же внешние признаки, что и так называемая массовка, второй план, они не героизированы, они те же простецы. Два полюса человеческих позиций – Локотков и Петушков – не антагонисты. Не борцы за свою правоту. Но и слиться в согласии они не смогут, просто не сумеют. И это задача Германа так прожить всю картину, чтобы каждый остался своим прочным аргументом. Надо очень внимательно рассмотреть каждую мелочь этого существования,

этого бедного зимнего пейзажа, услышать каждое сказанное слово, даже впроброс, чтобы понять, почувствовать, что и за что Герман любит в каждом из них. Мучается каждым. Невероятная актерская высота Ролана Быкова и Владимира Заманского в этой спокойной тональности, в которой совершается рядовая по меркам войны, трагедия. Бывший перебежчик, сдавшийся партизанам и бывший милиционер, ставший командиром отряда. Помните сталинский императив – пленный равняется предателю. Это гвоздями было вколочено в мозги советских людей. Это гнало по этапу тех, кто отмучился и покинул гитлеровские лагеря, перед тем пройдя кровавый военный путь. И вся симфония крупных планов венчается баржей с пленными солдатами, невпопад подвернувшейся под мостом, по которому движется фашистский состав, предназначенный на взрыв партизанами. Мать честная, да это же наши – вот что обжигает Локоткова. И он останавливает команду взрыва, скользя вместе с нами по лицам пленных. Останавливает, несмотря на истерику Петушкова, пока баржа медленно не проходит по реке дальше, дальше.

Эта коллизия страшным путем разрешается в фильме – только пойдя на смерть, герой Заманского имеет право на жизнь.

Вот за эту сострадающую любовь, за готовность рассудить и простить, за странного командира партизан с не ненавидящим, а мягким прищуром, тихого человека, парящего больные ноги в тапике, за шанс изменнику родине доказать свою преданность стране фильм и был запрещен к показу.

И тут, кажется, ты проникаешь в то самое, режиссерское целепологание Германа, в побудительное движение его к этим временам и маленьким судьбам. Он как бы снимает кору бесчеловечности времени и, сам удивляясь, видит прорастающие знаки доброты, верности своим святыням, тепла, которые только и могли помочь жизни жить. И еще – жалость к людям, эта извечно знакомая русская жалость.

В прокат он пришел в расширяющемся потоке разрешенной правды. Правда была разная – в кавычках и без, более или менее

талантливо высказанная. Не забудем еще и о лавине литературы и поэзии, дотоле скользившей подпольно в виде самиздата. И еще множестве документов, доставаемых из архивов. Даже те, кто не понаслышке знал о кровавой бойне, длившейся десятки лет в «самой справедливой стране» СССР. А сколько еще народа и не знало толком. А сколько так и не захотело знать.

По экранам тогда с большим шумом прошли «Холодное лето 53го», «Покаяние», «Восхождение». Ничего не собираюсь анализировать и сравнивать. «Проверка на дорогах» – тише и строже в фактурах, отсутствии цвета, эффектов, мощных массовок – чем десятки советских военных фильмов. Но, увидев это, я поняла, почему меня так не тронули те, новые фильмы. У Германа совсем нет «духовных» аллюзий, нет символики, нет приблизительных степеней правды. Есть просто жизнь, какой она была для миллионов просто людей. Но собранная в такой сгусток драматизма и личной боли такими мастерскими средствами, что ты на время забываешь о существовании камеры между тобой и картиной.

А в городе, наконец вернувшем себе свое настоящее имя, продолжалась наша жизнь на Пушкинской улице прелестной Петроградской стороны. Леша заходил к нам нередко просто потрепаться, обсудить какие-то студийные события, поговорить о кино, посидеть с нами за столом.

Полно было всякого юмора про еврейство тех или иных персонажей. Леша шутейно мучился вопросом, еврей ли он. Жаловался на маму, Татьяну Александровну, живую тогда, что она совсем запутала его своей пятой графой. То она еврейка, то шведка, зависимо от тех политических обстоятельств в стране, с которыми надо было держать ухо востро. «И кто же я? Привык уж быть евреем, так что теперь? Шведом становиться?» – ну что-то в таком роде.

Этюды об актерам иногда были ужасно смешны, всегда достаточно добродушны, было видно, как он их любит, несмотря на понимание их слабостей и забавных сторон. Не помню его общих рассуждений об искусстве, он никогда не мудрствовал, не философствовал, но маленькие его притчи порою были очень

непросты. Тут и сказывалась его эта жгучая пристальность к эпизоду и способность собрать фокус на том, что за внешней забавой.

А однажды к нам в гости на Пушкинскую приехала моя тетка Майя. Мы куда-то отлучились, а когда я вернулась домой, тетка встретила меня с вытянутым лицом и круглыми глазами.

– Мне позвонил Герман!

– И?

– Ну, во-первых – Герман!

– А во-вторых? – у нее сделалось трагическое лицо.

– Мы поговорили, он так был любезен, но узнав, что я «двоюродная теща»... Знаешь, он так заботится о Мише... Он сказал, что ты его не кормишь, он такой худой и вечно голодный. Люди видели, как он ел перфорацию в монтажной... что это такое?

Я принялась хохотать. Мой муж Миша – типичный астеник, длинный и тощий человек, которого я уже отчаялась откормить хоть немного. Не толстеет, хоть ты что ему.

– Майка, перфорация – это край пленки с дырочками!

– Пленки?.. Но как же?

Ну вот так. Совершенно незнакомую пожилую даму довел до сердцебиения.

Его суждения о кинематографе были беспардонны, полны очень метких замечаний, профессионально точны. Он вспоминал собственные их со Светланой Кармалитой тяжелые и опасные моменты съемок, послесъемочных мытарств. Так он рассказал однажды о трагическом эпизоде с фильмом «Мой друг Иван Лапшин». Фильм этот тоже лежал на полке, и даже хуже: за него Германа уволили с Ленфильма на несколько лет. Его категорически не приняли в Госкино, требовали отдать на перемонтаж другим лицам. И вот, чтобы не допустить чужих к ленте, Герман и Кармалита взялись сами перемонтировать и переозвучить какую-то часть картины в согласии с требованиями. Мучились ночами, кромали и шили заново, потом посмотрели получившееся и выкинули все метры этой копии в Неву, а фильм остался нетронутым. Я не знаю, так ли все было, но верю, что по сути – так.

Я увидела Лапшина, когда его уже возвращали миру. На студии ли, в Доме ли кино – не в кинозале. Чем этот фильм стал для зрителей? Сказать «событием» – абсолютно банальное теперь слово. У нас событием привыкло становиться любое пошлейшее барахло в шоубизе или любая гнусная выходка пошлейших же политических прибалтненных.

«Мой друг Иван Лапшин», как громадный дирижабль вплыл в небо кинематографа и на время принял на себя все лучи следящих прожекторов. Пришло не то, чтобы новое, а шокирующе ИНОЕ кино. Вот я снова пересмотрела Лапшина и понимаю, что мои глаза уже видели и «Хрусталева», и «Трудно быть богом», и вообще очень во многом воспитаны Лешинными фильмами. Но оторвать их от экрана я опять не могу. Острыми осколками битого зеркала из одной из сцен больно колет и царапает тревога, не нарочно, сквознячком веющая по всему пространству картины. И дело совсем не в саспенсе детективного сюжета – сюжета второго плана, конечно. Это вновь ощущение, что ты смотришь в проем времени в ту самую жизнь, 1930-е годы. Опять ощущение, что Герман сегодняшний снимал свое кино там. Ни единым штрихом не соврал и не погрешив, он, наш современник, делал не анахроничную стилизацию, а современный шедевр. И кино, которое всегда. И мы, сегодняшние, зная обо всем, что происходило в толще этой жизни, что еще произойдет вот-вот с людьми вокруг героев и с ними самими глобально, не избавимся от тревоги, потому что все отчетливее понимаем, что не насадят они сады, как говорит Лапшин, и уж тем более не погуляют в них. А будет с ними война. И вряд ли они уцелеют в своем заштатном городке. И продолжится мясорубка репрессий, которая добьет тех, кто уцелеет. И эти крепкие, уверенные в своей правоте, мужчины, и милицкий начальник Лапшин с его эпилепсией, и интеллигент Ханин с его поиском смерти непоправимо обречены. Тогда, в первый раз, меня поразила сцена неудачного самоубийства Ханина. Миронов поразительно сделал это актерски, но как скользяще, не цепляясь за пристройки сюжета, острым лезвием провел монтажно и темпово

эту сцену Герман. Человек хотел умереть, очень хотел, нелепо не смог, миг – и жизнь заскользила дальше, дальше. Буднично.

А вот в этот раз я совершенно потрясена всем прощанием с Ханиным на причале. Поразительна Русланова, упирающаяся в него, как в куль со своей мигренью и отчаянием, тихо и быстро жалуясь и причитая, мятущаяся между ним и любящим ее Лапшиным, застегнутым на все свои пуговицы выдержанности и внутреннего запрета. Немыслимо тоскливый общий план, без диаложных крупных планов, без психологии, стремительно пустеющая площадь, с нелепыми прохожими с их пустопорожними репликами...

Кино Германа никого ничему не учит. Не учит зрителя, но, как всегда, помогает увидеть и взыскует понимания, или, скорее, предлагает понять. Не учит профессионала, поскольку так снять кино можно лишь имея оптику зрения Германа, музыкально точное слышание тональности без малейшей фальши, и все это при непревзойденном мастерстве профессионала, идеально владеющего внутренними ритмами сцен, их смены, их организации на площадке, пластикой монтажа.

Сегодняшнему человеку трудно вообразить, как сильно изменилась словесная среда этой страны. Да и любой другой, конечно. Но тут еще одна грань – социально заместились часть общества, бывшая носителем определенного эталона разговорной речи. Мне теперь попадают в чтение тексты, иногда даже совсем неплохие, где авторы, преследуя цель добиться убедительности в воссоздании атмосферы ушедших эпох, добросовестно изучили лексику старой литературы, обращаются к исчезнувшим из нашей речи, словам и поговоркам. Это украшает, конечно, текст, но часто выглядит несколько натужно. Все дело в точности приложения оборота и словца к месту, в общем строе, органике речи, некогда бархатистой и «вкусной», живой тогда. Я не филолог и понимаю, что некорректно сужу. Однако, читавшись некогда старой литературы, помня тот язык, который был жив в моем детстве, не могу отделаться от неких фантомных

более при чтении. Леша рос и начитывался книг в той рафинированной словесной семье и окружении, которая еще как-то естественно сохраняла связь с живым русским языком убитой эпохи. Русский язык – главная национальная ценность этого народа, как мне кажется. Я, во всяком случае, люблю это явление в числе того немногого, что остается для меня близким в России. И уверена в том, что люди, со вниманием и музыкальным слухом окунающиеся в эту стихию, имеют в себе и живую душу, и незаурядный интеллект. У Германа это качество было выдающимся даже из ряда коллег и дружеского окружения. Те же качества были присущи и Светлане Кармалите, которая постоянно была включена в его работу. Вот в этом и есть один из существеннейших компонентов качества их кино. Пластичный, свободный от штампов, язык, полный неожиданностей и парадоксов насыщает звуковой ряд кино, делает диалоги и реплики драгоценными всплесками выразительности.

Юрий Герман был близким другом Николая Заболоцкого и Евгения Шварца, принадлежавших к кругу Обэриутов. Все эти, очень разные писатели, были погружены в словесную работу особым образом. Хармса, Введенского, Олейникова считают абсурдистами. В некоторой мере, как мне кажется, они такими являются. Нарастающий абсурд победившей страны Советов, несомненно, был для них предметом остро ощутимым. Но мне их литература представляется в более точном смысле парадоксализмом, если можно так выразиться. Это сталкивание несовместимых, распадающихся, враждебных порой, явлений и смыслов, простых и привычных, с насаждаемыми, вколачиваемыми новой властью, это созерцание сквозь очки хлынувшего грубого деклассированного хамского наводнения, казенного канцеляризма новых начальственных директив и инвектив порождало новую литературную ткань. Эти прекрасные люди вовсе не были заняты борьбой с новой властью, они глядели на эту непривычную и опасную жизнь, держа свою дистанцию, свои интеллектуальные и моральные нормативы. Как у Мандельштама:

Широким шагом выйдем на дорожку,
Я сохранил дистанцию свою.

На какое-то время они оставались и держали дистанцию. А потом их убили. Почти всех. Мне было приятно узнать из очерка Любви Аркус о том, что любимым стихотворением Леши было вот это, Николая Заболоцкого. Я процитирую его целиком.

ПРОЩАНИЕ С ДРУЗЬЯМИ

В широких шляпах, длинных пиджаках,
С тетрадами своих стихотворений,
Давным-давно рассыпались вы в прах,
Как ветки облетевшие сирени.

Вы в той стране, где нет готовых форм,
Где всё разъято, смешано, разбито,
Где вместо неба – лишь могильный холм
И неподвижна лунная орбита.

Там на ином, невнятном языке
Поёт синклит беззвучных насекомых,
Там с маленьким фонариком в руке
Жук-человек приветствует знакомых.

Спокойно ль вам, товарищи мои?
Легко ли вам? И всё ли вы забыли?
Теперь вам братья – корни, муравьи,
Травинки, вздохи, столбики из пыли.

Теперь вам сестры – цветики гвоздик,
Соски сирени, щепочки, цыплята...
И уж не в силах вспомнить ваш язык
Там наверху оставленного брата.
Ему ещё не место в тех краях,
Где вы исчезли, лёгкие, как тени,
В широких шляпах, длинных пиджаках,
С тетрадами своих стихотворений.

Николай Заболоцкий 1952 г.

Болезненное переживание потерь, не заполняемая культурна пустошь. Эта Лешина внимательная нежность к времени детства, внутреннее слышанье и эпохи, и человеческой природы соединилось с острой потребностью дойти до сути ее трагедии, проследить до малой составляющей страшное и прекрасное в ней. Не для суда и осуждения, для собственного укрощения страстей, может быть. Страсти переливались на съемочной площадке в непримиримую требовательность.

Члены семейства Германов попеременно гостили у нас. Ночевали, когда случались размолвки. Светлана приезжала с мальчиком Лешей и котом Шариком и одна. Гостила собака Светик, роскошный немецкий овчар с нежнейшими и деликатнейшими манерами. За полночь тянущиеся посиделки с винцом и увлекательными тары-бары. Все это было доверительно, тепло и казалось вечным.

В конце 1980-х Герман позвонил Мише и предложил нам совместную поездку в Киев и Крым. Связано это было с тем, что его пригласили на киностудию им. Довженко и попросили взять на себя съемки фильма «Трудно быть богом» – ни много ни мало! Это было некой встряской. Герман с самой юности мечтал снять этот роман Стругацких. Они со Стругацкими написали сценарий, он был утвержден в Госкино, но тут наступил август 1968-го. Советы ввели танки в Прагу. Там лилась кровь и польхало. Мир возмутился. Герману позвонили со студии и сказали, что Госкино закрыло сценарий. Навсегда. В Прагу, как в романе, «пришли черные». Вот так совпало.

А тут – приглашение с Довженко. Миша получил от Лешы уже написанный кем-то сценарий. Его должен был снимать некто Фляйшман, режиссер из ГДР. Или ФРГ. Не помню. Но на студии что-то с режиссером не сложилось, а весь киношный мир знал о мечте Германа. Так почему же не? Мы прочитали сценарий и в один момент поняли, что это не для Лешы. Но пока молчали. Погрузились в поезд Ленинград–Киев, в навороченный спальный вагон, где наши купе были соединены общим умывальником с душем (!) и с унитазом, где все было под красное дерево, блестели

фальшивой позолотой металлические детали, стенки и лежанки, мягкие, конечно, были в ковровых покрытиях с узорчиком, и сели в Лешином купе чай распивать и разговоры говорить.

Герман начал с того, что хочет позвать Мишу сорежиссером на картину. «А Катька нам костюмы сделает». Он завлекательно улыбнулся. О, черт! Можно было только мечтать... Но все было не так просто. Миша с благодарностью и мягко отказался от предложения работать с Германом. Тот решил, что еще поколеблет его в этом отказе и продолжал строить планы и стратегии. Понятно, что этот сценарий никто снимать не будет. Это условие его согласия. Известно было, что студия уже потратилась на декорации на натуре в Крыму и на костюмы. Ну что ж, посмотрим, на что это сойдется. Но было известно, что художниками фильма являются мои старые киевские друзья, муж и жена, с которыми у меня очень теплые отношения. Что будет? Посмотрим. Леша начал свои фантазии про фильм, тут я услышала, что для него важнейшим императивом есть утверждение, что «вслед за серыми приходят черные». Что это как про фашизм. Опять он смешил нас чудесными байками, опять текли воспоминания, рассказывались анекдоты, все, как всегда. Впереди был Киев, родной мне город, мои родители, друзья.

Мы приятно провели здесь время, таскались по холмам, ходили в мастерскую к моему папе, теплынь, лето. У Германа состоялся суровый разговор со студийным руководством, и они, кажется, уже склонялись к отказу от готового сценария. В один из дней мне позвонил друг, художник картины. В горестных путанных словах он пытался дать понять мне, что я должна как-то повлиять на Германа, чтобы он отказался, что с режиссером связаны какие-то очень важные обещания на их будущность, что они же проделали такую работу и тут потеря постановочных, в общем облом карьеры... Я была застигнута врасплох, растеряна, оказавшись в ложной роли какой-то «влиятельной персоны» – чепуха... Я, как могла, объясняла, что ни мне, ни моему мужу ну никак не повлиять на решения Германа, что мы по-дружески за компанию, что он сам все увидит и, как знает, может оставит все как есть. В общем, мне было не по себе.

Далее мы пустились в путь на Ялтинскую студию уже прицельно смотреть все, что построено. На берегу моря, на песчаных просторах была выстроена и в самом деле, большая и очень сложная декорация. Она была красива, качественна, напоминала и лабиринты пещер в какой-то горе, и сложную архитектуру термитников, и была не совсем земная. Леша ходил озадаченный, внимательно рассматривал и мрачнел. «Нет, ребята, я в этом снимать не буду. Это красиво, но это – не мое.» Это был вердикт. Потом, на студии, мы прошли в костюмерный склад и увидели огромное множество готовых вещей. Но вот это был шок. Это было так уродливо, так «по-современному» пошло, и так не имело отношения ни к Стругацким, ни к Алексею Герману, что просто мы бежали оттуда, чтобы не портить себе аппетит перед обедом. Мои друзья – очень талантливые и высокопрофессиональные художники. Оказалось, что костюмы были навязаны условиями продюсера и были изготовлены в Германии неизвестными дизайнерами какой-то кинофирмы. Но, как бы то ни было, все увиденное было решительно отринуто Лешей. Впереди был неприятный разговор на Довженко. А пока мы с наслаждением погуляли по Ялтинскому пляжу, поели шашлычков в кафе и погрелись на солнце.

Студия, как не сложно было предвидеть, отказала в замене художников, сославшись на разорительный бюджет, вбуханный во все это готовое. И «Трудно быть богом» опять не был снят. Ну, то есть, был снят возвращенным Фляйшманом, но как – я воздержусь.

Леша относился к сыну и Светлане свято. Несмотря на частые раздоры с женой, он точно знал, что один без другого они существовать не могут. И не будут. Он не раз с шуточками рассказывал драматичные месяцы сохранения Светиной беременности, когда надо было строго по часам, в любом месте найти, где согреть ампулу и шприц, чтобы сделать болезненный горячий укол, а потом ехать дальше. Спешить на съемку, монтаж, озвучание?.. Да простят меня они за подробности, но Герман гордился этим сохранением и Светиным подвигом матери. И родился Мальчик. Они оба

редко называли его по имени. В главных он был и оставался Мальчик. Обожаемый сын приезжал с мамой и спал в комнате, тихий, сосредоточенный, немногословный. А мы сцеплялись в беседах. Не так уж легко, верно, было расти в постоянно работающей на студии семье. Но, почему-то мне кажется, что трудно придумать более насыщенное и счастливое детство.

Светлана Кармалита потеряла отца, он погиб на фронте. Она родилась в Киеве и воспитывалась ее отчимом, Александром Борщаговским, за которого мать вышла замуж после войны. Вместе с отчимом театроведом семья перебралась далее в Москву. Она часто упоминала отчима добрым и благодарным словом. В общем, тоже литературная семья. По словам Германа Света была весьма строгим мерилom того, что излагал он сам, диктуя ей фрагменты будущего сценария. И он относился к ее критическому суждению с большим вниманием. С той поры, как она появилась рядом с ним на съемочной площадке, он понял, что уже не обойдется без ее участия, что в съемках, что в сценарной работе. Да всегда! Света с легендарной корзиной и присущей ей жесткостью была его верным хранителем и стражей семейной крепости. Несмотря ни на что. Их сценарии, которые я читала не раз, вызывали внутреннюю дрожь открытия какой-то особой, ни на что не похожей литературы и, одновременно, открывали внутреннему взгляду именно кинематографический мир, какие-то зримые и слышимые кадры с шумами, голосами. Так не писал никто. Поэтому так и снималось их кино. Мой муж, Михаил Ордовский, дважды работал с этими сценариями. В первый раз это было до нашего знакомства, картина называется «Путешествие в Кавказские горы». Помните, я уже говорила, что его первый фильм, как и «Двадцать дней», был для меня совершенно неожиданной вещью в тогдашнем кино. Не сходство внешнее, конечно. Я не сравниваю. Потом уже, присмотревшись к работам режиссеров Ленфильма, я увидела то, что было общим для лучших из них. Об этом много писали хорошие киновееды – школа Ленфильма или что-то такое. Я бы отметила только, что

режиссерам Ленфильма свойственна строгость и достоверность, отсутствие эффектности и помпезности, негромкая, но сердечная тональность. Каждому в свою меру.

Миша много рассказывал о перипетиях работы над Путешествием, и здесь я уступаю ему страницы и память. Мне же пришлось быть на съемках фильма «Сказание о храбром Хочбаре», сценарий к которому написали Света и Леша по мотивам поэмы Расула Гамзатова. Случилось это абсолютно внезапно и трагично. Погиб режиссер Асхаб Абакаров, дагестанец, который начал съемки. Германцы, потрясенные горем, еще пытались найти замену Асхабу, что-то не вышло, и они предложили работать Мише. Мы с ним испугались, недолго посомневались, и было принято решение работать. Вот тут-то, прочитав сценарий, я почувствовала холодок по спине. Не имея представления о режиссуре в кино, я понимала уже вплотную, до какой степени трудно найти предельно близкое и точное воплощение этому колдовскому тексту, этому пониманию стилистики, музыки дагестанской, природе человеческих страстей, не сбиться на этнографию и картинку красоты горных пейзажей, но снять по Германовскому слову.

В первый раз мы вместе полетели в Махачкалу, чтобы просто увидеть, что за страна Дагестан. И тут все это на нас и обрушилось, как только мы сели в вертолет и полетели над горами. Вертушка работала трансфокатором, ныряя вниз и приближая детали, плавно откатывая вверх и «беря» широкие панорамы. Нас посадили в каком-то ауле, где жители усадили за стол и угостили бузой – ужасной крупяной бурдой из пшеницы, что ли, и национальной кухней. Очень добродушные люди. Потом мы посмотрели костюмерный склад. Мне не понравилось, честно скажу. Ряды одинаковых синих черкесок, какие-то среднестатистические кавказские платья и халаты, папахи и очкуры. Потом мы внимательно смотрели материал отснятых уже сцен. Я молчала. Но мне как-то щемило душу. Я не находила пока соответствия тому, что было самого ценного в подходе Германа, некой уникальной отобранности и достоверности реалий и фактур. Становилось все страшней.

Перед Германом, перед текстом, перед покойным Асхабом, который знал изнутри эти традиции, страсти, лакско-кумыкско-табасаранскую разноязыкую и противоречивую природу.

Потом я уже прилетела спустя пару месяцев работы Миши, когда натура была найдена, делались дотройки, собрались еще костюмы, были назначены окончательно актеры. Мне даже нашлась какая-то работенка по ходу съемок. И я постоянно торчала у площадки, выискивая «новье» в фактурах, помогая затирать плечи, локти черкесок черной копировальной бумагой, стараясь придать вящей достоверности. И всласть наездилась с группой по горам.

Леше и Свете что-то нравилось, что-то не устраивало. Пусть лучше расскажет Миша. У меня сохранились довольно спокойные воспоминания о наших отношениях тогда. Когда фильм был готов и состоялась премьера мы остались с Германами в тех же дружеских отношениях. Но, поскольку мы съехали из квартиры на Пушкинской, видеться стали реже. У меня пошла тяжелая, довольно постоянная работа в театре. Миша занимался дальнейшими поисками сценариев и даже писал сам. Мы решили, что пора жениться.

В ЗАГС мы прошли пешком на Невский с одной свидетельницей, через день назначено было венчание в церкви Мариенбурга, в часе езды электричкой. С двумя нашими «держателями венцов» мы приехали к концу службы, прошли обряд под пение регента и одной певчей и вернулись электричкой же в город. После приятного обеда на четверых на «крыше» гостиницы Европейская отправились по соседству в макетную Малого оперного, где я тогда делала работы, в гости к другу Сене Пастуху, художнику этого театра. Там пили вино, развлекались и веселились. Миша позвонил Герману, бывшему недалеко, на Марсовом Поле в родительской квартире. Герман живо отозвался и тут же пришел. Миша встретил его, проводил по лабиринтам Малого к нашему столу, и тут Леша был достигнут толстым старым пожарником. Дядька ввалился незванный в комнату, где мы сидели, воззрился на знаменитость и громко спросил: «Герман? Правда Герман?»

«Правда», – сказали мы хором. Он пучил глаза некоторое время, пока Сеня деликатно не попросил его. Сейчас же Леша рассказал нам, сетуя, что пустился за нами в погоню, желая видеть венчание, с Нелей Машинджиновой, редактором студии, на «волге», что они заблудились, не найдя Мариенбург, то ли саму церковь и вынуждены были вернуться. Правда ли, нет ли, но рассказ нас растрогал. Выпили принесенную Лешей бутылку шампанского, еще потрепались весело и побрели на площадь Искусств. Леша вдруг позвал нас к себе в гости, явно не желая прекращать праздник. Тогда я единственный раз видела знаменитую квартиру Юрия Германа в громадном старинном доме, глядящем окнами на сирени и вечный огонь. Квартира была огромной, с настолько высокими потолками, что в уборной тебе казалось, что ты в глубоком колодце. Я полюбовалась красивыми старинными вещами в гостиной со старой мебелью. Мы походили по широкому, немного гулкому пространству, и втроем с моей дружкой отклонялись было, но Леша вдруг опять не хотел расставаться. «Можно, я поеду к вам?» «Да конечно же, Леша!» И мы быстро перенеслись в такси в совершенно контрастный интерьер квартиры родителей Миши в Веселом поселке – районе унылом до свинцовой тоски, в квартирку маленькую, как скворечник из двух комнат. Моей свекрови не было в городе. Мы засиделись допоздна, потому как Света и Мальчик тоже куда-то уехали. И Леше снова не хотелось с нами расставаться. Закончили ужин, и он заночевал у нас. Только утром, несколько помятые со сна, попив кофе, мы проводили его домой. Так вот я видела его в последний раз...

Случилось, что Леша что-то неправильно рассказал Свете о своем гостевании, и Света чем-то возмутилась. Раздался звонок, я взяла трубку и услышала чуть скрипучий и недобрый Светин голос: «Так вот что?! Так я положу конец этой дружбе!» И положила конец. Мы были навек отсечены ею от Леша. Вплоть до легких эксцессов при встрече с Мишей на студии. Это было так несправедливо и больно, что я надолго оставалась в тяжелой обиде на Свету.

А потом была история о том, как у Миши забрали уже начинавшийся фильм. Все это было связано с бывшим другом, сценаристом, которого мой муж «пробил» в качестве второго режиссера на съемки, который страстно благодарил его за сбывшуюся мечту, а потом эдак легко ссадил его с кресла с надписью «режиссер», сделав это условием зарубежного продюсера и иностранной валюты. Миша пришел домой и с потемневшим лицом рассказал мне о сборе на студии, на котором это случилось. И самым болезненным для него было то, что Леша Герман не вступился за справедливость. Я услышала его вопрос, правильно ли было бы ему взять предлагавшиеся отступные деньги в иностранной валюте. И сказала, что нет, это противно. И что правильно ли будет ему уйти с Ленфильма вовсе. И сказала, что да, правильно. Так закончилась карьера моего мужа, как режиссера игрового кино.

А у нас уже началась совсем другая история. Мы ждали нашего сына.

После случившегося с Мишей у меня засела заноза обиды на Лешу, не скрою. Мне показалось, что вся ситуация настолько красноречива и ясна, что не возмутиться могли только особо заинтересованные.

Общение с ними не могло быть безоблачным и сладким, отнюдь. Оба они способны были с пол-оборота выказать абсолютно непредвиденные свои реакции и конфликтность. Я хорошо уже тогда представляла себе, как много людей считали Германа самовлюбленным и заносчивым человеком, а к Светлане относились с опаской. Для этого, видимо, были причины. С ними невозможны были в широком смысле «задушевные отношения» эдак по-русски. Это не значит, что они были лицемерны или носили камень за пазухой. Их внезапные эскапады были немного ребяческими, слишком громкими, либо своеобразно ироничными. Мне представляется, что внутренние связи троих людей, безраздельно близких и важных друг для друга, были внутренне достаточны и полны. И даже имели признаки такой «малой крепостцы», для чего было достаточно причин.

Тем временем Герман уже работал со следующей картиной. Это был фильм «Хрусталеv, машину!»), который стал, на мой взгляд, внутренним переломом для самого автора.

Вообще-то я не старалась посмотреть фильм в числе первых. Злые языки говорили, что фильм полон ужасной жестокости, смаковали сцену насилия, а мне уже было выше горла кровавых сцен в новом, вырвавшемся на волю, кино. Да ну, думала я, не буду я разочаровываться в любимом режиссере. Да и в прокате картину было не сыскать. Пошли толки о Каннской премьере, что мол не хотели смотреть, провал... Я к каннским страстям отнеслась равнодушно, хотя тут было обидно. В какую-то из поздних ночей без сна я листала каналы тв и вдруг остановилась. Начинаясь показ «Хрусталева». Звук пришлось держать на негромком уровне – 2 часа ночи – очень сложная спутанная фонограмма. Но было не отвести глаза. Потом меня подмял сон, а проснулась именно на сцене насилия в милицейском фургоне. И вот это было настолько страшным и сильным переживанием... Я увидела сцену, которую мог сделать только он. Я досмотрела фильм с перехваченным горлом.

Я с дымящей лучиной вхожу
К шестипалой² неправде в избу:
– Дай-ка я на тебя погляжу,
Ведь лежать мне в сосновом гробу.

А она мне солёных грибков
Вынимает в горшке из-под нар,
А она из ребячьих пупков
Подает мне горячий отвар.

– Захочу, – говорит, – дам ещё... –
Ну, а я не дышу, сам не рад.
Шасть к порогу – куда там – в плечо
Уцепилась и тащит назад.

² По рассказам у Сталина было шесть пальцев на ногах, как у Сатаны. Герман упоминал это.

Вошь да глушь у неё, тишь да мша, –
Полуспаленка, полутюрьма...
– Ничего, ничего, хороша...
Я и сам ведь такой же, кума.

Осип Мандельштам 1931 г.

Такое большое и страшное кино трудно назвать данью любви. Герман утверждает, что так скрупулезно воссоздал быт своей собственной семьи, пытаясь представить себе судьбу своего отца в 1938-м, если бы его арестовали. Жестокий опыт. Ты погружаешься в полуабсурдное существование дома, улицы, города, текущее главным образом ночью, при каких-то нелепых лампочных гирляндах и приторно-уродских застылых фонтанчиках, при шуршании шин пузатых старых легковушек и сдержанном рычании грузовиков с фургонами. Катаются, позвякивая, трамваи. В них, как в террариумах, лица застывших пассажиров. Дом генерала Юры, весь в красивых цацках и дрожащем хрустале, с постоянно накрытым столом, оравой домочадцев и гостей – все это звучит сбивчивыми репликами в разных регистрах, накладываясь фразой на фразу, смысл которых трудно уловить, да и важно ли? Разворачивается история военного врача, очень важного человека в нейрохирургии, советского барина.

Крупный, красивый мужик, несколько паясничавший в доме, вальяжно и вскользь проходящий по клинике, привычно протягивающий руку за стаканчиком коньяка. Люди, служащие ему фоном, чаще всего подобострастны, нелепо суетятся и нелепо шутят. Почти нет сюжета. Он стремителен, прост. Большой барин и генерал молниеносно летит в адскую яму, где его деловито и буднично «опускают», потом случайным образом выдергивают и возвращают обратно, к великой миссии – спасти умирающего вождя. И снова – открытый финал без финала. Весь этот чудовищный зигзаг судьбы наблюдает внимательно человек, Герман. Почти холодно, но, как всегда, неравнодушно. Очень дотошно

и мелочно сотканная действительность. Ни одного случайного типажа. Ни единой «проходной», для монтажа, связки. Ровная и жестокая лента. Муть раннего утра просачивается только с момента неудачного бегства героя на замызганном полустанке. Потом деловитые и привычно крякающие урки с черенком лопаты, большой человек непоправимо раздавленный, в пятнистом снегу; потом раннее утро, когда генерала-врача привозят к умирающему. Грязный какой-то интерьер высокой дачи, где на полу околевает Сталин, с отвратительными деталями неотвратимой смерти и почти равнодушными статистами протокола.

А затем – белый день на вагонетке эшелона, движущегося по все той же, ровной и пустой России. И только тут, за веселым столом с неведомыми пропащими людьми, с граненым стаканом винища на голове – счастливое лицо героя. Снятое несколько снизу, с легким искажением, он выглядит юродом, шутком. Это не возвращение к своему облику. Он нигде. Он сам по себе. Но тут режиссер откровенно любит своего героя, по-своему рад за него...

...Того, что было, не вернешь,
Дубовый стол, в солонке нож,
И вместо хлеба – ёж брюхатый;
Хотели петь – и не смогли,
Хотели встать – дугой пошли
Через окно на двор горбатый.

И вот проходит полчаса,
И гарнцы черного овса
Жуют, похрустывая, кони;
Скрипят ворота на заре,
И запрягают на дворе.
Теплеют медленно ладони.

Холщовый сумрак поредел.
С водою разведенный мел,
Хоть даром, скука разливает,

И сквозь прозрачное рядно
Молочный день глядит в окно
И золотушный грач мелькает.

Осип Мандельштам 1925 г.

В кино Германа почти нет солнца, редко какой-то луч случайно мазнет лица сквозь нечистое стекло. Кадры природы полнятся туманами, туманом, дождями. Зрителю не дается передышка, не представляется момента высунуть голову из безнадежности. В этом кино почти нет неба. Эта земля без неба населена людьми без сожаления и с взглядом глаз, не смотрящих далее своего минутного бытования. Потому, я думаю, его так неприятно и тяжело смотреть «широкому зрителю» и даже «экспертному сообществу». Герман и сам не радуется видимому. Он просто смотрит на вещи широко открытыми глазами. «...покуда глаз – хрусталик ловчей птицы, а не стекляшка...» (*Осип Мандельштам*)

То-то и фокус, что, пережив фильм, ты не сможешь уже быстро и безболезненно закрыть глаза. Их больно колет суть авторского понимания, что вот вся эта деловитая, обыденная и даже какая-то простодушная жестокость собранных воедино, персонажей всех прошедших времен, руками которых бесповоротно искалечена страна, вот она-то, слегка меняя сиюминутные мотивации и облекаясь в иной реквизит, продолжает эту жизнь на земле без неба. И только выпрыгнув из этого безобразного и постыдного бытования, ты можешь спастись в никуда.

Странным образом в тот период, как мне кажется, что-то пересеклось в высших слоях атмосферы между ним и Параджановым. В 1970-х Сергей Иосифович сидел в лагере. Не кино-, а жизненно подлинное прохождение через параллельную реальность. Я послала ему репродукции старинных французских тканей и свою фотографию. В ответ получила открытку-коллаж из фрагментов ткани с врезанным туда, моим лицом. Подпись была вроде того, что мое лицо не должно быть среди той грязи, в которой он находится. Да, то был мир ужаса падения, из прорвы которого

выйти прежним уже невозможно. Его опыт и приход Германа к краю этой прорывы как бы «сверху» хорошо рифмуется и приводит к высшей точке отчаянного крика «Бежать! Спасения нет...» И прощения этому нет. Черное лицо Параджанова, вышедшего из заключения и тьма в сердце Германа, проникшего в те «семь кругов» опытом кино-анализа суть тождество.

Я рада помнить, что успела сказать Герману все, что я думаю об этой картине. Был случайный разговор по телефону спустя пару лет после того ночного сеанса. Я сказала ему, как благодарна за кино, как это меня потрясло. Он удивился: «А где ты видела?». Я сказала, что ночью по телеку. «Ну видишь – они же напечатали только три копии, никто не видит...» И все же, все же, ему очевидно приятно было все, что я сказала. Это, оказалось, был наш последний разговор.

За все эти годы мне то и дело, пока еще включала телевизор, доводилось видеть интервью Леша, его выступления на митингах – даже! Это, правда, было чуть ли не один раз, в разгар 1990-х, когда мне пришлось услышать из его уст неприятно неожиданную рацию о каких-то суровых мерах к бандитизму, то ли терроризму. А главным образом я слышала его рассказы о готовящемся и снимаемом им «Трудно быть богом». Не надо объяснять, как я волновалась и предвкушала это кино. Понятно, что с первых юношеских попыток до сегодня Герман прожил жизнь. Прожил тяжкие метаморфозы последствий 1991-го года. Видел, что происходит с разломившейся страной. И мрачнел. Все чаще я слышала из его уст эти слова, что «на смену серым идут черные». О событиях жизни, а не о кино. Но кино он снимал. Стрелка хронометра сделала оборот, и он оказался в Праге.

В начальные годы съемок (а они длились семь лет) я виделась с моей бывшей сокурсницей, которая работала над реквизитом для картины. Она с большим чувством рассказывала, что все, от декораций до мелочей костюмов, делается из натуральных материалов и с музейной точностью. Помещение группы было завешано шпалерами репродукций средневековой живописи, типажными фото людей, абсолютно сошедших с гравюр и картин

мастеров XIII–XV в.в., всяческого антуража. Режиссер снова был верен своему чувству подлинности времени и реалий. Но, впервые своей жизни он оторвался от отечественной почвы, истории и близких ему персонажей. В его обращениях к стране с телеэкрана все нарастала сильная тревога и открытое возмущение тем, во что превращаются наши недавние «завоевание демократии» и «крушение империи». Оказывалось, что мы все как-то не заметили, самоуверенно и легковесно проскользнули взглядом по поверхности. А осемененная паразитами плоть страны вспухала сотнями, тысячами новых паразитов. Они напоздали и зверели у нас на глазах, когда уже мы оказались в ловушке у них. Нет, не совсем не заметили. В тот миг, когда я услышала имя преемника Ельцина, меня охватило тошное чувство неотвратимой беды. Ни на секунду нельзя было поверить, что sereneкий тщедушный недоросток из КГБ что-то сделает во благо страны. И ведь глупо думать, что я была такая одна. Но нараставший жирок буржуазности, невиданная вольница ельцинских лет многим закрыла глаза мутной пленочкой. «Да ладно, ну чего там! Авось, бог не выдаст – свинья не съест!» И опоминались, лишь вскрикивая от боли, когда она уже ела. Войны на Кавказе, взрывы домов, исчезающие и убитые втихую люди... Черные начали экспансию.

Съемки останавливались, Герман болел, кончались деньги, были ссоры с членами группы. Все было надсадно трудно. Что же за кино, когда же?

В феврале 2013-го я была в Нью-Йорке. Миша написал мне, что умер Леша Герман. Совсем черная весть. Скажу без преувеличения, что боль осталась и по сей день. Немножко смягчило то, что Миша и Света Кармалита примирились над Лешиним гробом на студии.

Нельзя вообразить, что было кинато Германом в топку его работы. Можно лишь поражаться тому, что он успел-таки довести съемки последней картины до конца, смонтировал большую часть ее. Я не знаю, каким кулаком он сжимал свою волю и свое сердце, чтобы возвращаться вновь и вновь на площадку, ничего не упускать, ни единой кляксы и фальшивой ноты не прощать,

соединять всех в адски трудной работе. А это – сложнейшая полифония параллельного действия, многоголосные, активные и пластически напряженные сцены главных персонажей и массовок, тонко проработанные сквозь важные детали антуража, монологи и диалоги. Это убийственно откровенные и стилистически идеальные панорамы. Возвращаться из простоев и болезней к заданному накалу решения задачи. Это мог только он. И маленькая скрипучая Света с ее корзинкой, становящаяся между ним и всей лавиной несчастий. Героям слава.

Когда фильм был выпущен на экраны, я впервые за множество лет пошла в кинотеатр, чтобы видеть большой экран и большой звук. К концу сеанса ушли не менее трети зрителей. Ну что ж, винить их за это я не буду. Это очень большая работа и выдержка. Трудно быть зрителем фильма «Трудно быть богом». Все тоскливее, до последних кадров, это безвоздушное ощущение бедствия, которое видел Леша в последние годы своей жизни.

Дон Румата имеет холодную научную цель смотреть на жизнь забубенной планеты, как на поверхность чашки Петри с копошащейся культурой организмов под микроскопом, просто наблюдая. Не мешаясь в драку. Он великолепен и непобедим. И умеет несколькими приемами боя отбросить любого противника, не повредив его. Жизнь Арканара страшна и омерзительна. Вместе с героем и автором мы вот так, медленно и терпеливо рассматриваем физиологические и этические детали – натурально, с позиции обитателей XXI века. Нас вместе с Руматой тошнит от испарений и миазмов немых тел, уличных луж грязи и человеческих фекалий, нам отвратительны крысиные глазки и тупые лица обывателей и стражи, подобострастное раболепие перед монахами и начальством любого ранжира. Зрелища виселиц, плах, разнообразных устройств для казней и пыток, за которыми работают привычные и почти добродушные ребята. Но постепенно видим, что взгляд героя и автора совсем не бесстрастно изучающий. Герман всецело бок о бок с благородным доном, они оба смотрят на эту мерзость запустения с болью и стыдом, досадой. С жалостью. Маленькие усилия прогрессора точно

вводить дозы разумного и полезного в тело этой планеты тонут без всякого эффекта. А порой и вызывают реакцию недоумения и раздражения. Шаг за шагом мы видим, что все это тело целиком так переполнено болезнями и пенится нечистотами, что уже не зашить расползающиеся язвы, не санировать никакой терапией. Наползают черные, такой средневековый тип фашизма, гибнут лучшие из жителей, которых прогрессоры пытаются спасти для будущего этой «цивилизации», погибают на глазах те, что стали самыми дорогими, любимыми. Эта смесь любви и возмущения, наконец, дорастает того предела, когда дон Румата, землянин Антон, не в силах усмирить свою ярость. Он выворачивает кишки этим черным нелюдям, он рубит их десятками, он доходит до ощущения, что нет никакой другой возможности спасти хоть горстку добрых людей, глупых людей иначе, как уничтожать нечисть. Наверно, он, как просто человек, сходит с ума. Ну да, становится демоном ярости и зла. Мы прощаемся с ним на фоне все той же нищей белой пустой равнины, сидящим на телеге с пропащими людьми и, удивительная подробность – облаченным в растянутый вязаный свитер и старенькую шапочку, неотъемлемые вещи Германа. Будто он сам, окончательно соединившись со своим героем, уходит на безнадежную войну с неодолимым злом...³

Рассудительный и отстраненный взгляд «бога», очевидно, относится к умозрительному типу восприятия жизни. Очевидное, актуальное и безнаказанное зло неподвластно этим этическим нормативам. Ты либо сам гибнешь, либо становишься губителем. Это течение мысли и ощущений самого Германа, отчетливо любящего своего героя и вместе с ним проходящего труднейшим и извилистым путем осознания роли человека в коллизиях столкновений со злом. Мятущаяся и живая душа неспособна остаться над схваткой. Переборки, возводимые разумом, рушатся под напором страсти и гнева. Постаревший и болеющий режиссер сам сидит на краю разверзающейся бездны перед ним и широко открытыми глазами видит, как день ото дня его страна снова покрывается не зарастающими язвами дурных болезней. Мучительно

³ Не могу не поблагодарить Е. Марголита за замеченную эту подробность.

выращенные им, привои доброты и совести отпали, не прижившись? «Ты напрасно Моцарта любил. Наступает глухота паучья: здесь предел сильнее наших сил»? (Осип Мандельштам, Ламарк)

Это все те же люди, старательно стаскивающие обратно всю растекшуюся по щелям, грязь. Сегодняшняя ложь и аморальность власти даже гаже, грязнее прежней. Ничтожество, ставшее на верхушке, собирает вокруг тех, кто еще ничтожнее, дает понять имеющим человеческий облик, что они либо добровольно погружаются вместе с ним, либо им нет места в своей стране любым способом. Хотите – уезжайте, не хотите – умрите. А ограбленный, оболганный и зачумленный «народ» будет любить и служить.

По мере того, как я пишу эти страницы, я пытаюсь вообразить, что бы было с Лешей, останься он живым поле 2013-го года. Трудно сказать, как бы он воспринял наш Майдан. Может быть, зрелище черного дыма покрывшей и пламени молотовых испугало бы его, как и многих. Но вот что несомненно – это была бы ярость после крымнаша и особенно, от войны на Донбассе. Тысячи убитых украинцев, загубленная земля, тошнотворная ложь, все это вызвало бы в нем ярость. А еще эта мелкая торговля останками жертв Второй мировой в патриотических обертках с полосатыми бантиками. А еще снова убийства, тысячи арестантов после митингов. Ну да, пока не выпускают кишки массово, достаточно пары ударов берцами в живот пожилой женщине и 14-летних детей в камерах за прогулку или пост в интернете. Трудно и стыдно жить в России. Страну вновь изнасиловали, терапия, похоже, невозможна.

Фильм без Германа заканчивали Светлана и Алексей-младший. Меня переполняет благодарность к ним за то, как точно и верно Леше они довели до конца озвучание и монтаж финала. На экране плоская и скучная панорама зимнего пейзажа, какие-то телеги с бедолагами, среди коих Румата. Человек с Земли на чужой планете, нигде. Этой жизнью нельзя жить. Можно лишь сбежать из нее.

2021, Киев

Самуїл Аккерман

ШИББОЛЕТ

Дар бачити та вимовляти слово-образ сплетеного завіту – як картина колосся пшениці, що торкаються один одного божественними антенами передчуттів запаху сонячного хліба.

Дар – це очі Іншого, адже твої очі злиті в рисунок його губ. Твоє слово було нашим полем благословення.

Наші поля були єдиним прапором жовтого, віри, довіри.

Прапори сучасності – вирвані шматки з небесного килима, лезами ножів вони вкотре врізають жовту рану в книгу того, хто бачить слово на засліпленому полі.

Біблійне сказання про шибболет – перший пароль на прапорі мови життя.

Картина, твір – пароль внутрішньої необхідності, блакитний вершник на прапорі довіри душі, воля необхідності себе.

Пам'ятай слова Боаза з книги Рут, його благородні долоні, віру Ноєми та рятівне поле Віфлеєму.

Шибболет – голос колосся, мова кордонів всіх полів землі, вільні тіні хмар, що пестять губи схилів зжатого. Ці слова, шибболет-шибболет, вишиті по обидва боки тканини зі сплетеними малюнком довіри, єдиним прапором на перехресті зривистих шляхів зла Гладитян і Єфремлян доносяться нам у пам'ять.

Майбутнє – в сьогоднішньому сприйнятті всіх орнаментів слів на сітківці ока світу.

Париж, 2016

Гілель (Григорій) Казовський

**БОРИС АРОНСОН:
«ОРГАНІЗУВАТИ ХАОС СУЧАСНОСТІ»**

КИЇВ – МОСКВА – БЕРЛІН – НЬЮ-ЙОРК

Як театральний художник Борис Аронсон (1898–1980) дебютував у середині 1920-х рр. у єврейських театрах Нью-Йорка, з якими він співпрацював протягом майже десяти років. Вже перші роботи Аронсона принесли йому славу та забезпечили помітне місце серед провідних американських художників. Аронсон адаптував для єврейської сцени відкриття російської та європейської авангардної сценографії, його новаторське оформлення спектаклів не лише стало важливою віхою в історії єврейського театру в Америці, але й залишило помітний слід у розвитку американської модерністської сценографії загалом. Намагаючись оцінити роль Аронсона та інших єврейських художників у американському та світовому театрах, один з художніх критиків 1928 року зазначив:

«Театральні художники та живописці єврейського походження, які працюють для багатьох найкращих театрів тут [в Америці] та в інших країнах, створюють оформлення та декорації для найбільш відомих у сучасній театральній історії постановок. Це художники, які уособлюють сучасний напрям, захоплені його ідеалами та образами, але схильні узгоджувати ці якості з практичними потребами сценічної постановки. Неможливо встановити, наскільки єврейська спадщина впливає на продукт художника,

однак, безперечно, це є вирішальним фактором, особливо у театральному мистецтві¹».

Щодо Аронсона це твердження є справедливим. Ймовірно, навіть більшою мірою, ніж щодо інших його колег, адже вся його творча еволюція є розвитком та продовженням «спадщини», яку він здобув на найперших етапах своєї художньої кар'єри.

У 1947 році Борис Аронсон, на той час уже один з найбільш відомих американських сценографів, сформулював своє художнє кредо:

«У моїй багаторічній кар'єрі художника я пройшов різноманітні етапи та був захоплений розмаїттям напрямів; але сьогодні, оглядаючись назад, я бачу у своїй роботі головний принцип – живописний елемент, що цікавить мене найбільше. Форма, живописна площина, те, як реалізована картина – переймали мене більше ніж тема, зміст, значення. Менш за все мене цікавить репрезентативне мистецтво, що копіює дійсність. Я намагаюся надати руху, динаміки, я мрію живописними засобами створити хаотичне у нашій сучасності. Моя подвійна, здавалося б, внутрішня суперечлива діяльність – як живописця та театрального декоратора – сприяла гуманізації моїх театральних робіт та внесенню декоративності у мій живопис²».

Якщо порівняти цей вислів Аронсона з його більш ранніми деклараціями, стане ясно, що у зрілому віці він залишився вірним ідеалам своєї юності, коли він був одним з теоретиків авангардного мистецтва. Саме тоді сформувався його особливий інтерес до формальних задач, до «живописного елементу». З того ж часу Аронсон виніс також переконаність у тому, що мистецтво може впорядкувати, «організувати хаос сучасності». Ще у молоді роки Аронсон під впливом Олександри Екстер (1882–1949) захопився театром та саме у цій царині зміг найбільш повно втілити

¹ Clarence I. Freed, “The Changing Scene: Leaders of Modern Trend in Stage Design and Decoration”. – *The American Hebrew*, 1928, Vol. 122, N 20 (23.03.), p. 704.

² *100 contemporary American Jewish painters and sculptors*. With an Essay by Louis Lozowick. New York, Publication of Art Section YKUF, 1947, p. 6.

свої найважливіші художні ідеї та особливості своєї «подвійної» творчої діяльності «як живописця та театрального декоратора³».

Київ – Москва – Берлін

Борис Аронсон народився у 1898 році у Ніжині Чернігівської губернії, його тато, Шломо Аронсон (1863-1935), був місцевим рабином. У 1908 році родина переїхала до Києва, де Шломо Аронсон обіймав посаду головного рабина міста⁴. До 12 років Борис Аронсон відвідував хедер, вдома, під керівництвом батька, вивчав Тору з коментарями (*псукім*) та Гемару, а також навчався у загальноосвітній школі. Однак, вже у дитинстві він виявив здібності до малювання та вирішив стати художником. Як він згадував пізніше, його рішення особливо утвердилося після поїздки 1909 року до Москви та знайомства там з колекціями новітнього французького живопису Сергія Щукіна та Івана Морозова, що включали Моне, Сезана, Пікассо та Матіса⁵.

³ Вислів Якова Тугендхольда про Олександрю Экстер: «...Корективною до ...рокової обмеженості живопису був для Экстер театр. Сюди привнесла вона свою жагу синтезу – синтезу лінії, форми та кольору, якого вона досягала у своїх лабораторних абстрактних полотнах... Ми бачимо: діяльність Экстер протікає у двох напрямках – у царині чистого художнього мислення, що б'ється над розв'язання формальних проблем живопису (форми, кольору, композиції) та у царині конкретного застосування своїх лабораторних досягнень до мистецтва сучасної сцени (декорації та костюми)...» – Яків Тугендхольд. *Александра Экстер как живописец и художник сцены*. Берлін, «Заря», 1922, сс. 18, 28.

⁴ Пізніше, у 1920-ті рр., Шломо Аронсон був головним рабином Тель-Авіва та Яффи. Детальніше про нього див.: Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*. Jerusalem, «Carmel», 2006 (іврит)

⁵ Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*. New York, Alfred A. Knopf, 1987, p. 4; Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, p. 39. Про роль цих колекцій у культурному житті кінця XIX – поч. XX ст. та їхній вплив на формування російського художнього авангарду, див.: *Морозов и Щукин – русские коллекционеры. От Моне до Пикассо*. Музей Фолькван, Эссен; Музей им. А. С. Пушкина, Москва; Эрмитаж, Санкт Петербург; Кижное издательство Дюмон, Кельн, 1993, сс. 342–360.

Рабин Шломо Аронсон, у світогляді якого поєднувалася прихильність до традиційних єврейських цінностей та широта поглядів, був, за словами його сина, «гарно освіченою людиною, яка прекрасно знає і Толстого, і Достоевського, але яка не має нічого спільного з образотворчим мистецтвом⁶». Тому, спочатку він протривався прагненням сина, але зрештою Борис Аронсон переконав батька дозволити йому вступити до Київської художньої школи, де він навчався у 1912–1916 рр. У ці роки Аронсон зблизився з єврейським колом художньої школи, до якого входили Іссахар-Бер Рибак (1897–1935), Олександр Тишлер (1898–1980), Соломон Нікритін (1898–1965), Марк Епштейн (1897–1949), Сара Шор (1897–1981), Борух Гольдфайн (загинув на фронті у 1916 році), Ісаак Пайлес (1895–1978), Йосиф Сливняк (1899–1942) та деякі інші молоді художники та скульптори. Їх усіх об'єднувала зацікавленість до нових тенденцій у сучасному європейському мистецтві та національна самосвідомість.

Під час навчання у художній школі Аронсон також брав уроки у приватній студії відомого київського художника Олександра Мурашка (1875–1919). Серед студійців було чимало євреїв; серед них, зокрема, були відомі згодом художники Нісон Шифрін (1892–1961) та Ісаак Рабінович (1894–1961), які стали товаришами Аронсона.

Художник Олександр Мурашко, який очолював студію, перед тим як влаштуватися в Києві, прожив декілька років у Парижі та був одним з перших імпресіоністів в Україні. Він брав участь у виставках Мюнхенського сецесіону та знайомив своїх учнів із сучасними течіями європейського мистецтва. Його студія, атмосфера якої була вільною від академічної рутини, приваблювала артистичну молодь Києва, яка сприймала її як одне з вогнищ модерністської культури⁷. Деякі зі студійців Олександра Мурашка

⁶ Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 4.

⁷ А. Шпаков. Олександр Олександрович Мурашко. Київ, 1959; Myroslava M. Mudrak. *The New Generation and Artistic Modernism in Ukraine*. Ann Arbor, Michigan, 1986, pp. 145, 147, 261; Daria Zelska Darewych, "Ukrainian Art and Culture through the Ages". – *Ukrainian Modernism*. Kiev, 2006, p. 92.

встановлювали зв'язок з більш радикальним художнім середовищем та брали участь в авангардних акціях. Так, Шифрін та Рабінович допомагали у оформленні виступу футуристів – Володимира Маяковського, Василя Каменського та Давида Бурлюка, що відбувся у Києві в січні 1914 року в театрі «Шато-де-Фльор»⁸. Цей виступ, що став важливою подією культурного життя тогочасного Києва, мав скандальний успіх та, звісно ж, мав би повернути увагу Аронсона.

У лютому-березні того ж року Шифрін та Рабінович, а також Сара Шор (знайома Аронсона по художній школі) взяли участь у груповій виставці «Кільце», що була організована лідерами українського авангарду Олександром Екстер та Олександром Богомазовим (1880–1930)⁹. Учасники виставки розглядали цю подію як «перший самостійний голос на захист Нового Мистецтва» та ставили «собі задачу звільнити живописні елементи від сковуючих шаблонів»¹⁰.

Про засвоєння молодими київськими художниками-євреями принципів та художніх прийомів модерністського мистецтва свідчили також виставки 1915–1916 рр. На цих виставках вперше експонувалися товариші Аронсона по Художній школі – Рибак, Пайлес, Гольдфайн, Сливняк та Епштейн. Серед учасників

⁸ Н. А. Шифрін. *Моя работа в театре*. Москва, «Советский художник», 1966, сс. 10–11.

⁹ На думку сучасної дослідниці, ця виставка відіграла ключову роль у формуванні авангардних тенденцій в українському мистецтві: «Дві фази характеризують український авангард. Ранній «формалістичний» період трактував мистецтво як автономне та рефлексивне явище. У двадцяті роки роль мистецтва розглядалася вже не тільки в термінах культурного оновлення, але й в офіційних характеристиках політичного самовизначення та національної ідентичності. Перехід від першого до другого періоду був історично означений виставкою «Кільце» у Києві у 1914 році». – Myroslava M. Mudrak, «Rupture or Continuum? Ukraine's "Avant-garde" In Search of a System». – *The Phenomenon of the Ukrainian Avant-garde 1910-1935*. The Winnipeg Art Gallery, 2001, p. 26.

¹⁰ *Каталог виставки «Кільце»*. Київ, 1914, сс. 3–4.

виставок були також Ісаак Рабінович та Йосиф Чайков (1888–1986)¹¹, який нещодавно повернувся з Парижа та надовго став близьким другом Аронсона. Суттєвою особливістю багатьох з представлених робіт цих художників було те, що вони були виконані на «єврейську тему» – з біблійними та талмудичними сюжетами, а також зображали різні моменти єврейського релігійного життя. При цьому, національна тематика, втілена засобами сучасних мистецьких течій (фовізму з елементами кубізму), звільнялася від історизму та сентиментальної побутової подієвості, що були характерними для творів попереднього покоління єврейських художників та набули естетичної інтерпретації як елемент нової художньої системи¹².

Модернізація художньої мови для вираження єврейських мотивів диктувалася новим національним світоглядом київських єврейських художників, у якому зближувалися та навіть ототожнювалися категорії «модерністського» («сучасного») та «національного». Водночас, під час зближення цих категорій та використання прийомів інтернаціонального модернізму виникла проблема національної своєрідності сучасних єврейських художників, їхнього «національного стилю». Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми було набуття національної художньої традиції, яку молоді київські художники знайшли у єврейському народному мистецтві Східної Європи.

¹¹ *III-я весення виставка картин и скульптуры*. [Каталог.] Киев, Городской музей императора Николая II, [1915]; *VI-я весення виставка картин и скульптуры*. [Каталог.] Киев, Городской музей, [1916] (на цій виставці були представлені також роботи О. Богомазова).

¹² Окремі приклади творів тогочасних київських єврейських художників, див.: Hillel (Gregory) Kazovsky. *The Artists of the Kultur-Lige*. Moscow-Jerusalem, 2003, pp. 205, 206, 231; Про особливості зображення «єврейської теми» у єврейських художників кінця XIX – початку XX ст., див.: Hillel Kazovsky, “Jewish Artists in Russia at the Turn of the Century: Issues of National Self-Identification in Art”. – *Jewish Art*, vol. 21–22, 1995/96, pp. 20–39.

«Легітимізація єврейської художньої спадщини»¹³ цього регіону більшою мірою відбулася завдяки організованим Семеном Ан-ським (псевдонім Шломо Раппопорта, 1863–1920) етнографічним експедиціям 1912–1914 рр. «межею осілості», під час яких вдалося зібрати велику колекцію єврейського народного мистецтва, що демонструвала його розмаїття та художню цінність¹⁴. Художники, вслід за Семеном Ан-ським, здійснювали поїздки до місць компактного проживання євреїв для вивчення творів народних майстрів. Так, близький друг Аронсона Іссахар-Бер Рибак, у 1915 році самостійно, а рік потому з Еліезером Лисицьким (1890–1941), побував у деяких містечках України та Білорусі, де копіював надгробні рельєфи на єврейських кладовищах та розписи давніх синагог¹⁵.

Цікавість до давнього народного мистецтва була природною для модерністського та авангардного художнього середовища, у якому формувалися молоді єврейські художники. В архаїчному народному мистецтві модернізм знаходив «примітив», з поверненням до якого можна було набути свободу від стереотипів академічної школи, які буцімто заважали розвитку нового мистецтва. Для єврейських художників звернення до національної традиції, до єврейського «примітиву» диктувалося їхньою національною ідентичністю та надавало підтримки у їхніх пошуках «нової

¹³ Seth L. Wolitz, «The Jewish National Art in Russia». – *Tradition and Revolution. The Jewish Renaissance in Russian Avant-Garde Art 1912–1928*. Ed. by Ruth Apter-Gabriel. The Israeli Museum, Jerusalem, 1987, pp. 24–26.

¹⁴ *Tracing An-sky. Jewish Collections from the State Ethnographic Museum in St Petersburg*. Waanders Uitgevers, Zwolle; Joods Historisch Museum, Amsterdam; State Ethnographic Museum, St Petersburg, 1992–1994; *Back to Shtetl. An-sky and the Jewish Ethnographic Expedition, 1912–1914. From the Collections of the State Ethnographic Museum in St. Petersburg*. Ed. by Rivka Gonen. The Israel Museum, 1994 (in Hebrew).

¹⁵ Sonya Ribak, «Zayn lebns-veg». – *Issakhar Ber Ribak. Zayn lebn un shafn*. Paris, 1937, pp. 14–15 (in Yiddish); E. L. (Eliezer Lissitzky), «Vegn der Molever shul. Zikhroynes». – *Milgroim*, 1923, N 3, pp. 9–13 (in Yiddish).

еврейської форми», особливого «еврейського стилю»¹⁶ Борис Аронсон, який на той час був прихильником таких ідей, пізніше писав:

«Одним з моментів, що підкреслюють типове для сучасності прагнення до стилю, є розвиток цікавості до народної творчості. Захопленість ним супроводжується і підвищеним інтересом до народного примітивного мистецтва, сучасного та минулого... Особливо значущо цей рух був сприйнятий євреями. Разом із цією добою у них воскресло прагнення до свого стилю. З нею пов'язано відродження застиглого пластичного інтересу, пробудження бажання створити свої музеї, зібрати розкидане народне мистецтво у всіх його проявах, всі пам'ятки релігійного життя, побуту. У межі "еврейської осілості" збирають, фотографують, замальовують споруди синагог, їхні розписи, начиння, надгробні плити, – все, що стосується єврейського народного мистецтва... Зацікавленість, що першопочатково була всього лише етнографічною, змінилася на естетичний інтерес, що захопив широкі кола митців. З'явилися перші дослідники, які прагнули віднайти та дослідити формальні основи єврейського стилю. Не лише національне самолюбство, але й важливість та значущість народно-єврейського мистецтва, його виняткові риси, що наштовхують на нові рефлексії, пробуджували допитливість художників»¹⁷.

Дійсно, у єврейському народному мистецтві було знайдено багатий резервуар мотивів, символів та художніх прийомів, які художники використовували у власних оригінальних творах¹⁸

¹⁶ Детальніше див.: Hillel (Gregory) Kazovsky. *The Artists of the Kultur-Lige*, pp. 67–74; Hillel (Grigory) Kazovsky, «"С''était l'époque où l'on a commence à illustrer les livres Juifs"». *Futur antérieur, l'avant-garde et le livre yiddish (1914-1939)*. Direction éditoriale Nathalie Hazan-Brunet avec Ada Ackerman. Paris, Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, 2009, pp. 41–44.

¹⁷ Борис Аронсон. *Современная еврейская графика*. Берлін, «Петрополис», 1924, сс. 60, 64, 67.

¹⁸ Примеры, см.: Hillel (Gregory) Kazovsky. *The Artists of the Kultur-Lige*, pp. 80-81; Hillel (Grigory) Kazovsky, «"С''était l'époque où l'on a commence à illustrer les livres Juifs"». *Futur antérieur, l'avant-garde et le livre yiddish (1914-1939)*, pp. 42, 44.

у «період наслідування та копіювання» та «період стилізації», як охарактеризував цю епоху їхньої творчості Борис Аронсон¹⁹.

Національні аспекти художньої програми кола художників, до якого належав і Борис Аронсон, сформувалося під впливом ідеології так званої «Київської групи» єврейських літераторів-модерністів, Давида Бергельсона (1884–1952), Дер Ністера (псевдонім Пінхаса Кагановича, 1884–1950), Хацкеля (Єхезкиль) Добрушина (1883–1953), Нахмана Майзеля (1887–1966) та Давида Гофштейна (1889–1952), які виступали не тільки як творці нової їдишської літератури, але і як теоретики «нової єврейської культури²⁰». Ймовірно, що саме Борис Аронсон був сполучною ланкою між «Київською групою» та своїми товаришами-художниками: дід його батька був одним з центрів єврейського суспільного і культурного життя Києва, а, крім того, родини Аронсонів та Майзелів пов'язували родинні зв'язки²¹.

Майже всі їдишські модерністські літературні групи, що виникли перед Першою світовою війною, включали художників. У Києві, як і в інших тогочасних центрах єврейської культури, саме літератори виступали у ролі передових ідеологів та сприяли формуванню національного художнього середовища, що увібрали в себе представників усіх творчих професій, об'єднали спільністю естетичних та національних ідей. Це середовище сприяло інтенсивній культурній діяльності, про що, зокрема, свідчив і Аронсон:

¹⁹ Борис Аронсон. *Современная еврейская графика*, с. 65.

²⁰ Про ідейний вплив київських єврейських письменників на тогочасних художників, див.: Nakhman Mayzil, «Issakhar Ber Ribak». – *Literarische bleter*, 1936, N 5 (31.01.), p. 69 (in Yiddish); Про генезс «Київської групи» та видавництво «Kunst-verlag», см.: Nakhman Mayzil, «Der kiever period in der yiddisher literatur». – *Tsurikblikn un perspektivn*, pp. 499-503 (in Yiddish); Gennady Estraihk, «From Yehupets Jargonists to Kiev Modernists: The Rise of a Yiddish Literary Centre, 1880–1914». – *East European Jewish Affairs*. Vol. 30, N 1, 2000, pp. 17–38.

²¹ Н. Майзиль був одружений на одній із сестер Бориса Аронсона, див.: Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, p. 40.

«Підтримана літературою, а пізніше, знайшовши відгук у широких колах інтелігенції, молодь розвиває діяльність, що залишить слід в історії культурного життя. Облаштовуються музеї, школи, диспути, лекції, виставки²²».

Вже наприкінці 1909 року деякі з членів «Київської групи» створили у Києві видавництво з характерною назвою – «Kunst-ferlag» (з їдишу – «Художнє видавництво»), у виданнях якого переважали публікації, присвячені проблемам «сучасної» національної естетики, літератури та мистецтва та їхній зв'язок з розвитком національної ідеології²³. Видавництво поклато початок практичній співпраці письменників та молодих художників, зокрема деякі з митців у 1915–1916 рр. оформлювали книги, що видавалися у «Kunst-ferlag».

Значно більший масштаб ця співпраця набула в межах Культур-Ліги, організації для розвитку культури мовою їдиш, що була створена у Києві на початку 1918 року. Культур-Ліга консолідувала практично всіх помітних діячів їдишської культури, єврейських письменників, політиків, членів різноманітних соціалістичних (некомуністичних) єврейських партій та художників, які діяли в Україні. Завдяки цьому члени Культур-Ліги змогли розгорнути грандіозну культурну роботу і вже до літа 1918 року завоювали перше місце у єврейському суспільному та культурному житті. У цей час філії Культур-Ліги були створені у майже ста містах та містечках України. Члени організації керували школами, відкривали дитячі садки, вечірні курси для дорослих та бібліотеки, організовували драматичні студії та музичні гуртки. Свою головну задачу керівники Культур-Ліги вбачали у формуванні нової національної особистості, «нового єврея», який ор-

²² Борис Аронсон. *Современная еврейская графика*, с. 75.

²³ В одному з перших видань «Kunst-verlag», у «Yiddisher almanakh» (1909/1910), була опублікована стаття Шмар'ягу Горелика «Kunst un natsionale oufhebung» («Мистецтво та національне відродження»), яку можна розцінювати як один з ранніх модерністських маніфестів нової єврейської літератури та мистецтва.

ганічно поєднує у собі «національне» та «універсальне», «єврейське» та «загальнолюдське». Таке поєднання, за переконаннями ідеологів Культур-Ліги, повинно було з'явитися у процесі створення сучасної єврейської культури на базі синтезу національної та світової культурних тенденцій²⁴.

У цій теорії нової культури важливе значення надавалося національному мистецтву. В одному з перших програмних документів Культур-Ліги визначалися три царини її діяльності:

«На трьох стовпах стоїть Культур-Ліга: на єврейській народній освіті, на єврейській літературі та на єврейському мистецтві»²⁵. Отже, мистецтво опинилося серед найважливіших національно-культурних пріоритетів, поряд із таким фундаментальним атрибутом єврейської культури як освіта, що відігравала центральну роль у практичній роботі Культур-Ліги. Тому, в її організаційній структурі було передбачено особливе місце для художньої секції. Робота зі створення секції почалася весною 1918 року та закінчилася у січні 1919 року. Членами секції спершу стали всі молоді київські художники-євреї, колеги та товариші Аронсона. Згодом до них приєдналися також Лисицький, Чайков, Поліна Хентова (?–1933) та Марк Шейхель (1890–1942?), які приїхали

²⁴ На початку 1920-х рр. Культур-Ліга перетворилася на одну з найважливіших єврейських культурних інституцій не тільки в Україні, але і в Польщі, Литві, Латвії та Бессарабії. Філії організації були створені також у Берліні, Парижі, США, Мексиці, Аргентині. Детальніше про історію та ідеологію Культур-Ліги, див.: Hillel (Gregory) Kazovsky. *The Artists of the Kultur-Lige*, pp. 17–41; Hillel Kazovsky, «The Phenomenon of Kultur-Lige». – *Kultur-Lige: Artistic Avant-Garde of the 1910s and 1920s*. Ed. by Hillel Kazovsky. National Museum of Art of Ukraine, Kiev, 2007, pp. 24–37; Hillel Kazovsky, «Kultur-Lige». – *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol 1. New Haven & London, Yale University Press, 2008, pp. 953–956.

²⁵ *Kultur-Lige. Zamlung. Oysgabe fun Tsentral-komitet*. Kiev, noyabr 1919, p. 1 (in Yiddish) (В оригіналі вживається слово «yidische», що у цій мові має подвійну конотацію та яке можна перекласти і як «єврейський», і як «їдишський», а в контексті ідеології Культур-Ліги, і як «їдишистський»).

Київ з Москви та Петрограду. Бориса Аронсона, який брав активну участь у створенні художньої секції, обрали секретарем її виставкового комітету та одним з керівників музейної комісії²⁶.

Художники, члени художньої секції, працювали у різноманітних царинах і у контакті з іншими секціями Культур-Ліги, саме це, як зазначено в одному зі звітів організації, «створювало навколо неї художню атмосферу²⁷». Аронсон, зокрема, був одним з організаторів «Єврейського літературно-художнього клубу» у Києві, де художники спільно з письменниками та поетами виступали з лекціями, влаштовували публічні читання літературних творів та дискусії про природу національного мистецтва²⁸.

Роботу у Культур-Лізі Аронсон поєднував із заняттями у художній студії (майстерні) Олександри Екстер, яку вона відкрила навесні 1918 року. У числі студійців були й інші товариші Аронсона по художній секції, а також багато молодих київських художників. Екстер до цього часу вже була відома, як одна з найбільш радикальних реформаторок українського театрального мистецтва. Вона продовжувала працювати над своїми театральними проектами у Києві. У її студії Аронсон, як і більшість інших учнів Екстер, отримав перші уроки сценографії, що пізніше стане головною цариною його діяльності. Екстер знайомила своїх учнів із досягненнями художнього авангарду і водночас привертала їхню увагу до народного мистецтва, підкреслюючи його значення як джерела модерністської творчості. Такий підхід був зрозумілий учням Екстер, як українським, так і єврейським художникам, а також відповідав ідеології національного мистецтва «Культур-Ліги».

Аронсон і сам виступав одним з ідеологів «сучасного єврейського мистецтва», причому, під впливом Екстер, він та його

²⁶ «Kultur-Lige. Sektsies baym Tsentral-komitet». – *Shul un lebn* (Kyiv), 1919, N 4–5 (mart-april), p. 113. (in Yiddish)

²⁷ «Di Kunst-sektsie bay der Kultur-Lige». – *Kultur-Lige. Zamlung*, p. 36. (in Yiddish)

²⁸ Там само.

товариші по художній секції і в теорії, і на практиці посилили саме його авангардний характер. Влітку 1919 року Аронсон разом з Рибаком у київському їдишському журналі «Oyfgang» опублікували статтю «Шляхи єврейського живопису. Роздуми художника», яка може вважатися своєрідним маніфестом єврейського художнього авангарду. Стаття починається з красномовного лозунгу: «Слава абстрактній формі, що втілює специфічний матеріал, адже вона – національна!»²⁹. Цю «абстрактну форму» Аронсон і Рибак інтерпретують як «чисту» форму, вільну від усілякої натуралістичності та літературності. У «вияві» цієї форми, на думку авторів, і є головна задача світового мистецтва та єврейських художників. Під час вирішення цієї задачі вони у такий спосіб виконують універсальну місію інтернаціонального авангарду та, водночас, досягають своїх власних, національних цілей:

«Наша жива сучасна творчість, що засвоїла елементи західно-європейської творчості, вже давно знаходиться “зліва”. І це зовсім не випадково. Єврейські художники відчували спорідненість з європейськими новаторами, які висунули принципи абстрактного живопису, адже тільки в абстрактній творчості можливо досягти втілення власного національного чуття форми»³⁰. Для Аронсона і Рибак «принципи абстрактного живопису» міцно пов’язані з «національним елементом», що віднаходить себе навіть попри бажання самого художника, якщо «його живописні відчуття виражені абстрактною формою», адже «духовну сутність художника формують враження від навколишнього середовища». На думку Рибак та Аронсона, це середовище формує культура, «яка завжди національна» та диктує художнику способи національного втілення його «специфічного матеріалу» у «чистій формі». Таку роль національної культури автори статті пояснюють тим, що у ній іманентно міститься «органічне живописне чуття»,

²⁹ Issachar Ber Ryback, Boris Aronson, «Di vegn fun der yiddisher moleray. (Reyoynes fun kinstler.)» – *Oyfgang*. Ershter zamlbukh. Kiev, 1919, p. 99 (in Yiddish).

³⁰ Там само, , с. 114.

а тому для всякого митця, який виражає себе в «абстрактній формі», неминуче звернення до національної (народної) традиції³¹, що є особливо важливою для єврейського художника:

«...коли єврейський митець ставить перед собою задачу виявити національний матеріал, він повинен поглинути культурні цінності свого народу, накопичені багатьма поколіннями»³². Отже, так само як і нова єврейська культура, що відповідно до ідеології Культур-Ліги, повинна була поєднувати у собі національні та універсальні цінності, нове єврейське мистецтво, за концепцією Аронсона та Рибака, повинно було виникнути внаслідок синтезу єврейської художньої традиції та досягнень європейського авангарду. Водночас, вони були переконані, що значення нового єврейського мистецтва не обмежувалося лише національними рамками, а єврейським художникам призначено виконати всесвітню місію:

«Втомлений Захід, що вже вичерпав усі форми пластичної майстерності, приніс в жертву в ім'я цього ремесла сам екстаз живих життєвих емоцій, кличе свіжих, молодих живописців, єврейських художників, по-азійськи сп'янілих формою. Єврейська форма вже тут, вона прокидається, вона відроджується!»³³ Деякі результати «прагнення знайти своєрідні єврейські форми, національне вираження досягнень сучасного мистецтва»³⁴ про-

³¹ Там само, с. 102, 114, 116. (Схоже писав про художню форму Аронсона і його близький друг – Йосиф Чайков), див.: Yosef Tchaykov. *Skulptur*. Kyiv, 1921. [in Yiddish])

³² Issachar Ber Ryback, Boris Aronson, «Di vegn fun der yiddisher moleray. (Reyoynes fun kinstler.)», p. 123 (in Yiddish).

³³ Там само, с. 124. Детальніше про зв'язок статті Рибака і Аронсона з ідеологією Культур-Ліги і, зокрема, з публікаціями інших її ідеологів, Х. Добрушина та А. Ефроса, див.: Hillel (Gregory) Kazovsky. *The Artists of the Kultur-Lige*, pp. 74–87.

³⁴ *Yidische kunst-oyssteltung. Skulptur, grafik un tseychnung. Katalog. Kiev, fevral-mart 1920. Organizirt durkh der Kunst-sektsie fun der «Kultur-Lige»*, p. 3. (Каталог виставки вийшов друком трьома мовами – українською, російською та їдишем).

демонстрували на «Єврейській художній виставці, організованій секцією Культур-Ліги», що відбулася у Києві у лютому-березні 1920 року. Борис Аронсон виконував функції завідуючого (керуючого) комітету виставки. Він був також одним з авторів вступної статті в її каталозі³⁵ та експонував дві свої графічні роботи – «Автопортрет» та «Ескіз на мотив Давида Гофштейна»³⁶. Ці роботи, наскільки відомо, не збереглися, але про тогочасну графіку Аронсона можна судити по його роботах, хоча і не представлених на виставці, але датованих 1920-м роком. Це чорно-білі ксилографії, виконані у примітивістській манері, з використанням традиційних орнаментальних мотивів та єврейського шрифту як графічного елементу, вони стилізовані під єврейські народні картинки-лубки та стародруки. Такий їхній характер відповідає програмі єврейської графіки, викладеної у передмові до каталогу виставки:

«Головним джерелом нашої графіки є єврейська літера та орнаменти старовинних єврейських книг та синагогальних предметів... Сучасні єврейські художники, ...які усвідомлено шукають специфічні національні графічні форми, знаходять багатий матеріал у наших старожитностях, Сувоях Тори, ...титульних сторінках релігійних книг, прапорцях для Свята Тори тощо»³⁷.

Колекція витворів єврейського народного мистецтва була зібрана за участі Аронсона для Музею пластичних мистецтв при

³⁵ Хоча передмова до каталогу є анонімною, проте, порівнюючи його з більш ранніми і більш пізніми текстами Аронсона, можна стверджувати, що він написав розділ про графіку.

³⁶ *Yidishe kunst-oysshtelung. Skulptur, grafik un tseychnung. Katalog*, pp. 8, 12.

³⁷ *Там само*, с.7–8. Пізніше Аронсон, аналізуючи природу єврейського народного мистецтва, знаходив його основні естетичні особливості в «примітивному» зображенні, «лінеарності» та «графічності», що побудовані на контрасті чорного і білого, а також в «підкресленій двомірності». (Борис Аронсон. *Современная еврейская графика*, сс. 22–23, 52.) Всі ці особливості Аронсон використовував у своїх ранніх графічних творах.

Культур-Лізі, у якому був передбачений особливий розділ «єврейських примітивів». У колекції музею були також роботи членів художньої секції, «а також витвори сучасних художників (Пікассо, Лентулова, Екстер, Шагала тощо), картини Яна Брейгеля та зібрання японських гравюр»³⁸. Аронсон, за деякими свідченнями, був призначений одним з керівників музею³⁹, що був офіційно відкритий у вересні 1921 року. Водночас з роботою з організації музею Аронсон викладав у художній студії Культур-Ліги та займався формуванням її бібліотеки.

Відкриття музею та заснування художньої студії – були останніми значними успіхами Культур-Ліги. Зберігши свою незалежність та надпартійний характер у роки Громадянської війни та частоті зміни влади у Києві, Культур-Ліга стала швидко втрачати свої позиції після остаточного становлення світської влади в Україні. У грудні 1920 року її керівні органи були «комунізовані» (до них були примусово включені комуністи, представники Євсекції, які становили керівну більшість), а більшість установ Культур-Ліги передали у розпорядження різноманітних органів радянської бюрократії. В цих умовах більшість діячів Культур-Ліги були змушені покинути Київ: до Варшави переїхали члени її Центрального комітету, до Москви – деякі художники та письменники.

Восени 1921 року переїхав до Москви і Борис Аронсон⁴⁰ та прожив там майже рік. Протягом цього часу він відвідував заняття

³⁸ «Музей при Культур-Лиге». – *Пролетарская правда* (Київ), 1921, № 19 (10. 09.).

³⁹ «Geefnt a kunst-muzeu». – *Der Hunger* (Kamenyets-Pod.), 20. 10. 1921, р. 2. (in Yiddish)

⁴⁰ Дату його переїзду до Москви у 1920 році можна вважати помилковою, адже збережені документи (власноруч підписане ним клопотання в Організаційний комітет Культур-Ліги про виділення йому коштів від імені художньої студії цієї організації – зібрання Г. Казовського) датуються березнем 1921 року та свідчать про те, що у цей період Аронсон ще залишався у Києві. Повідомлення в українській пресі про призначення його одним з керівників Музею пластичних мистецтв при Культур-Лізі датують вереснем 1921 року.

у класі Іллі Машкова у Вищих художньо-технічних майстернях (рос. – ВХУТЕМАС) та зберігав зв'язки з єврейським художнім середовищем, з московським відділенням художньої секції Культур-Ліги та з «Московським гуртком єврейських літераторів та художників», членами якого були чимало його київських знайомих⁴¹. Перебування у Москві, що тоді була однією зі столиць світового театрального авангарду, стало важливим етапом у біографії Аронсона як театрального художника. Митець прибув до Москви за запрошенням Олександри Екстер, він працював її асистентом у Московському камерному театрі. Завдяки цьому він отримав можливість на практиці вивчити ремесло художника театру та зрозуміти, як театральні ескізи його наставниці втілюються у просторі сцени. Незабутнє враження на Аронсона справили радикальні театральні експерименти московських театрів Всеволода Меєргольда та Олександра Таїрова, оформлення їхніх спектаклів, а також постановки Московського єврейського камерного театру у декораціях та костюмах за ескізами Марка Шагала. Його розписи-фрески для приміщень театру, у яких він представив своє бачення стихії єврейської театральності, Аронсон вважав «найкращим з того, що ... зробив» Шагал⁴² та пізніше намагався своєрідно повторити його досвід.

У Єврейському камерному театрі Аронсон, ймовірно, здійснював свої перші самостійні роботи у царині сценографії. За свідченнями деяких його біографів, він виконав ескізи декорацій та костюмів для одного з перших спектаклів, які були представлені незабаром після переїзду театру з Петрограду у Москву⁴³.

⁴¹ Daniel Tsharny. *A yortsendlik aza 1914–1924*. New York, “CYCO”, 1943, p. 294. (in Yiddish)

⁴² Борис Аронсон. *Марк Шагал*. Берлін, «Петрополис», 1923, с. 25.

⁴³ Див.: Zalmen Reyzen. *Leksikon fun der yidisher literatur, prese un filologie*. Ershter band. Vilne, Vilner farlag fun B. Kletskin, 1928, p. 164 (in Yiddish); О. Л. Лейкинд, К. В. Махров, Д. Я Северюхин. *Художники русского зарубежья 1917–1939. Библиографический словарь*. Санкт-Петербург, «Нотабене», 1999, с. 102; Zalmen Zilbertsvayg. *Leksikon fun yidishn teater*. Vol. 1. New York, «Elisheva», 1931, p. 90 (in Yiddish).

Збережені ескізи декорацій свідчать про засвоєння Аронсоном уроків Екстер, принципи сценографії якої Яків Тугендхольд визначив як поєднання «тривимірної побудови декорацій та динаміки кольорових рішень»⁴⁴. В ескізах Аронсона площини, що пересікаються під різними кутами, пофарбовані у різноманітні кольори, створюють ефект складного тривимірного сценічного простору, де передбачені можливості для розгортання дії не тільки горизонталлю сцени, а й на різноманітних її рівнях по вертикалі та глибині⁴⁵.

Восени 1922 року Борис Аронсон оселився у Берліні, де тоді вже перебували інші члени його родини⁴⁶. Берлін на той час був однією з найважливіших столиць сучасного європейського мистецтва й Аронсон проявив себе у різних царинах інтернаціонального художнього та культурного життя. Він брав участь у театральних постановках Дому мистецтв, брав уроки у відомого німецько-єврейського графіка Германа Штрука (1876–1944), виконав серію експресіоністичних ксилографій та деякі з них експонував на першій російській художній виставці у галереї Van Diemen, на якій були представлені провідні майстри східноєвропейського авангарду. Тогочасний Берлін перетворився тоді на великий центр російської та єврейської культури та, зокрема, російського та єврейського книговидання. Німеччина, що визнала тоді радянську Росію, попри дипломатичну блокаду інших західних держав, виявилася єдиною європейською державою, що надавала в'їзну візу радянським та російським підданам. У Росії в цей час економіка ще не оговталась від потрясінь Громадянської війни та епохи «воєнного комунізму» і типографська база була зруйнована.

⁴⁴ Я. Тугендхольд. *Александра Экстер как живописец и художник сцены*, с. 22.

⁴⁵ Репродукції ескізів декорацій див.: *Tradition and Revolution. The Jewish Renaissance in Russian Avant-Garde Art 1912-1928*. Ed. by Ruth Apter-Gabriel, cat. NN 33-35.

⁴⁶ Про це, а також про від'їзд із Росії самого Бориса Аронсона, див.: Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, pp. 46–48, 76–77.

У Німеччині ж, де інфляція викликала споживацьку кон'юнктуру та існували сучасні типографії, склалася дуже вигідна ситуація для видавничої діяльності, у якій, між іншим, провідну роль відігравали євреї. Тому у Берліні опинилося чимало діячів культури та літераторів з Росії, з'явилися не тільки нові російські та єврейські видавничі підприємства, але туди також перемістилися або ж відкрили свої філії деякі вже існуючі раніше у Російській імперії видавництва⁴⁷, які давали заробіток письменникам та художникам. Аронсон зустрів тут багатьох своїх попередніх знайомих та друзів – наприклад, художника Чайкова, Рибака та письменників Дер Ністера та Бергельсона, які навіть намагалися організувати місцеву філію Культур-Ліги⁴⁸. Крім того, Аронсон познайомився з доктором Олександром Мукдойні (псевдонім Олександра Каппеля, 1878-1958), відомим театральним критиком та теоретиком єврейського модерністського театру. Олександр Мукдойні зіграв важливу роль у подальшій біографії Аронсона.

Для Аронсона зв'язок із цим середовищем та участь у єврейських художніх та культурних подіях були природною та значною частиною його творчої діяльності. Одним зі свідчень тому можуть слугувати опубліковані Аронсоном у Берліні дві книги – «Сучасна єврейська графіка» (російською мовою) та «Марк Шагал» (вийшла друком російською та у перекладах німецькою та їдишем). Аронсон продемонстрував у книгах глибоке та оригінальне розуміння основних процесів сучасного міжнародного та єврейського мистецтва та неабиякий есеїстський талант. Точність аналізу, знання єврейського художнього руху зсередини, афористичність формулювань, що властиві Аронсону разом із переконливістю головних висновків – все це перетворює його книги (особливо його книгу про єврейську графіку) у важливе

⁴⁷ Див.: И. Левитан, «Русские издательства в 1920-х гг. в Берлине». – *Книга о русском еврействе, 1917-1967*. Нью-Йорк, 1968, сс. 449–451.

⁴⁸ См.: «Der Kampf um der Kultur-Lige in Berlin». – *Der Emes*, 1922, N 50 (14. 03), p. 4. (in Yiddish)

свідоцтво цілої епохи, у документ, що зберігає своє значення і для наших днів.

Ще одним яскравим епізодом творчості Аронсона в царині сучасного єврейського мистецтва цього періоду була співпраця із танцівником Барухом Агадати (псевдонім Бориса Каушанського, 1895–1976), який виступав у 1922–1923 рр. у Берліні. Агадати був одним з піонерів єврейської авангардної хореографії, який намагався створити її на базі синтезу реконструйованих давніх національних танців і модерністського балету⁴⁹. Аронсон створив ескізи костюмів для двох танців Агадати – «Хасидського» та «Єменитського» («Єменитський екстаз»), де хореографічний рисунок більшою мірою визначався пластичним рішенням художника. Ці роботи Аронсон вважав своїм першим вдалим досвідом єврейського театрального костюму, принципам якого він пізніше присвятив статтю, яку опублікував вже в Америці.

Америку та Нью-Йорк Аронсон уявляв як кінцевий пункт його мандрівок, як місце, де повною мірою знайде застосування своїй творчості і де, як він вірив, на нього чекають успіх та визнання⁵⁰. Чайков, описуючи життя своїх друзів у Берліні, писав своїй нареченій Цецілії Добрушиній (сестрі Ієхзкеля Добрушина) до Москви:

«Рибак та Аронсон мають ательє під одним дахом, у кожного з них на дверях є вивіска, де друкованими літерами на одній – “Ribak”, а на іншій – “Aronsohn”. Рибак... принципово художників не бачить, до нього не йде ніхто, окрім Бергельсона, Лещинського (він з ними на “ти”), Ляцького, Ністера, Мукдойні (він їде у Америку)... а Барух [Аронсон – Г. К.] будує щодня нові проекти за допомогою його книги про графіку та часто друкує зі своїх

⁴⁹ О. Б. Агадати, см.: *Agadati – the Pioneer of Modern Dance in Israel*. Ed. by Giora Manor. Tel-Aviv, «Sifriyat Poalim», 1986 (in Hebrew); Агадати був також талановитим художником та одним з основоположників ізраїльського кінематографу, див.: *Agadati – 4 Faces. Exhibition*. Rubin Museum, Tel-Aviv, June-October 1985.

⁵⁰ Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, pp. 76–77.

“гольцшнітів” [ксилографій – Г. К.] відбитки, аби продати. Про всяк випадок підтримує зв’язок із тими, хто пише або є близьким до літератури, заробляє на життя різними випадковими художніми роботами та інколи має кошти від рідних, які приїжджають до нього. Живописом займатися ніколи, пише статті і взагалі ... летить до Америки»⁵¹.

Нью-Йорк: із Бронкса на Бродвей

У листопаді 1923 року Борис Аронсон прибув до Нью-Йорка, як він сам згадує, «з безглуздим багажем з декількох рисунків, двох книг, пари шкарпеток, з посвідченням члену Союзу німецьких художників, переповнений емоціями, але без грошей та знання англійської»⁵². Однак у Нью-Йорку, що на той час був одним з найбільших центрів їдишської культури, незнання англійської Аронсон компенсував володінням їдишу та російською, мовами, що були домінуючими у єврейському художньому середовищі. З головними представниками цього середовища (зокрема з А. Мукдойні, який приїхав у Нью-Йорк раніше за Аронсона) він встановив зв’язки ще у Берліні, а тому практично одразу отримав можливості професійної роботи, першою чергою у царині книжкової графіки.

Чисельні єврейські видавництва у Нью-Йорку, що переживали на той час один з найкращих періодів своєї історії, прагнули покращити якість єврейської їдишської книги та підвищити її естетичні стандарти. Ця тенденція сприяла зросту попиту на сучасний книжковий дизайн, а Аронсон виявився одним з тих, хто взяв участь у створенні нової ілюстрованої єврейської книги в Америці. У своїх ескізах обкладинок, буквиць та заставок Аронсон використовував декоративні можливості єврейського

⁵¹ Лист від 27. 09. 1922. У іншому листі Ц. Добрушиній овід 19. 01. 1923 Чайков зазначає, що «Аронсон уклав книгу про єврейську модерністську графіку, яка вийде англійською мовою в Америці». – Архів Й. Чайкова, зібрання Г. Казовського, Єрусалим.

⁵² Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 9.

шрифту, а ілюстрації дитячих книжок стилізував під «єврейський художній примітив», схилиючись до тих концепцій книги для дітей, що були сформовані ідеологами Культур-Ліги⁵³. Водночас, на обкладинках для журналу «Der Namer» Аронсон демонструє володіння інтернаціональною манерою авангардного книжкового оформлення, використовує елементи конструктивізму, прийоми колажу. У перший час свого перебування в Америці Аронсон також продовжив займатися ксилографією, виконав декілька експресіоністичних гравюр, у яких виразив свої перші враження від Нью-Йорка, захоплення яким він зберіг до кінця життя⁵⁴.

Однак головною цариною творчості Аронсона в Америці став не станковий живопис чи книжкова графіка (хоча і у цих видах мистецтва він отримав визнання та популярність), а театр. Перш за все, йдеться про єврейський театр, через який проходив один з головних нервів єврейського національного життя як в Європі, так і в Америці⁵⁵. Тоді як Аронсон приїхав у Нью-Йорк, американський театр в цілому переживав період оновлення та модернізації, а для єврейського театру в Америці починалася «друга золота епоха». У цю епоху з'являються нові художні сили, які прагнули дистанціюватися від старого єврейського театру та були невдоволені його естетичним рівнем. Старий театр різко критикували за його комерційну орієнтацію та вульгарний репертуар, що складався переважно з оперет та водевілів, які були

⁵³ Одним з найважливіших теоретичних текстів у цій області є стаття Й. Добрушина, див.: Y. Dobrushin, «Yiddisher kunst-primitiv un dos kunst-bukh far kinder». – *Bikher-velt* (Kyiv), № 4–5, August 1919, pp. 16–23 (in Yiddish). Багато з положень цієї статті Аронсон повторив у своїй книзі «Современная еврейская графика». Детальніше про статтю та концепції єврейської дитячої книги див.: Hillel Kazovsky. *Issakhar Ber Ryback. Original Illustrations for Children Tales*. Tel-Aviv, «Minotaure», 2008.

⁵⁴ Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, p. 68.

⁵⁵ Edna Nahshon. *Yiddish Proletarian Theatre. The Art and Politics of the ARTEF, 1925–1940*. Westport, Connecticut – London, Greenwood Press, 1998, pp. xi–xii.

розраховані на невибагливі смаки масового глядача та отримали назву «шунд» (з їдишу «мотлох», «сміття»)⁵⁶. На відміну від цього, новий єврейський театр мислили як елемент сучасної національної «високої» культури, що повинен був відповідати найсучаснішим естетичним критеріям: театру необхідно увібрати в себе всі досягнення світового театрального мистецтва, режисури та акторської майстерності, а його репертуар повинен складатися з художніх, «літературних», драматичних творів. Врешті, новий єврейський театр повинен був стати «суспільною» установою, тобто розбудовуватися єврейською культурною та «свідомою громадськістю», що оберігала б його від усіх вад, породжених комерціалізацією⁵⁷.

Усвідомлення необхідності реформування єврейського театру і надання йому нового естетичного образу сформувалося ще в Росії до Першої світової війни. Одна з перших практичних спроб у цьому напрямі була здійснена драматургом і поетом Перецем Гіршбеєм (1880-1948), який у 1909 році в Одесі організував «Єврейський художній театр» (інша назва «Трупа Гіршбея»). Хоча колектив існував лише близько двох років, він став ключовим у досвіді освоєння нового репертуару, всіх елементів сучасного сценічного мистецтва та адаптації єврейської сцени до естетики модерністського європейського театру⁵⁸. У роки Першої світової війни деякі засновники нового єврейського театру опинилися в Америці, зокрема сам Гіршбейн та видатний актор

⁵⁶ Про театр такого типу див.: Nahma Sandrow. *Vagabond Stars. A World History of Yiddish Theatre*, pp. 91–131.

⁵⁷ N. Bukhvald. *Teater*, pp. 384–391; Yakov Mestel. *Unzer teater*. New York, YKUF, 1943, pp. 90–91 (in Yiddish); Davis S. Lifson. *The Yiddish Theatre in America*. New York – London, Thomas Yoseloff, 1965, pp. 264–265.

⁵⁸ Про «Трупі Гіршбея», див.: «Hirshbeyn-trupe». – Zalmen Zilbertsvayg. *Leksikon fun yidishn teater*. Vol. 1, pp. 612–613 (in Yiddish); Dr. A. Mukdoyni. *Yitskhok Leybush Perets un dos yidische teater*. New York, YKUF-farlag, 1949, pp. 169–173 (in Yiddish); Nahma Sandrow. *Vagabond Stars. A World History of Yiddish Theatre*, pp. 208–209.

і режисер Яків Бен-Амі (1890–1977), який став одним з протагоністів процесу оновлення не тільки єврейського, а й американського театру⁵⁹.

У 1918 році разом з іншим корифеєм єврейської сцени, актором і режисером Морісом Шварцем (1890–1960), який з успіхом грав також в англомовних театрах на Бродвеї, а пізніше і в голлівудських фільмах), Бен-Амі брав участь у постановці спектаклю за п'єсою Переца Гіршбейна «*Farvorfn vinkl*» в Irving Place Theatre. П'єса вважається першим маніфестом художніх принципів нового єврейського театру в Америці⁶⁰. Незабаром після цього у Нью-Йорку, під керівництвом Моріса Шварца, був заснований Єврейський художній театр (Yiddish Art Theatre), який згодом посів одне з перших місць серед кращих світових єврейських театрів.

У квітні 1923 року за ініціативи групи драматургів, письменників і театральних критиків, серед яких були Гальперн Лейвік (1888–1962), Перець Гіршбейн, Менахем Борейшо (літературне ім'я Менахема Гольдберга; 1888–1949), Мендель Елькін (1874–1962)⁶¹ та Довід Пінський (1872–1959), було організовано

⁵⁹ Davis S. Lifson. *The Yiddish Theatre in America*, pp. 396–431; Nahma Sandrow. *Vagabond Stars. A World History of Yiddish Theatre*, pp. 253–254, 263–266.

⁶⁰ N. Bukhvald. *Teater*, pp. 385–386; Edna Nahshon. *Yiddish Proletarian Theatre. The Art and Politics of the ARTEF, 1925–1940*, p. 17.

⁶¹ Мендель Елькін, який очолив Товариство, був близьким другом П. Гіршбейна і видавцем перших його творів. Мендель Елькін – один з найцікавіших діячів єврейського театру, який почав працювати в цій галузі в Росії ще до Першої світової війни. У 1918 році, перебуваючи в Петрограді, М. Елькін був одним з творців Єврейського Камерного театру, саме він привів туди А. Грановського і брав участь в його перших постановках як актор і режисер. У 1920 році, у Варшаві, співпрацював з «*Vilner trupe*», в 1921 році був обраний головою Союзу єврейських артистів, а в 1922 році був редактором журналу Союзу «*Yidish teater*». На початку 1923 року за настановою П. Гіршбейна М. Елькін приїхав до Нью-Йорку, а на прохання А. Грановського став представником

Єврейське театральне товариство. Метою товариства була підготовка кваліфікованого театального персоналу (акторів і режисерів) та пропаганда сучасної театальної культури в єврейському середовищі. Серед провідних завдань було і створення власного єврейського художнього театру, де втілювалася б «єврейська художня форма», наповнена «національно-художнім змістом». Для досягнення таких цілей члени Товариства організували Навчальну студію та почали видавати журнал «Теаліт» («театр і література»), підкреслюючи його назвою зв'язок нового єврейського театру із сучасною національною літературою. Перший номер журналу «Теаліт» вийшов у листопаді 1923 року, того ж самого місяця, коли Борис Аронсон зійшов з пароплава в Елліс-Айленді, а його ім'я вже було зазначене в анонсах журналу, у списку тих, хто «погодився співпрацювати» з редакційною колегією. Ймовірно, зв'язок з колегією журналу Аронсон міг встановити ще в останні місяці свого перебування в Берліні через д-ра А. Мукдойні, який активно співпрацював з товариством та з його журналом. Одразу ж після прибуття у Нью-Йорк Аронсон долучився до діяльності Товариства. У січні 1924 року він виконав «художнє оформлення» («*kinstlerische dekorirung*») балу, організованого студентами театальної студії⁶², а також опублікував статтю у журналі «Теаліт». Встановивши зв'язки з Єврейським театральним товариством у Нью-Йорку, Аронсон потрапив до середовища однодумців, де панували ті ж ідеали нової національної культури і мистецтва, яким слідував він сам. Свідченням цього можуть служити статті Аронсона та керівників товариства, опубліковані в журналі «Теаліт». Його перший номер відкрився програмною статтю «Чого ми хочемо», де, зокрема, йдеться про специфіку єврейського театру:

Московського єврейського камерного театру в Америці. (Див.: М. Elkin, «A por kmo oyotobiografishe notitsen». – *Mendl Elkin tsu zayn zekhtsik-yorikn geboyrntog*. New York, 1937, pp. 8–9 [in Yiddish]; *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*. Vol. 6. New York 1965, pp. 597–598 [in Yiddish]; Владислав Иванов. *ГОСЕТ: политика и искусство 1918–1928*, сс. 27–28, 221–225.)

⁶² «Yidische teater gezelschaft». – *Tealit*, 1924, N 3 (Januar), p. 33. (in Yiddish)

«Єврейський театр – не просто театр. Єврейський театр повинен також шукати єврейську художню лінію, єврейський рух, єврейську інтонацію»⁶³.

Проблемі національного характеру сучасного єврейського театру присвячена і стаття «Художня національна ідея театру» д-ра А. Мукдойні, вміщена у другому номері «Теаліту». Автор приділяє увагу питанню особливості єврейської акторської пластики:

«Не існує мистецтва поза нацією... Мистецтво по суті своїй є інтернаціональним, але його форма – національна. Смуток і радість, звісно, загальнолюдські [почуття]. Однак, кожен народ сумує і радіє по-своєму. Сутність однакова, але форма різна. Всі люди рухаються, але кожен народ має свої власні рухи. Всі народи говорять, але кожен з них має власні особливі інтонації... Єврейський театр повинен... шукати єврейський жест, єврейську театральну лінію, єврейську інтонацію у єврейському міфі...»⁶⁴

Своєрідною відповіддю на всі ці заклики є стаття Аронсона «Єврейський театральний костюм», що була опублікована у третьому номері журналу «Теаліт» разом з репродукціями ескізів костюмів для танців Б. Агадаті (ескіз для «хасидського танцю» був навіть на обкладинці журналу). Стаття складається з двох частин. У першій з них Аронсон викладає деякі загальні принципи сучасного театального мистецтва: значення руху актора на сцені та функціональної ролі театального костюма, що повинен підкреслювати і підсилювати характер тілесної артистичної пластики. Ці принципи Аронсон засвоїв під час співпраці з Олександром Екстер, а також запозичив з публікацій про художницю та про Московський камерний театр. Хоч Аронсон і не був оригінальним у цій частині своєї статті, але, завдяки йому, ідеї авангардного театру вперше знаходять своє вираження мовою їдиш. Крім того, Аронсон адаптував ці ідеї відповідно до уявлень про національний театр, що були сформульовані ідеологами Єврейсько-

⁶³ «Vos viln mir». – *Tealit*, 1923, N 1 (November), p. 1. (in Yiddish)

⁶⁴ Dr. A. Mukdoyni, «Di kinstlerishe natsionale idee in teater». – *Tealit*, 1923, N 2 (December), pp. 9, 10. (in Yiddish)..

го театрального товариства. Розглядаючи можливості застосування досягнень сучасного театру на єврейській сцені, Аронсон писав:

«Очевидно, цей підхід виявився перспективним для сучасного єврейського театрального костюма та розширив його горизонти. Відкидаючи і відмовляючись від окремих анекдотичних подробиць єврейського побуту, необхідно також частково відмовитися і від реалізму минулого. Єврейський художник почав цікавитися виключно формальними елементами, що характеризують не єврейську чисту душу (*koshere neshome*), а й її тлінну плоть. Не карикатура, не натуралістично-благочестиві блюзнірства хасида (*naturalistish-batlonishe mines*), а – гротеск його рухів»⁶⁵.

На прикладі своїх ескізів «орієнтальних костюмів» Аронсон пояснює свій метод практичного втілення «єврейського ритму» на сцені. Так, про костюм для «хасидського танцю» він пише:

«Він побудований на статистиці, на тихих моментах душевного спокою, що є повною протилежністю слов'янському танцю; слов'яни, танцюючи, виходять з себе, стають надмірно динамічними, стрибають і дуже швидко крутяться; ... євреї навпаки, танцюють повільно, спокійно, занурено в себе... Відповідно до такого ритму виконаний і костюм. Він витриманий у чорній гамі, в темному тоні, з глибокими переходами від чорного до білого»⁶⁶.

Водночас Аронсон підкреслює, що у своєму проєкті костюма він свідомо відмовився від «натуралістичного» відтворення деталей реального хасидського одягу, обмежився лише «абстрактними, чорними лініями, що лише нагадують про нього»⁶⁷. Вже у своїй першій статті в Америці Аронсон продемонстрував не тільки своє знання новітніх течій російської та європейської сценографії, а й розуміння того, як їх можна використовувати на єврейській сцені. З іншого боку, в молодому художнику, який

⁶⁵ B. Aronson, «Yidisher teater-kostyum». – *Tealit*, 1924, N 3 (Januar), p. 19. (in Yiddish)

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

був вільний від баласту традицій старого єврейського театру, керівники Єврейського Театрального Товариства побачили підходящого партнера для втілення їхнього плану відкриття власного театру. Пізніше, згадуючи про початки американського періоду своєї біографії, Аронсон зазначав, що йому «пощастило переїхати в правильний час – саме тоді, коли повинні були відбутися абсолютно незвичайні події»⁶⁸.

У грудні 1924 року в Бронксі Єврейське Театральне Товариство відкрило “Unzer teater” (“Наш театр”), “інтимний театр для експериментів”⁶⁹, де Аронсон став головним художником. Пізніше він згадував про початок своєї роботи:

“Відкинувши понад сімдесят їдишських театрів у Нью-Йорку, я зупинився на крихітному театрику в Бронксі, «Unzer teater» ... Ніхто з нас [співробітників театру] не був упевнений в тому, що нам щось заплатять за роботу, але вся справа була пронизана авантюрним духом та була справжнім експериментом”⁷⁰. Аронсон створив ескізи костюмів і декорацій для двох (з трьох) постановок “Unzer teater” – “День і ніч” (“Tog un nakht”) за драматичними нарисами Семена Ан-ського (1924) та “Останній підсумок” (“Der letster sakhakl”) за п’єсою Давида Пінського (1925). У цих постановках Аронсон використовував конструктивістські прийоми оформлення сцени, що відповідали авангардним концепціям сценографії та мали втілити “чисту театральність” усього, що відбувається на сцені, надати умовності театральній дії, звільнити її від натуралістичного психологізму. Цьому сприяли і спеціально сконструйовані та зшиті з різнокольорових тканин костюми, що під час рухів акторів створювали на сцені яскраві колористичні ефекти. В оформленні вистав “Unzer teater” Аронсон знайшов також кмітливі та економні рішення інженерних проблем, завдяки яким одна конструкція могла трансформуватися під час п’єси

⁶⁸ Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 31.

⁶⁹ «Unzer teater». – Zalmen Zilbertsvayg. *Leksikon fun yidishn teater*. Vol. 1, pp.43-44. (in Yiddish)

⁷⁰ Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 31.

в декорації для різних сцен вистави. Використовуючи в декораціях та костюмах різні матеріали і колір, Аронсон надавав їм смислового навантаження, з їхньою допомогою він створював особливу атмосферу, «настрій» спектаклю, підкреслював характер персонажа.

Авангардна сценографія Аронсона і вся театральна естетика вистав «Unzer teater» була нововведенням для єврейського театру в Америці. П'єси мали глядацький успіх («День і ніч» йшов 79 разів) і привернули увагу не тільки єврейської, а й американської художньої критики. Один з найвпливовіших американських критиків Кеннет Макгован дав високу оцінку новаторській роботі Аронсона, знайшовши у ній переконливий приклад «візуального інсценування футуристичних теорій»⁷¹. Непересічність та новизна «Unzer teater» знайшли своє вираження й у концепції «колегіальної режисури» (визначення Аврома Тейтельбойма)⁷², де над спектаклем працює не один, а відразу кілька режисерів («художня колегія»). Позитивно оцінюючи досягнення театру, Аронсон, все ж, дорікає керівникам в тому, що їхня «колегіальність» руйнує єдність стилю постановки. Ще одним недоліком «колегіальної режисури», за А. Тейтельбоймом, є домінуюча роль сценографії. Це означає, що художник, Аронсон, фактично виконує невластиві йому функції режисера й активно впливає на весь стиль спектаклю та рішення окремих його мізансцен. Дійсно, для Аронсона активність позиції художника в театрі і можливість впливу на процес створення вистави була принципом його роботи в театрі протягом усього життя. Часто Аронсон виступав одночасно і як сценограф, і як режисер. Так, у 1927 році в Irving Place Theatre він не тільки оформив (виконав ескізи костюмів і декорацій), але

⁷¹ Kenneth McGowan, «Stagecraft Shows Its Newest Heresies». – *New York Times Magazine*, February, 14, 1926.

⁷² Avrom Teytelboym, «Di kolegium rezhi in Unzer teater». – *Der Tog* (New York), 19. 12. 1924. (in Yiddish) (З невеликими коретивами надруковано також у Avrom Teytelboym. *Teatralia*. Varshe-New York, 1929, pp. 62–68. [in Yiddish])

й поставив як режисер спектакль їдишем “Tragedie fun gornisht” («The Tragedy of Nothing») за п’єсою модерністського письменника і поета Мойше Надіра (псевдонім Іцхока Райза, 1885–1943).

Одного разу Аронсон зазначив, що «моя робота в їдишському театрі була продовженням мого російського досвіду»⁷³. Він орієнтувався на той період в історії російського театрального авангарду, коли, за словами Абрама Ефроса, «роль художника була непропорційно великою... прем’єри 1912–1917 рр. найчастіше мали успіх завдяки декораціям, а не акторам»⁷⁴. Саме «колегіальність» «Unzer teater» дозволила Аронсону посісти провідне місце серед творців вистав, як і у випадку з його «російським досвідом». Його ескізи костюмів, як і у Екстер, відтворювали не лише статичну фігуру актора, а й зображували його в русі, віддзеркалювали динамічну формулу його пластики. Збережені фотографії сцен вистав свідчать, що актори слідували цій формулі та використовували ті пози, в яких їхніх персонажів зобразив Аронсон. Його декорації були розраховані не тільки на конструювання сценічного простору, а й на побудову окремих мізансцен.

Окрім ескізів костюмів та декорацій для постановок «Unzer teater», Аронсон виконав настінні розписи для глядацького залу театру. На початку своєї композиції Аронсон помістив зображення двох постатей хасидів, які він скопіював з обкладинки комедії «батька єврейського театру» Аврома Гольдфадена (1840–1908) «Два Кунілемла». За ними слідують персонажі його постановок, виконані у «футуристичній» манері. Таким чином, у своїх розписах Аронсон показав еволюцію єврейського театру – від його найпростіших, майже фольклорних, форм епохи Гольдфадена до сучасного авангардного експерименту.

У 1925 році «Unzer teater» очолив відомий актор Рудольф Шильдкраут (1862–1930), актор німецької та єврейської сцени. Назву театру змінили на їдишську «Shildkroyt-teater». В оновленому

⁷³ Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 33.

⁷⁴ Абрам Эфрос, «Художники театра Грановского». – *Искусство* (Москва), 1928, том IV, кн. 1–2, с. 53.

театрі Аронсон оформив спектакль «Bronx Express» за п'єсою Осипа Димова (1878–1959), який був також другим режисером цієї постановки. Сюжетом п'єси є сновидіння головного героя, який задрімав під час своєї поїздки в нью-йоркському метро. У цих сновидіннях химерним чином виринають спогади його юності в Східній Європі та реалії американського життя. Для інсценування цієї фантазмагорії Аронсон побудував на сцені інтер'єр вагона метро, конструкція якого дозволяла по ходу п'єси трансформувати його то в палац американського багатія, то в скромну квартиру головного героя. Не менш винахідливим було рішення стосовно костюмів персонажів, що з'являлися на сцені за логікою сновидінь, сходячи з рекламних плакатів, якими був обклеєний вагон метро. А. Тейтельбойм, який критикував недоліки спектаклю в одній зі своїх рецензій⁷⁵, зазначив, що декорації Аронсона «допомагають цій постановці» і частково компенсують драматургічні недосконалості п'єси⁷⁶.

Новаторський талант Аронсона, вже після перших оформлених постановок, визнали в єврейському мистецькому середовищі Нью-Йорка. Протягом двох перших років перебування в Америці Аронсон стає одним з провідних єврейських художників. Він оформив мистецькі вечори в артистичному клубі-кафе, де збиралася вся єврейська творча богема, був обраний в члени Союзу робочого театру, включений у правління Єврейського художнього центру у Нью-Йорку⁷⁷.

У 1925 році Аронсон почав працювати в Єврейському художньому театрі (Yiddish Art Theatre) у Нью-Йорку, який очолював

⁷⁵ Avrom Teytelboym, «"Bronks eksrpes" in Shildkroyt-teater». – Avrom Teytelboym. *Teatralia*, pp. 69–77. [in Yiddish]

⁷⁶ Avrom Teytelboym, «Borukh Aronson teater-oyssteltung». – *Literarishe bleter* (Varshe), 1927, N 4 (27. 01.), p. 72. (in Yiddish)

⁷⁷ «Literarishe naves». – *Unzer bukh* (New York), 1926, N 1 (January-February), p. 56 (in Yiddish); Edna Nahshon. *Yiddish Proletarian Theatre. The Art and Politics of the ARTEF, 1925–1940*, p. 21; Y. Topel, «Der yidisher kunst-tsenter». – *Der Hammer* (New York), 1927, Vol. 2, N 3 (March), p. 54 (in Yiddish).

Моріс Шварц⁷⁸. Співпраця Аронсона і Шварца виявилася плідною для них обох. Аронсон отримав можливість проявити себе у кращому єврейському театрі Америки, відомому і за межами єврейського середовища. З іншого боку, Шварц потребував партнера, який допоміг би його театру стати цілковито художнім та відповідним щодо критеріїв сучасного сценічного мистецтва. Зокрема, у своєму прагненні уникнути натуралістичної естетики старого єврейського театру, Шварц інтуїтивно схилився до необхідності переоцінки ролі сценографії. За словами А. Х. Бяліна, біографа й апологета Моріса Шварца, він і сам «щось шукав у темряві», він сам «знав, що в художньому театрі оформлення сцени не може бути побічним» і розумів, що художник повинен «стати самостійною художньою силою». При цьому, він потребував такого художника-декоратора, який не тільки мав би «досвід і художній талант» сучасної сценографії, але і «зміг би знайти дорогу до нового єврейського театрального стилю». Такими якостями був наділений Аронсон, «найбільш знаковий художник-декоратор, який приїхав до Америки» з Росії та «привіз... конкретні уявлення про те, що відбувається», роботами якого в «Unzer teater» «захоплювався Шварц»⁷⁹.

Співпраця Аронсона з Єврейським Художнім театром тривала близько п'яти років. Протягом цього часу він оформив вісім вистав⁸⁰ та сформував особливий стиль театру. З іншого боку, як справедливо зауважив Дейвід С. Ліфсон, «Єврейський Художній театр надав Борису Аронсону можливість розкрити свою

⁷⁸ Сам Шварц (небезпідставно) говорив: «Все, що написано про єврейський театральний художній рух, написано про Моріса Шварца, адже єврейський художній театр і є – Моріс Шварц, а Моріс Шварц – це єврейський художній театр». – Davis S. Lifson. *The Yiddish Theatre in America*, p. 313.

⁷⁹ А. Н. Bialin. *Moris Shvarts un der Yidisher Kunst teater*. New York, 1934, pp. 41, 45–46, 52, 54. (in Yiddish)

⁸⁰ Див. розід: Chronology в кн.: Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, pp. 293–294.

стилістичну концепцію на американській сцені»⁸¹. Робота у Моріса Шварца, особливо в оформленні спектаклю «Десята заповідь», принесла Аронсону визнання далеко за межами єврейського мистецького середовища та мала істотний вплив на американське театральне мистецтво.

Свідченням загальноамериканського визнання досягнень Аронсона стала його персональна виставка, відкрита у грудні 1927 року за ініціативи провідних американських театральних критиків у престижній Anderson Galleries у Нью-Йорку⁸². Ця виставка стала важливою подією американського художнього життя та мала чимало відгуків, один з яких належав «батькові російського футуризму» Давиду Бурлюку (з 1922 року він жив в Америці). Із захопленням описуючи мистецтво Аронсона, Бурлюк писав:

«[Аронсон] весь – Євразія, оскільки він жива частина великої революційної стихії, що настає зі Сходу на світові бастиони капіталізму. Так само як і бомба, Аронсон одним з перших звалився “звідти” на американську тупоголову сцену. Чи знайде він собі тут місце? Чи зрозуміють його? Чи будуть його цінувати? Це, зрештою, не так вже й важливо. Свою роботу з руйнування та очищення він виконує вже зараз... І ми віримо, він буде працювати і творити»⁸³.

Талант Аронсона зрозуміли та оцінили в Америці. Його кар’єра театального художника почалася в єврейському театрі в ту пору, коли він активно розвивався і став не тільки етнокультурним явищем, а й фактором світового театального мистецтва. В Америці Аронсон був одним з тих, хто привів єврейський театр до художнього авангарду та перетворив його на зразок для наслідування. Від Аронсона – «російського» художника (як вважав Д. Бурлюк і багато інших), «єдиного єврейського

⁸¹ Davis S. Lifson. *The Yiddish Theatre in America*, p. 387.

⁸² Див.: А. Alperin, «Borukh Aronson der teater-moler». – *Literarishe bleter* (Varshe), 1928, N 33 (17. 08.), pp. 647-648 [in Yiddish].

⁸³ David Burliuk, «Borukh Aronson’s teater-oyssteltung». – *Der Hammer* (New York), 1928, Vol. 3, N 1 (January), p. 62.

художника, що живе єврейським театром» (як писав про нього д-р А. Мукдойні⁸⁴) – очікували «безсумнівного таланту для вираження сучасної реальності американської сцени»⁸⁵. Аронсон зміг знайти вираження для реалій американського життя та втілив їх на сцені. До початку 1930-х рр. він продовжував співпрацювати з єврейськими театрами – Художнім і ARTEF⁸⁶, – але незабаром повністю перейде на англomовну сцену⁸⁷.

Протягом своєї художньої кар'єри Аронсон був партнером найбільших американських режисерів, деякі з його вистав увійшли до «золотого фонду» американського та світового театрального мистецтва ХХ століття. За свої досягнення він був нагороджений найпрестижнішими нагородами. Однак, навіть досягнувши, здавалося б, вершини слави і визнання, Аронсон до кінця життя зберігав свій пафос художника-новатора, своє прагнення до експериментів і художньої ексцентричності⁸⁸, що він засвоїв ще за часів юності.

⁸⁴ Dr. A Mukdoyni, «A yidisher teater-moler (Borukh Aronson)». – *Di Tsukunft* (New York), 1929, Vol. XXXIV, N 2 (February), pp. 135–136. (in Yiddish)

⁸⁵ Lee Simonson, «Russian Theories in the American Theatre». – *The Nation* (New York), 1929, N 3336 (12. 06.), p. 718.

⁸⁶ У ARTEF Аронсон у 1928–1931 рр. Оформив три спектаклі, див.: *Tsen yor ARTEF*. New York, 1937, pp. 133–134 (in Yiddish); Edna Nahshon. *Yiddish Proletarian Theatre. The Art and Politics of the ARTEF, 1925–1940*, pp. 45, 48, 69–70.

⁸⁷ Перший досвід роботи Аронсона в англomовному театрі відбувся ще в 1927 році, коли він оформив спектакль «2 x 2 = 5» за п'єсою Густава Віда (Gustav Wied) в Civic Repertory Theatre. Своє оформлення цього спектаклю Аронсон пізніше назвав «сюрреалістичним», див.: Frank Rich & Lisa Aronson. *The Theatre Art of Boris Aronson*, p. 13.

⁸⁸ Натхнення на подібну ексцентрику Аронсон віднаходив і у цирковому мистецтві (див.: Shlomo Aronson. *Grandpa or Black Holes*, pp. 73–74), яке було темою деяких його творів. Деякі з них вперше були представлені на виставці у галереї Стеймацкі у Тель-Авіві в 1933 році. (Dr. Max Osborn, «Boris Aronson's Show. Appreciation of the Exhibition at Steimatzy». – *Palestine Post*, Dec. 8, 1933).

Мойше Надір у властивій йому парадоксальній та іронічній манері писав про Аронсона:

«Інші – виставляють своє мистецтво. Аронсон – представляє, діє і перемагає. Аронсон синонімічно пов'язаний з театром. У театрі – спекуляція, уявлення. Але основна спекуляція в театрі – йти правильним шляхом. Аронсон зливається з театром так само, як губи зливаються з кларнетом. Над божевільним хаосом сценічних примх Аронсон підноситься зі своїм чуттям дії, зі своєю переможністю – намагається викликати землетрус й організувати його»⁸⁹.

Переклала з російської Анна Уманська

⁸⁹ Moyshe Nadir, «Borukh Aronson». – *Unzer bukh* (New York), 1926, N 1, p. 24. (in Yiddish)

Юхим Меламед

ДРУГА СПРОБА

До історії видань Тараса Шевченка їдишем¹

3 березня 2021 року пішов з життя Юхим Меламед, дослідник, який стояв біля витоків відродження академічної юдаїки в Україні. Юхим Меламед був автором чисельних праць з історії та культури східноєвропейського єврейства, архівістики, генеалогії. Зокрема, фундаментальними є три томи путівників документами з єврейської історії по архівах України. У 2019 році Юхима Меламеда нагородили премією Мартена Феллера і Жанни Ковби Української асоціації юдаїки за складання другого тому архівного путівника «Документи з історії та культури євреїв в регіональних архівах України!»

Пропонуємо до прочитання одну зі статей Юхима Меламеда про спробу видань творів Тараса Шевченка їдишем.

У березні 1934 року в Україні гучно відзначали 120-ліття від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. У спеціальному

¹ Автор висловлює подяку за консультації та допомогу у зібранні матеріалів для статті директорці бібліотеки та архіву Інституту єврейських досліджень YIVO (Нью-Йорк) Людмиле Шолоховой, завідувачці Державним архівом друку Книжкової палати України Юлії Сахневич, завідувачу відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Александрю Бороню, а також головному редактору цього видання Александрю Френкелю.

номері малознаної відомчої газети «Радянська академія» («Советская академия»), присвяченому цьому урочистому святу, серед іншого була опублікована редакційна стаття «Шевченко єврейською мовою» («Шевченко на еврейском языке»)². У ній йшлося про те, що секція літератури та критики київського Інституту єврейської пролетарської культури (ІЄПК) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) у співпраці з харківським Науково-дослідним інститутом ім. Тараса Шевченка підготувала і здала до друку збірку вибраних творів українського поета в перекладі на їдиш обсягом у 30 друкованих аркушів.

У статті розкрили зміст збірника. Окрім творів Шевченка – сорока віршів та повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» у перекладі Давида Гофштейна, до нього включили й додаткові матеріали: висловлювання *Ленина* про українського поета, його працю «К вопросу о национальной политике», пов'язану із забороною царської влади відзначати сторічний ювілей Кобзаря³; статтю директора Інституту Шевченка *Е.С. Шаблювского* «Великий поэт закрепощенного крестьянства», статтю співробітника літературної секції та головного редактора ІЄПК *Михаила Левитана* «Политическое значение издания Шевченко на еврейском языке»; автобіографічні нотатки Шевченка⁴; коментарі, підготовлені «бригадою Інституту Шевченка» під керівництвом того ж *Шаблювского*; хронологічну канву життя і творчості Шевченка; нарешті, його бібліографію їдишем, упорядковану завідувачем бібліографічним бюро ІЄПК *Иегудой Квитным*.

Також повідомляли, що видання буде ілюстрованим та що до його редколегії увійшли перший заступник наркому просвіти України *А. А. Хвилья*, директор ІЄПК *И. И. Либберберг*,

² Радянська академія. Київ, 1934. № 5(65). 2-га декада березня.

³ Мається на увазі проєкт промови, підготовлений Леніним для більшовицького депутата Державної думи *Г. И. Петровского* у квітні 1914 року (див.: *Ленин В. И. Полн. собр. соч. М., 1969. Т. 25. С. 64–72*).

⁴ Оригінальний текст українською див.: *Шевченко Т. [Автобіографія] // Повне збір. творів: У 12 т. Київ, 2003. Т. 5. С. 191–193.*

Е. С. Шаблюовский, єврейський поет *Ицик Фефер*, а також співробітники ІЄПК *М. А. Левитан*, *Макс Эрик* та *Б. И. Губерман* (останній на той час очолював інститутську парторганізацію).

Це була вже друга спроба видати збірку творів українського поета їдишем. Про першу спробу республіканська преса сповістила читачів навесні 1929 року, напередодні 115-ліття Шевченка⁵. На той час *госиздат* України планував опублікувати їдишем всього «Кобзаря», причому як перекладачів залучили цілу групу видатних єврейських поетів – *Лейба Квитко*, *Липу Резника*, *Переца Маркиша*, *Эзру Фининберга* й знову-таки *Давида Гофштейна*. Робота над перекладом навіть розпочалась, але врешті-решт цей видавничий план чомусь залишився нездійсненим.

Друга спроба, здавалося, мала всі шанси на успіх. Як-не-як, йшлося про проект двох академічних інститутів, керівники яких, до речі, у травні того ж 1934 року стали членами-кореспондентами ВУАН, що, ясна річ, свідчило про їхню впливовість. Проект в умовах доби неминуче мав ідеологізований характер. У вже згаданій статті газети «Радянська академія» наголошували, що «издание Шевченко на еврейском языке имеет исключительное значение для интернационального воспитания еврейских трудящихся масс». До того ж не приховували, що воно скероване як проти українських націоналістів, які «*фальсифицировали облик великого революционного поэта*», так і проти націоналістів єврейських, «*которые совсем его игнорировали*».

Однак уже зданий до друку том так і не побачив світ. А єдиним виданням, підготовленим ІЄПК до 120-ліття українського класика, виявилась невеличка книжечка про нього *Андрея Хвили* «*Тарас Шевченко, великий демократ, поэт-революционер*», яка вийшла їдишем у перекладі того ж *Давида Гофштейна*⁶, який, до

⁵ Див.: Шевченко в перекладах // Комуніст. Київ, 1929. 10 берез.; Шевченко в перекладах // Літ. газета. Київ, 1929. 1 квіт.

⁶ Див.: Khvilya A.A. Taras Shevchenko, der groyser demokrat, der dikhter-revolutsioner / lberg. fun manuskript D.Hofshteyn. Kyiv, 1935. 144 z.

речі, у 1930-х роках більше ніж інші його товариші по перу займався перекладом Шевченка на «маме-лошн»⁷. Показово, що кілька років по тому, розповідаючи у газетній примітці про досвід цієї праці, він навіть словом не прохопився про власну участь у нереалізованих проектах 1929 та 1934 років⁸.

* * *

Між тим розрізнені рукописи видання, яке не відбулося, а також підготовчі матеріали до нього знайшлися у Нью-Йорку, у зібранні Інституту єврейських досліджень YIVO, де зберігається значна частина архіву ІЄПК⁹. Серед них – історичні довідки та коментарі до творів Шевченка та його автобіографії, коротка хронологічна канва життя та творчості українського поета, тези ЦК КП(б)У до 120-ліття (в перекладі співробітника ІЄПК, філолога *Рувима Лернера*)¹⁰; вже згадувана вступна стаття *Шаблювського*, частина статті *Левитана* (їдишем) та її фрагменти (російською) під назвою «К советскому еврейскому изданию избранных произведений Шевченко». У статті педалювали думку, що «еврейская буржуазия и ее мелкобуржуаз[ные] агенты в продолжение десятилетней домогались замалчивать Шевченко, чтоб водрузить стену между революционным поэтом и еврейскими трудящимися массами». Та робили цілком очікуваний висновок: «Октябрьская революция положила конец замалчиванию, царившему в евр[ейской]

⁷ Про його переклади Шевченка їдишем див.: Glaser A. Jewish Alienation through a Ukrainian Looking Glass: Dovid Hofshsteyn's Translations of Taras Shevchenko // Prooftexts. 2017. Vol. 36. No. ½. P. 83–110.

⁸ Див.: *Гофштейн Д.* Шевченко єврейською мовою // Літ. газета. Київ, 1938. 15 берез.

⁹ Про те, як вони туди потрапили, див.: *Меламед Е. И.* Судьба архива киевского Института еврейской пролетарской культуры: загадки и находки // Архив евр. истории. Т. 7. М., 2012. С. 242–255.

¹⁰ Оригінальний текст українською див.: Відділ культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У. Тези до 120-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка // Т.Г. Шевченко, 1814-1934: [36.]. Харків, [1934]. С. 3–16.

литературе по отношению к Шевченко. <...> И в связи с этим созданы все условия, чтоб Шевченко стал доступным трудящимся массам, говорящим на еврейском языке, стал их любимым поэтом...»¹¹.

Серед паперів ІЄПК є й стаття про автографи Шевченка, а насправді – про так звану «фальсифікацію» його текстів, зі співзвучним процитованому вище висновку міркуванням, що лише марксизм-ленінізм дозволив інтерпретувати та публікувати їх правильно. Підписана криптонімами Е. К. та Я. Г. (за ними, мабуть, ховалися співробітники Інституту Шевченка Е. Кирилюк, у майбутньому відомий учений-шевченкознавець, та Я. Голещук), у статті висвітлювали досить актуальну на той час тему. Невипадково у тому ж спеціальному номері газети «Радянська академія» і на тій самій сторінці, де повідомляли про майбутній вихід тому Шевченка їдишем, з'явилася замітка про відкрити у Харкові виставку рукописів Кобзаря та документів про нього, у якій особливо підкреслювалось, що наведені «материалы изобличают вредительскую фальсификацию, проделанную над текстами произведений Шевченко разными буржуазными националистами, контрреволюционерами»¹². В іншій замітці, розміщеній поруч, говорили про підготовку академічного видання творів Шевченка українською у десятих томах – й знову-таки згадували, що воно буде «целиком очищено от фальсификаций»¹³.

Цієї теми не зміг оминати й директор Інституту Шевченка. Виказуючи колег на сторінках головного органу українських

¹¹ YIVO Archives. RG 3. Folder 2375. P. 15, 17. Рукописний текст російською містить позначки Левитана: «С еврейского» та «Вступление и отдельные отрывки». Мабуть, цей автопереклад призначався для Хвилы та Шаблюовского – двох членів редколегії, які не читали їдишем.

¹² В інституті Т. Шевченка // Радянська академія. Київ, 1934. № 5(65). 2-га декада березня. Див. також: Виставки в Інституті ім. Шевченка // Літ. газета. Київ, 1934. 10 берез.

¹³ Академічне видання творів Шевченка // Радянська академія. Київ, 1934. № 5(65). 2-га декада березня.

письменників – київської «Литературной газеты», Шаблювский водночас кається у власних прогріхах щодо цього¹⁴.

* * *

Виявлені у зібранні YIVO матеріали безумовно представляють певний інтерес, зокрема і для історії українсько-єврейських літературних зв'язків, але самі по собі вони не дають відповіді на ключове питання: чому заплановане на 1934 рік видання вибраних творів Шевченка їдишем все ж не відбулося? Відповідь на нього вдалося знайти в документах, які збереглися у Києві, у груповій архівно-слідчій справі низки співробітників ІЄПК, серед яких були й обидва редактори книжки – Макс Ерик (Соломон Лазаревич Меркин; 1898–1937) та Михл (Михаил Аронович) Левитан (1881–1937?)¹⁵.

Під час арешту 8 квітня 1936 року у першого з них вилучили книжку Шаблювского з присвятою «Глубокоуважаемому товарищу по борьбе на литературном фронте М. Эрику на добрую память от автора»¹⁶; у другого – «особисту записку» Шаблювского. У ній директор шевченківського інституту нарікав на хворобу, через яку не зможе прийти на призначену зустріч, просив письмово повідомляти його про «все и всякие сомнения», які, як виглядає, виникали з приводу тексту його вступної статті, та розвіював деякі з них¹⁷. Словом, звичайне листування автора і редактора. А втім, і книжка, і записка були долучені до справи «в качестве вещдоков»¹⁸. Справа втім, що ще у листопаді 1935 року Евгений

¹⁴ Див.: Шаблювський Є. С. Проти націоналістичної фальсифікації Шевченка // Літ. газета. Київ, 1934. 10 січ.; 30 січ.

¹⁵ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. № 37113.

¹⁶ Назва книжки в документах не наводять, а оскільки до того часу Шаблювский був автором чотирьох монографій про Шевченка, залишається незрозумілим, яка з них малася на увазі.

¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 37113. Т. 4. Л. 100.

¹⁸ Там само. Т. 1. Л. 22.

Степанович Шаблювский (1906–1983), засновник «марксистсько-ленінського шевченкознавства» (яке, втім, сучасні науковці називають не інакше як «вulgарно-соціологічним»¹⁹) та майбутній лауреат Ленінської премії опинився за ґратами за звинуваченням «в принадлежности к троцкистско-националистической боевой террористической организации»²⁰. Як наслідок це обернулося для нього двадцятьма роками таборів та заслань²¹. Так в очах слідчих вказаними «вещдоками» встановлювався «близький зв'язок» звинувачуваних Ерика та Левитана з уже викритим «ворогом народу».

На допитах обидва співробітники ІЄПК цього зв'язку не заперечували. Зокрема Макс Ерик назвав відносини з Шаблювским «хорошими и деловыми», додавши, що «до его ареста понятия... не имел, что он (Шаблювский. – Е. М.) является контрреволюционером и считал его хорошим коммунистом, которого партия поставила во главе Ин[ститу]та Шевченко»²². За словами Ерика, в кінці 1933-го чи на початку 1934 року, Шаблювский, який тимчасово виконував обов'язки інструктора відділу культури обкому КП(б)У, зустрівшись із ним, «указывал на необходимость сближения украинских и еврейских писателей», а також «установления научной связи между Ин[ститу]том Шевченко и Ин[ститу]том евр[ейской] пролет[арской] культуры путем обмена научными докладами об укр[аинско]-еврейской литературе XIX века, т. е. эпохи, связанной с Шевченко»²³. Очевидно, що певні взаємини між двома науковими закладами були встановлені, про що, окрім проекту спільного видання, свідчить ще одна деталь: під час виборів до української академії у 1934 році єврейський інститут висунув

¹⁹ Див.: Соколюк Ю. Шаблювський Євген Степанович // Шевченк. енцикл.: У 6 т. Київ, 2015. Т. 6. С. 819.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 38429. Л. 3.

²¹ Детальніше про це див.: Денисюк В. Незламний Шаблювський // Реабілітовані історією: [У 27 т.] Волинська область. Кн. 1. Луцьк, 2010. С. 574–580.

²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 37113. Т. 1. Л. 128.

²³ Там само. Т. 1. Л. 128–129.

у членкору не лише «своїх» – *Йосифа Либерберга* та *Макса Ерика*, але й *Шаблювського*²⁴.

Слідчих на початку, мабуть, спокусила ідея пов'язати єврейських та українських націоналістів (судячи з матеріалів справи, подальшого розвитку ідея не мала), а тому детально розпитували *Ерика* про роботу над шевченківським томом, завдяки чому ми дізналися про деякі подробиці підготовки цього видання. Так 5 червня 1936 року *Ерик* дав свідчення:

«Большую часть материалов для сборника дал Институт Шевченко в лице его тогдашнего руководителя Шаблювского, часть же материала прибавила сама лит[ературная] секция института, а именно: статью т. Затонского²⁵, тезисы ЦК КП(б)У к юбилею Шевченко и статью Левитана «Шевченко и еврейская литература».

Часть материала ин[ститу]та Шевченко мы забраковали, напр[имер] т[ак] н[азываемую] статью Ленина о Шевченко...²⁶ которая в результате н[ашего] запроса в Ин[ститу]т Маркса, Энгельса, Ленина в Москве оказалась неаутентичной и содержащей некие антиленинские установки. Мы также переработали большую часть комментариев, присланных нам Ин[ститу]том Шевченко, вследствие целого ряда методологических и политических ошибок в этих комментариях и их узкого научного уровня²⁷.

Перше, що тут кидається в очі, – назва статті *Левитана*. Може скластися враження, що *Ерик* каже про іншу його працю,

²⁴ Див.: Радянська академія. Київ, 1934 № 10(70). 25 трав. Ясна річ, безпартійний імігрант Макс *Ерик* шансів потрапити до вже радянізованої академії не мав, а *Либерга* та *Шаблювського*, як уже згадувалося, обрали.

²⁵ В.П. Затонский на той час обіймав посаду наркома просвіти СРСР. Мається на увазі його стаття «Пошана революціонерів» («Почет революционеру»), присвячену 120-літтю від дня народження та 73-літтю від дня смерті Шевченка. Вперше опублікована у харківській газеті «Комуніст» (1934. 9 берез.), потім була передрукована і в низці інших видань.

²⁶ Див. про неї прим. 3.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 37113. Т. 1. Л. 127–128.

опубліковану під схожим заголовком у «товстому» літературному щомісячнику «Фармест» у грудні 1935 року²⁸. Але як було видно зі зіставлення журнальної публікації із рукописними фрагментами зі зібрання YIVO, це та сама стаття, яка раніше фігурувала під двома «ідеологізованими» заголовками (що значно краще відображали її суть) – «*Политическое значение издания Шевченко на еврейском языке*» та «*К советскому еврейскому изданию избранных произведений Шевченко*». У «Фарместе» лише видалили кінцевий абзац з «прив'язкою» до запланованого, але так і нездійсненого видання. Мабуть, одночасно стаття отримала й нову, «нейтральну» назву.

Цікаво, що публікація у «Фарместе» привернула до себе увагу тих, хто перевіряв наукову продукцію ІЄПК незабаром після його закриття у травні 1936 року. У так званому «*Заключении (на основе материалов группы рецензентов) о печатных работах научно-исследовательского Института еврейской пролетарской культуры*», що міститься у тій самій слідчій справі, про статтю йдеться: «*Статья загромождена цитатами из контрреволюционных еврейских критиков из сионистского, меньшевистского и кадетского лагеря (Жаботинского, Горелика, Черкасинского, Фруг[а] и т. д.)*»²⁹

²⁸ Див. Levitan M. Taras Shevtshenko un di yidishe literatur: (notitsn) // Farmest. Kiev-Kharkov, 1935. № 12. Z. 76–105.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 37113. Т. 4. Л. 4. Окрім видатних єврейських літераторів та громадських діячів *Владимира Жаботинського* (1880–1940), *Семена Фруга* (1860–1916) та *Шмар'и Горелика* (1877–1943) у наведеному фрагменті з «*Заключения*» фігурує й невідомий «єврейський критик Черкасинский». Насправді у своїй роботі *Левитан* цитував українського письменника та педагога *Спиридона Черкасенко* (1876–1940), одна зі статей якого, присвячених Шевченку, у дореволюційні роки була опублікована у перекладі їдишем. Після революції *Черкасенко* жив в еміграції, і його твори у радянській Україні від початку 1920-х років були під забороною. Детальніше про нього див.: Калантаєвська Г. Черкасенко Спиридон Федосійович // Шевченк. енцикл. 2015. Т. 6. С. 732–733.

Показання *Ерика* про те, що співпраця співробітників двох інститутів проходила не без проблем, підтверджуються і документами, які збереглися у київському академічному архіві. У їхньому числі – протокол засідання «комиссии по составлению книги «Шевченко»» від 26 березня 1934 року. Ось що сказав на цьому засіданні той же *Макс Ерик* про не зовсім готову до друку, на його думку, статтю *Шаблювського*:

...в основном статья правильная, боевая. Отмечаются следующие недостатки: а) Статья носит юбилейный характер, который надо изменить, ибо книга вся не будет юбилейным сборником. б) Обзор идеологии Шевченко (социализм Шевченко, Шевченко и религия) должен быть более обширен. Сжатость этих моментов делает вопрос неясным для широких масс. в) Мало говорится о художественной стороне творчества Шевченко.

Не менш критично він висловився і про коментарі:

...мало уделяется внимания мелкобуржуазным штатаниям Шевченко. <...> В сочинениях Шевченко есть масса терминов, слов, которые нуждаются в разъяснениях. Этих разъяснений в большинстве комментариев нет... Никакого внимания не уделяется... вопросам художественной формы произведений Шевченко... Есть и совсем ошибочные разъяснения – например – к повести Шевченко «Прогулка с удовольствием и не без морали», где, с одной стороны, не говорится про ту реабилитацию помещика-крепостника, которая явно выступает во 2 части повести, а с другой стороны, либеральный помещик... почему-то автором комментария считается трудовым элементом.

Відповідь *Шаблювського* мала примирний характер:

Статью о Шевченко надо теснее связать с тезисами Ц.К.³⁰ Будут выправлены комментарии к повести «Прогулка с удовольствием и не без морали». Все указанные т[оварищами] из

³⁰ Див. про них прим. 10.

Ин[ститу]та евр[ейской] культуры недостатки были своевременно осознаны Ин[ститу]том Шевченко³¹.

Привертає увагу і те, що зміст книжки в останній момент був дещо змінений (зокрема, як вже згадувалося, з неї виключили ленінську статтю). Але й після цього вразливим для політичних звинувачень виявився саме ідеологічний «довісок» до творів Шевченка.

Це впливає з показань свідків, які 19 травня 1936 року дав деякий *Лев Шехтер*, представлений як зовнішній автор «Укрнацментздата» та член секції наукових співробітників (у 1931–1936 роках він був обліковим секретарем ІЄПК). Так *Шехтер* заявив:

В декабре месяце 1934 года мне было поручено Институтом еврейской пролетарской культуры проверить отпечатанную книгу произведений Шевченко на еврейском языке, в которой они обнаружили филологические ошибки. Редакторами этой книги были Эрик и Левитан. В процессе проверки я обнаружил, помимо филологических ошибок, грубые политические искривления в статье Шаблювского (быв[ший] директор Института Шевченко), в комментариях и материалах, составленных Институтом Шевченко и предоставленных Шаблювским. Политические искривления были настолько ясными, что исключалась возможность незаметных ошибок. О чем я поставил в известность руководство института и редактора Эрика и Левитана. Эти материалы из сборника были изъяты. Я же об этих политических ошибках сообщил соответствующим органам³².

Про «політичні помилки» у збірнику Шевченка їдишем той самий «доброзичливець» більш детально проінформував слідство у власноруч написаній заяві від 3 червня 1936 року. Початкові рядки цього документу – «О книгах, к которым имели

³¹ Науковий архів Президії Національної академії наук України. Ф. 251. Оп. 5 № 3. Л.

³² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 37113. Т. 2. Л. 115–116.

отношение Левитан и Эрик и которые были конфискованы до их ареста, сообщаю...» – самі по собі кажуть про долю збірника³³. Крапку у ній поставила цензура³⁴.

* * *

На завершення залишається додати, що друга спроба виявилася геть не останньою. З третьої спроби збірник Шевченка їдишем все ж побачив світ у самому кінці 1936 року. По суті, йшлося про реалізацію того ж залишеного цензурою видавничого проекту, але вже з новим редактором – *Ициком Фефером*. ІЄПК, закритий до того часу в межах боротьби з троцькізмом та націоналізмом, у книжці, ясна річ, не згадувався. Змінився й зміст додаткових матеріалів – збереглися тези ЦК КП(б)У до 120-ліття Кобзаря та стаття *В. Затонского*, замість текстів *Шаблювского* та *Левитана* до збірника включили розлогий нарис *А. Хвyli «Тарас Шевченко, великий демократ, поэт-революционер»*. Ще одне «нововведення» полягало у тому, що перекладачем коментарів та деяких додатків був «добророзичливець» *Лев Шехтер*, який раніше викрив «політичні помилки» *Шаблювского*, *Эрика* та *Левитана*.

³³ Так, серед іншого, у заяві йшлося: «Книга конфискована по такой причине: Цитаты из Ленина приведены неправильно, с существенными пропусками. В частности, говоря о литературном наследстве Шевченко, приводится цитата из статьи Ленина о Толстом. При этом цитата начинается не с начала предложения, из которого было бы видно, что у Ленина речь идет о Толстом, а приводится лишь середина, и получается, что Ленин не о Толстом говорит, а о Шевченко. В цитате из Казановича допущены существенные пропуски. В статье (очевидно, Шаблювского – Е.М.) о Шевченко проводится мысль, что Шевченко “без колебаний, без сомнения, с нерушимой готовностью идти до конца ориентировался на революционный взрыв”. В той же статье говорится о крестьянстве как о самом передовом классе» (Там само. Т. 4. Л. 89–90).

³⁴ У цей час функції цензури були покладені на Центральне управління у справах друку СРСР, яке безпосередньо виконувало політико-ідеологічний контроль видань. На жаль, його довоєнний архів не зберігся.

Книжка вийшла, але й на неї чекала непроста доля. Незабаром *Затонский* та *Хвыля* були арештовані та згодом розстріляні. Видання, «замашчені» їхніми іменами, вилучали з бібліотек чи переводили до спецховку, у кращому разі читачам видавали екземпляри з вирваними сторінками. Відбувалося це все і з шевченківським збірником ідишем. Чи не з цієї причини його немає в усіх бібліографічних покажчиках та у полі зору дослідників?

Так чи інакше, справу було започатковано. У 1937 році ідишем вийшов збірник творів Шевченка для дітей – як додаток до харківської піонерської газети «*Zay greyt*» («*Будь готов*»). Ще чотири книжки з'явилися у ювілейному для поета 1939-му. Дві з них – том вибраних творів та окреме видання повісті «*Прогулка с удовольствием и не без морали*» – підготував Кабінет з вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору при АН УРСР, що виник на руїнах ІЄПК. Навчені, вочевидь, гірким досвідом, видавці схилилися до того, щоб не переобтяжувати ці книжки уразливими з політичної точки зору супроводжуваними матеріалами, у більшості випадків обмежившись лише короткими примітками.

У другій половині 1930-х років переклади творів Шевченка також багаторазово публікували у радянській єврейській періодиці та навіть за межами СРСР – у варшавських та нью-йоркських літературних журналах ідишем. Сумнозвісна «стіна», зловмисно споруджена, як запевняв *Левитан*, між українським класиком та «єврейськими трудящимися массами», більше не існувала. Але ані самому *Михлу Левитану*, ані *Максу Эрику*, двом редакторам конфіскованого збірника, які стали жертвами «Великого терору», вже не судилося дізнатись про це.

Переклала з російської Катерина Сінченко

Виктор Радуцкий

СТРАНИЦЫ ОДНОЙ ЭВАКУАЦИИ

У ніч з 14 на 15 березня 2021 року пішов з життя Віктор Радуцький, перекладач з івриту, доктор філософії Єврейського університету в Єрусалимі в галузі україністики.

Більшість івритомовних текстів стали доступними для українського читача завдячуючи перекладам Віктора Радуцького. З 1980-го року він перекладав художню літературу з івриту українською й російською мовами, зокрема Шмуеля Йосефа Агнона, Амоса Оза, Аарона Апфельфельда. Віктор Радуцький працював також і як синхронний перекладач з міністерством закордонних справ Ізраїлю. Перекладав президентів Ізраїлю Хаїма Герцога, Езера Вейцмана, Моше Кацава, а також Іцхака Рабина, Шимона Переса, Біньяміна Нетаньягу та ін. Крім того, співпрацював з усіма президентами України під час їхніх відвідин Ізраїлю.

Пропонуємо до прочитання текст спогадів Віктора Радуцького. Текст подано мовою оригіналу.

Вы спрашиваете, помню ли я об эвакуации? Когда началась война, мне было три года и десять месяцев. Но события того времени, происходившие с нашей семьей, я не только помню, я их – не забываю. Потому что одно дело – помнить, а другое – не забыть.

И с этим мы иногда встречаемся в Израиле. Ведь здесь про ШОА – Холокост – Катастрофу помнят, а про тех, кто был чудом спасен в ШОА, – порою забывают. О тех, кто пережил эвакуацию,

вроде меня, помнят, а то, что надо на старости лет нас поддерживать, и не только морально, но и материально, – это иногда забывается. Естественно, я имею в виду не всех подряд. Есть, конечно, разные благотворительные организации, есть частные лица, помогающие тем, кто пережил ШОА и эвакуацию, но я говорю о тех, от кого зависит стабильность нашей жизни в пожилом возрасте. О нашей законодательной и исполнительной власти. Уж они-то могли бы чуть больше о нас позаботиться.

Итак, про войну. Я отчетливо помню ее первый день. Это было воскресенье, папа не был на работе, но ушёл из дому рано утром. Он вернулся мрачный и объявил нам, что началась война. Как мы с братом Гариком (Григорием) обрадовались этому! Мы надели на головы треуголки из газет, схватили палки-сабли и бегали по всему дому. Мы выбегали на балкон и кричали «Война! Война!» Ну, а война эта быстро обернулась всеми несчастьями, какими только могла.

Несчастье первое состояло в том, что родители отца не пытались уехать из Киева. Отец понимал, что Киев не удержать. Ему было тогда 43 года – возраст призывной, и он знал, что до призыва ему необходимо успеть эвакуировать семью. Но родители отца и слышать не хотели об отъезде. Они были твердо уверены, что все будет хорошо. «Жизнь только наладилась, – говорили они, – да и немцев в Киеве мы уже пережили в 1918 году».

Действительно, жизнь налаживалась, у нас была квартира, которую мы получили как многодетная семья. Семья наша жила счастливо. Мы были красивой, очень дружной семьей. Мой папа был редкой красоты еврей, мама – просто писаная красавица. Если посмотреть на фотографии тех лет, то фотографии голливудских киноактрис, ну, не то, чтобы они меркли перед нею, но, во всяком случае, моя мама бледнеть рядом с ними не собиралась. Жили они в огромной любви. В юности папа и мама жили на Подоле в соседних домах. Их окна «смотрели друг на друга и вечером, и днем». Новую квартиру наша семья получила тоже на Подоле. Сегодня это центр города, недалеко от метро,

престижный район, там застройка повышенной комфортности, но тогда, в сорок первом, наша тихая, зелёная улица Набережно-Никольская, выходящая к Днепру, была далека от центра Киева. А домик бабушки Янкеля, отца мамы, на улице Волошской, № 62, который он своими руками построил, вообще был где-то у самой черты города. В трудные для крестьянства времена дедушка выписал из села-местечка Учитель, Киевской области, откуда он был родом, своего односельчанина Николая Кожемяченко и дал ему возможность построить на своем участке земли настоящую крестьянскую хату, а рядом – сарай, чтобы держать корову, ведь иначе в те дни не проживешь. Дедушка всегда помогал Николаю, и, естественно, перед отъездом пошел с ним попрощаться и попросил того присмотреть за домом. (Думал ли он, что Николай просто въедет в его дом и заживет там, а свою хату будет использовать как подсобку?)

Дедушка Янкель, который, несомненно, обладал колоссальными духовными силами, был при этом человеком сугубо практичным, трезвым, твердо стоящим на ногах. Он хорошо понимал, что нужно, а что не нужно, что есть правда и суть, а что есть неважное. Он, ни минуты не медля, заявил нам о необходимости уехать из Киева, и наша семья полностью положила на это его решение.

На наше счастье, дядя Беба (Бен-Цион Брагинский), муж младшей сестры мамы, тети Цили, работал инженером на швейной фабрике имени Горького. Именно этот швейный комбинат было решено эвакуировать в глубокий тыл, потому что армию необходимо было одевать, шить обмундирование, военную форму, одежду со всеми ее принадлежностями. Дядя Беба сказал родителям мамы и тети Цили: «Если они вывозят фабрику, то дело-таки плохо. И я, как человек активный, инженер, член парткома, могу обеспечить вашу эвакуацию отсюда». Тогда мы снова бросились уговаривать родителей отца поехать с нами, но они наотрез отказались пускаться в трудный путь.

Я помню, как нас везли на лошадях на станцию Петровка – товарная, недалеко от нашего Подола, как потом погрузили

в открытый вагон – платформу, на которой везли оборудование. Было пока тепло, лето, ну а в случае непогоды или ветра, там можно было подползти под брезент, который прикрывал оборудование. Нас провожали папа и дядя Беба. Они оставались в Киеве и вскоре оба были мобилизованы на фронт. На всю жизнь запомнил я долгий прощальный взгляд папы.

Мы ехали, практически, без чемоданов, с узлами, они на идише называются «клумаки» (Это от украинского «клúнок» – «котомка», «узел» – קעמלק). Меня, еще маленького (младше меня была только сестра Аня, дочка дяди Бебы, которая сегодня живет в Денвере), заворачивали во взятый в дорогу текинский ковер. Я по сей день помню свое детское ощущение прикосновения к спине ворсинок этого ковра. Этот ковер и сегодня со мною в Израиле, и я с благодарностью вспоминаю его тепло, добрую службу нашей семье. Долгие годы он висел над кроватью мамы, а со временем перебрался ко мне в Израиль.

Уезжали дедушка, бабушка, моя беременная мама, ее сестра тетя Циля, тетина дочка Анечка, и мы, три брата. Мне было четыре года без двух месяцев, я – младший из братьев. Григорию (Гарику) было пять лет и восемь месяцев, а старшему, Марку – двенадцать с половиной лет.

Мы доехали до Саратова, именно в этот город эвакуировали фабрику. Приехали в середине августа, уже начало холодать. Нас сгрузили с платформы, оборудование увезли, сотрудников фабрики расселили в городе. Мы же в штат фабрики, естественно, не входили, а были, как бы примкнувшие, и нами заниматься никто не стал. Поэтому мы остались со своими пожитками под открытым небом на площади перед вокзалом и чувствовали себя совершенно беспомощными. Я уж не говорю о пропитании, с которым было очень сложно. Пока подъедали то, что взяли с собой. Большая банка варенья у нас с собой была, бабушка успела сварить ещё до войны и взяла в дорогу, хлеб еще можно было там как-то доставать. Но отсутствие воды и туалета стало для нас настоящим бедствием.

Кошмаром моей бабушки было, как вымыть детей. Я помню по рассказам старшего брата Марка, что как-то он упал в лужу и весь выпачкался. Переодеться это одно дело, но, главное, как-то отмыться, вот в этом проблема! А тут еще и я, как бы это помягче сказать, наделал в штаны. Заигрался, это с детьми часто случается... Бабушка отправила в «экспедицию» дедушку, чтобы отмыть нас, и это было настоящим мучением. Надо было стоять в очереди в общественную баню, просить, чтобы пустили детей, что-то объяснять, доказывать. И такое было не один и не два раза, а постоянно. Это был стыд, позор, унижение, грязь. Все это перенести – настоящая беда, хотя бывали вещи и более невыносимые...

Весь ужас этого бездомного существования продолжался, кажется, около двух месяцев. И все это время дедушка, который не привык полагаться на судьбу и не ждал помощи от посторонних, искал выход из этого тупика. Наконец он от каких-то евреев, оказавшихся в сходном положении, узнал, что из соседнего города Бальцера отправляют в ссылку поволжских немцев.

Но, немного истории. Как известно, поволжские немцы переселились в Россию во времена царствования Екатерины II, проводившей политику иностранной колонизации российского государства. Вызвано это было необходимостью заселять, осваивать и закреплять за царской короной окраинные земли России, в частности в Нижнее Поволжье. «Так как в России много непоселенных мест, а многие иностранные просят позволения поселиться, ...принимать их в Россию без дальнего доклада...» – указывала Екатерина II Сенату. Поискали подходящие для этого места. В конце концов, остановились на Саратове, «знатном городе Астраханской губернии», известном центре соляного и рыбного промыслов и волжской торговли. Приехавшие сюда трудолюбивые, ответственные, замечательные люди прекрасно освоили эти земли, создали и процветающие фермерские хозяйства, и маленькие городки с промышленностью, в основном, обрабатывающей, школами, институтами, где все изучалось по-немецки.

Сталин и вся его камарилья, честно говоря, давно имели виды на эти плодородные земли, поднятые руками трудолюбивых немцев – колонистов. Советы в своё время даже позволили создать Республику Немцев Поволжья, где была вполне приличная по тем временам жизнь. И тут представился случай – Вторая мировая война.

Уже слышны были разрывы Сталинградской битвы, когда было решено объявить поволжских немцев потенциальными врагами, а затем депортировать. А для этого был разработан беспроигрышный трюк. Как рассказывают знающие люди, в российский спецназ (тогда это было спецподразделение) отобрали людей, блестяще владеющих немецким языком, переодели их в немецкую форму и высадили десантом в городки автономной немецкой республики, её столицу Энгельс, Бальцер и другие. Десантники врывались в дома и, угрожая немецким оружием, требовали от местного населения оказания всяких услуг с угрозой: «Если вы донесете, то вам конец». Реакция перепуганных бауэров (фермеров), рискующих своей семьёй, была достаточной для того, чтобы объявить всех их в коллективной нелояльности, сотрудничестве с германскими властями, и им было предписано в кратчайшее время освободить все их жилища, приусадебные участки, и, оставив все имущество, отправиться в места ссылки.

Эти события совпали со временем нашего «проживания» на привокзальной площади в Саратове, и дед, который всегда полагался на себя самого, а не на судьбу, немедленно отправился в этот самый Бальцер.

Мой умный, толковый, сообразительный дед не полез, как другие, в центр города, а пошел на окраину. Он вошел в ворота дома 117 на улице Первомайской. Познакомился с хозяином и договорился с ним о покупке его дома в городе Бальцер со всем хозяйством. Немец согласился, времени на сборы у него, практически, не было, а тут он мог получить хоть что-то за своё брошенное имущество. И дед, который сам был эвакуированным, хорошо понимал, какая участь уготована этим людям, отдал ему почти все деньги, которые у нас с собой были...

Когда дед перевёз нас в этот дом, хозяева ещё там были, я хорошо помню мрачного, угрюмого хозяина, он ходил с дедом по двору, по дому, поднимался на чердак, но я не помню других членов немецкого семейства.

Не знал я, что судьба уготовила мне встречу с депортированными в Казахстан немцами: именно там, в Казахстане, в Кокчетавской области, где я работал в геофизической партии, я с немцами и встретился, побывал в их аккуратном, чистом селе, резко отличавшимся от всех окружающих поселений. Помню, однажды, рано утром мы поехали километров за пятьдесят-семьдесят, то ли в большое село, то ли городок под названием Павловск. Стали в очередь перед закрытым ещё хлебным магазином. И тут я впервые их увидел: передо мною в очереди стояли пожилые женщины в старинного покроя плисовых кофтах, в длиннополых юбках, между собою они вполголоса разговаривали на немецком, и у каждой (!) в руке была книга – либо Гёте, либо Гейне, либо Шиллер. С хлебом в те времена было напряженно, очередь занимали с самого раннего утра, часов с шести. Вот эти дамы времени не теряли. Я прислушался к разговору (он вёлся на немецком, разумеется!). Темы самые будничные, о детях, о трудностях с питанием, о том, что удалось достать. В нашей геофизической партии, после полного провала той поварихи, которую привезли из Ленинграда, искали новую повариху. Пришла молодая девушка, школу недавно кончила. С первого же обеда, ею приготовленного, она покорила всех. И эта прекрасная повариха была немкой. А приезжавший к ней на мотоцикле чистенький, аккуратный юноша был, как и наша повариха, уже третьим поколением изгнанников из Республики Немцев Поволжья. Встречаясь с немцами, я всё время думал: «Не ваш ли дом стал нашим пристанищем в городе Бальцере?»

И вот мы поселились в этом доме, и первый год у нас был не таким голодным, как следующие, потому что прежние хозяева уже начали готовить запасы на зиму, а взять с собой им не разрешили ничего, кроме пары жалких чемоданчиков. Благодаря их запасам, какое-то время мы тоже держались. У них был жмых –

прессованные круги выжатых семян, отходов производства подсолнечного масла. По-украински это называется «макуха». Этот жмых надо было давать скоту, но мы и сами от него не отказывались. Там была летняя кухня. Был сарай. А на чердаке нам оставили даже тушу, кажется, овцы, и первый год мы нормально прожили, отъелись, отогрелись.

Они оставили нам также корову и козу Майку, всеобщую любимицу. Без их молока нам было бы нелегко. Наша же проблема была – накормить этих животных! Тут мы, все дети и наша любимая собака Неро, бывали иногда и пастухами. Слава Богу, мы жили на окраине.

От нашего отца не было никаких вестей. Мы все очень переживали из-за этого. В январе 1942 года родилась наша младшая сестра Эсфирь-Эстер, и мы печалились, что не можем поздравить папу с рождением дочери. Мы надеялись, что он на фронте, просто не знает нашего адреса, и поэтому не пишет. Но все равно тревога нас не оставляла.

Тем более, что пришла печальная весть о гибели нашего дяди Давида Куперштейна, капитана танковых войск, сына дедушки и бабушки. Дедушка сразу же принялся за поиски его вдовы, нашей тети Сони и её сына Жени. Нам удалось не только разыскать их через знаменитый Архив в городе Бугуруслане, но и, несмотря на военное время, каким-то образом доставить их к нам. Мы приняли их, дали им возможность жить с нами, поделились всем, что было, и зажили все одной семьей. Мы, дети, приняли Женю не как двоюродного, а как родного брата, и это сохранилось до настоящего времени. Мы не говорим ему «Женя», мы говорим: «Брат Женя». Он – наш родной брат, как и мы – друг другу. Сегодня Женя, Евгений Давидович Куперштейн, инженер-строитель высокой квалификации, проработав много лет в одном из отделов муниципалитета Иерусалима, вышел на пенсию, живёт в иерусалимском квартале Гило, совсем недалеко от меня и моей сестры Эстер, с которой мы живём на одной улице.

Жили мы впроголодь. Основная еда – борщ и картошка. Борщ варился, как говорится, «из ничего», но каждый из детей получал на закуску картошку. Она резалась на маленькие части, и это было высшим деликатесом – кушать красноватую картошку из борща. Мы старались выжить... Все дети, если надо было, работали на огороде. У нас были грядки лука. Я помню, как бабушка сажала редиску, картошку. Неделю, ну десять дней у нас были зеленые овощи, сохранить которые было невозможно, никаких холодильников не было, все хранилось в погребе. Мы собирали для топлива хворост и окрестные топливные средства любого вида. Одним из них было то, что называлось «кизяки», лепешки коровы. Мы высушивали их и ими топили. На весь дом этого не хватало, но в кухне было тепло, потому что надо было готовить на всю нашу команду. И всем занималась моя обожаемая бабушка, которая никогда, ни при каких обстоятельствах не раздражалась, не кричала, не плакала, не жаловалась, находя для каждого ласковое слово.

Наша сестренка Эстер заболела. Сказались тяжелые условия, в которых находилась мама во время беременности, плохое питание, переживания бездомной жизни. В результате – серьезные проблемы с позвоночником. Врач рекомендовал девочке постельный режим на твердой доске, иначе она может остаться горбатой. У нас была люлька (осталась ещё от немцев), мы закрепили на ней доску, и на ней наша Эстер лежала почти до двух лет. Мы не давали сестричке грустить или скучать: разговаривали с ней, играли, качали ее в этой люльке. А когда лечение закончилось, она встала и пошла. И сегодня она, известный в Иерусалиме преподаватель музыки, вы знаете, одна из очень красивых женщин, несмотря на свой не совсем юный возраст. Слава Богу, у нее четверо детей, восемь внуков.

Моя мама сумела устроиться в столовую. Она хорошо готовила, но значительную часть времени была подавальщицей, не имела права ничего выносить, единственное, что ей разрешили делать, как-то подкармливать старшего брата Марка, который уже тогда проявил свои блистательные способности: учился только

на пятерки, никогда не получал четверок. Мало того, когда ему исполнилось 14 лет, он договорился в школе, что не будет ходить на уроки, и пошел работать на завод токарем, получил рабочую карточку, приносил зарплату, а с экзаменов в школе приходил только с отличными оценками.

Надо сказать, что все мы были очень дружны, все друг друга поддерживали, и это придавало нам силы настолько, что в моих воспоминаниях детство связано с чувством радости. Мы никогда не ссорились, нам никогда не надо было ни за что воевать, составлять какие-то коалиции. Как ни странно это звучит, у нас было счастливое детство. К тому же у нас были и коза Майка, и оставленный нам немцами любимый пес, которого звали Неро. Мы его обожали, а он любил нас. Он, большой, благородный, с гордой осанкой, умный, спокойный, лучившийся силой и уверенностью, позволял нам сажать на свою спину нашу маленькую Эстер, и мы её катали, радуясь, что она довольна, что смеётся, радуется жизни...

К сожалению, судьба Неро была трагичной. К нам постоянно наведывался милиционер, который любил придирается к людям, и, в частности, к нашему деду. Наверное, он невзлюбил дедушку за его независимый характер, или просто надеялся на взятку, а может быть, так проявлялся его антисемитизм, не знаю. Однажды он пришел и объявил нам, что держать собаку незаконно. А поскольку у милиционера была вселенская власть, он заявил: «Я вашу собаку убью». Дед твердо ответил: «Ты не можешь его убить». «Убью» – закричал тот и вытащил из кобуры черный, на шнурке, пистолет. Милиционер направил свое оружие на Неро, но пес начал ходить кругами, и милиционер не мог выстрелить, потому что был риск, что рикошетом можно попасть в кого-нибудь из нас. Удивительно, но, как только милиционер опускал пистолет, Неро ложился на землю. А когда рука с пистолетом поднималась, Неро снова начинал ходить. Нам казалось, что дед мысленно отдает Неро команды, и тот их выполняет. Мы все стояли на крыльце и громко плакали, умоляя не трогать собаку. Милиционеру это надоело, и, когда Неро оказался у ворот,

он крикнул: «Убью пса!». Тогда дед закричал: «Беги, Неро, беги!», и собака каким-то невероятным прыжком перемахнула через гигантские ворота высотой в 3–4 метра и убежала. И сколько мы потом ни звали, ни искали Неро, найти его так и не смогли. Он исчез навсегда. И с тех пор я не могу полюбить ни одну собаку.

Через некоторое время нашего деда арестовали по какому-то облыжному обвинению. Думаю, с ним сводил счеты тот самый милиционер. Дед был в тюрьме под следствием, примерно, полгода, сумел каким-то образом оправдаться (благо вины за ним никакой не было!), но в тюрьме он так настрадался, что вернулся очень слабым. Тяжело было видеть, как он, заметив на столе хлебную крошку, наслюнив палец, подбирал ее и съедал.

Много событий произошло с нами в городе Бальцере. Рассказать о каждом – будет многотомный роман. Вот несколько эпизодов, выхваченных из памяти.

В Бальцер прибыли евреи, успевшие убежать из Польши перед самым приходом немцев. Однажды к нам во двор вошёл пожилой еврей с черными печальными глазами, которые невозможно позабыть, в традиционной одежде, какую я потом увидел в иерусалимском квартале ортодоксальных евреев – Меа Шеарим. Мы, дети, были потрясены его внешним видом: такого мы ещё не видали. Потом, уже в другой своей жизни, когда из Венгрии дорогой друг привёз мне в подарок том репродукций картин Марка Шагала (книгу, которую я так любил, отобрали на таможне, когда я уезжал в Израиль – пусть отольётся им, этим любителям живописи!), я увидел этого еврея снова. Взгляните на картину «Одиночество»(1933 год) – это, точно, он! В руках этот странный для нас еврей держал кастрюлю, он обратился к бабушке и попросил: «Гайсе тай!» Именно так польские евреи произносят «Горячий чай», а у нас, евреев Украины, это звучит: «Гейсе тей!». Семья его расположилась на пустыре, и он пришел к евреям за помощью. Один он шёл по улице, пустынной в эти ранние, прохладные утренние часы, его одиночество, тоска, тревога

за своих близких заполняли всю Вселенную. Он шёл, бережно неся кастрюлю с чаем. Могу ли я это забыть? Потом мы встречали его в городе, он сумел устроиться, ведь был первоклассным часовщиком, но среди детей это прозвище «Гайсетай» (одно слово!) закрепилось, стало словом нарицательным....

В самые первые месяцы своей жизни в Иерусалиме, меня тянуло в квартал Меа Шеарим. Я понимал язык его обитателей – идиш, иврита я не знал тогда, и очень хотелось услышать людей, говорящих на понятном мне языке, но, проходя по улицам Меа Шеарим, меня так и подмывало спросить того или иного случайного встреченного: « Не вы ли «Гайсетай?»

Раскаты боёв за Сталинград хорошо были слышны у нас в городе, внушая серьёзную тревогу. Сводку известий, читаемую Левитаном, слушал дедушка, прислонив ухо к раструбу черного репродуктора. Старенький, плохонький репродуктор сипел и хрипел, так, что только дед и мог слышать известия, по большей части – плохие для нас сводки боёв в начале войны. После известий дедушка с хмурым лицом неизменно произносил:

«Ме-шлутгзах, ме-харгетзах». Это значит: « Бьются, убиваются»

В город прибыли солдаты – новобранцы, которых готовили к Сталинграду. На выгоне за нашим домом проходили занятия по физической подготовке. Я пошёл поглядеть на бойцов. Усатый старшина громко крикнул: «Подходи записываться на бег по пересечённой местности!» Из строя вышел щуплый, рыжеватый солдатик, крестьянский паренёк, подошёл к старшине и сказал: «Пиши: Куренков!»

Я этого Куренкова на всю жизнь запомнил. Было в нём удалство, но и какая-то обречённость. Со старта он рванул изо всех сих, но на финиш пришёл одним из последних. Я от всего сердца желал ему успеха! Но... Огорчённый этот Куренков сидел на траве, наматывая обмотки. Была в его движениях какая-то смертельная усталость...

Да, много событий произошло за годы нашей эвакуации. Одно из них – совершенно мистическое. Тетя Циля была человеком

необычайным. Умная, толковая, проникательная, она, казалось, видела людей насквозь, и вот что с ней произошло. Однажды утром я заметил, что тетя Циля стоит в кухне и прямо на подоконнике поспешно записывает химическим карандашом, как оказалось, номер какой-то полевой почты. «Мне приснилось, – объяснила она, – что это номер полевой почты твоего папы». То, что я вам рассказываю, кажется невероятным но это – абсолютнейший факт. В тот же день она написала письмо по этому адресу, и вскоре оттуда пришел ответ от политрука части: «Радущий Авраам Овсеевич, 1898 года рождения, числится пропавшим без вести». А потом пришла и похоронка. Таким невероятным образом мы узнали о гибели нашего отца. Невозможно забыть горе и тоску, охватившую нас всех.

Однажды я застал нашу всегда деятельную бабушку сидящей. Она сидела в своем белом платочке и, подперев щеку, смотрела на фотографию своего погибшего сына Дудика (Давида). Не могу забыть бесконечную тоску в ее глазах. Это та, леденящая душу, жуткая тоска, за которую в ту минуту я лично готов был спалить бы всю Германию, не жалея никого, включая матерей этих убийц.

Ведь статистика свидетельствует, что немцев, агрессоров, садистов, грабителей, проигравших войну, погибло, примерно, более шести миллионов, а победивший их Советский Союз, положил около тридцати миллионов!

Наше командование солдат не берегло.

Уцелел ли, вернулся ли с войны этот Куренков, которого я видел единственный раз в жизни, но запомнил навсегда, или и его не уберегла судьба?

А вот дядя Беба – Бен-Цион Брагинский, муж маминой младшей сестры тети Циля, вместе с отцом посадивший нас в Киеве на поезд, на котором мы уехали в эвакуацию, однажды постучался в наш дом в Бальцере, по улице Первомайской, 117. Дело, видимо, было зимой 1944 года, шёл снег, дядя Беба уже сам вошёл в незапертые сени, и стучался в дом. Я открыл дверь. Увидел человека невысокого роста, в шинели, в шапке – ушанке, обмотавшегося шарфом, только смеющиеся глаза блестели. Сначала

он пытался угадать, кто я: «Гарик? Женья? Витя?» Я сразу понял, что это свой повёл его в кухню, самое тёплое место в доме. И тут он всех нас встретил, и тётю Цилю, и свою дочурку Анюшу, и бабушку, и дедушку, которых он очень любил. Сколько слёз было! Сколько радости! Сколько тоски. Ведь дядю Бебу вчистую списали из армии – боевой офицер, храбро воевавший, водивший бойцов в атаку, он был тяжело ранен, вылечить его было невозможно, и его отправили домой, чтобы он умер спокойно. Дядя Беба был весёлым, жизнерадостным человеком, не изменила его и смертельная болезнь. Но про войну он никогда не рассказывал. Дожил он до возвращения в Киев, вернулся даже на свою, знаменитую на весь Союз, швейную фабрику, но раны его одолели, и 31-го декабря 1945-го года он скончался в своей постели, попрощавшись с родными. А вот лежать спокойно на еврейском Лукьяновском кладбище правители Киева ему не дали: именно земли еврейского кладбища понадобилось городским властям, и кладбище... снесли. С трудом, перед самым сносом, за большие деньги удалось перезахоронить нашего дядю Бебу на еврейском участке кладбища в Берковцах, где потом будут похоронены наши дорогие дедушка и бабушка, куда я привёл их правнука Сашу Куперштейна, ревностного прихожанина Киевской синагоги, где когда-то молился и мой дед...

Киев освободили в 1943 году, а в 1944 году дедушка взял маму и поехал с нею в Киев, чтобы подготовить наше возвращение домой. Тогда-то он и обнаружил, что Николай с семьей по-хозяйски живут в его доме, а свою хату используют как подсобное помещение. Правда, воевать с ним не пришлось, тот без возражений вернулся в свою хату и возвратил деду все его имущество. Это показалось чудом, но, как говорил Бен Гурион, «Если вы не верите в чудеса, то вы не реалист». Оказалось, что до приезда дедушки, в его дом наведывался родной племянник деда, боевой офицер, который воевал в наступающих частях, бравших Киев, прославился своей смелостью, решительностью. Он, подполковник Наум Куперштейн, вся грудь в орденах, после боёв за

освобождение Киева, приехал в дом деда на своем «виллисе», с адъютантом, с капитаном СМЕРШа. Зашел в дом, узнал о судьбе семьи деда, приказал своему капитану взять тетрадь и составить список всего, что там имелось, и сказал Николаю: «Когда мой дядя, Янкель Куперштейн приедет из эвакуации, ты должен передать ему все по этому списку. А не передашь, берегись! Я тебе покажу!»

Полковник Наум Куперштейн достойно прошёл всю войну, потом служил в кадрах армии, а после демобилизации поселился в Киеве, в самом центре, на площади Льва Толстого, в «элитном», как бы сказали сегодня, доме. В этом же доме бывал и военврач Авраам Быстрицкий, там жила его дочь Элина. Однажды, спускаясь в лифте с тётей Лизой, женой Наума, я увидел невероятную красавицу. Я даже рот раскрыл от изумления. А тётя Лиза, поздоровавшись с вошедшей в лифт Элиной, потом мне объяснила: «Будет артисткой! Учится в театральном»...

Итак, Николай вернулся в свою хату к своим коровам (у него был коровник небольшой) и стал жить-поживать, добра наживать. И дед с Николаем прожили по соседству до конца жизни. Только время от времени, когда Лиза, жена Николая, вывешивала белье на просушку после стирки, бабушка видела там свои наволочки, пододеяльники, скатерти, покрывало. Но все наши делали вид, что этого не замечают.

В этом мире все – сплошная мистика. Я, ваш покорный слуга, семь лет провел на скамье подсудимых. Нет, не подумайте, что я был обвиняемым! Я был переводчиком охранника в концлагере Треблинка украинца Ивана Демьянюка, служившего немцам, во время его знаменитого процесса, который шел в Иерусалиме. По закону нашей страны, в судебном заседании любая сторона может требовать, чтобы КАЖДОЕ слово переводилось на родной язык того, кто не понимает официальный язык судопроизводства. Заседания велись в Малом зале Бенъяней Ха-Ума (Дворце Наций). Потом, когда рассматривалась апелляция, заседания Высшего Суда Справедливости Израиля проходили возле Троицкой церкви на Русской площади в здании Верховного Суда

(Русская духовная миссия). Я туда приезжал. Весь процесс длился семь лет с перерывами.

Тогда еще не было такого технического обеспечения, как сегодня, теперь я бы мог сидеть в отдельной кабинке, а тогда я садился рядом с Демьянюком, надевал наушники, а он надевал свои наушники. Он слышал только меня, и у него стоял пульт, он мог сделать «громче», «тише», а я слышал всё, что говорится в зале. Стоял на столе такой распределитель – один штекер мой, я слушаю зал, а другой – его штекер. Он слушает только меня. Мой перевод транслировался для тех людей, которые захотят слушать по-украински ход процесса. Кстати, таких, как оказалось, было немало, в том числе, и жена Демьянюка, и украинские юристы из Америки и Канады. Я присутствовал при всех этих жутких показаниях, леденящих душу свидетельствах. Выжившие свидетели рассказывали, о тех зверствах и мучениях, которые им пришлось испытать. Я всё это пропускал через себя, я ведь переводил КАЖДОЕ слово! Для меня это кончилось тем, что я просто больше не мог есть, я потерял сон. Никак не мог уснуть... Я приходил на эту работу и обязан был собраться и сосредоточиться. Ведь я был тем, кто уцелел, это придавало мне силы, и я работал очень сосредоточенно. Но оказалось, что функционировать я могу только во время работы. А дома – мне становилось плохо, я не мог успокоиться, преодолеть свои тяжелые чувства. В конце концов, я решил отказаться от этой работы. И вот, когда я принял тяжёлое для себя решение – заявить завтра: «До свиданья, будьте здоровы, душевные силы мои на исходе, я не могу больше этим заниматься!» – я впервые за последнее время уснул с легким сердцем. И в ту же ночь во сне ко мне приходит моя бабушка и говорит мне на идише: «Майн зынеде, мой сыночек, – так всегда она меня называла, – нельзя этого делать. Ты должен помнить. Всех из нашей большой семьи. Их двадцать восемь. Они лежат там, в Бабьем Яре. Ты должен их помнить. Ты должен жить, как надо». Я проснулся. Вскочил. И почувствовал, что ожил. Я понял, что НИКОГДА не сдамся: «А вот вам, чтоб вы меня взяли!

А вот, чтоб вы меня достали!» Я понял, что никогда не уйду. Я не могу уйти! Я не должен уходить! И я проработал с Демьянюком, просидел с ним на скамье подсудимых до самого последнего заседания. Я переводил ему и смертный приговор, вынесенный первой инстанцией, и решение о его депортации из Израиля, вынесённое по его апелляции Высшим Судом Справедливости Израиля с формулировкой: «Смертную казнь нельзя привести в исполнение, поскольку «возникла тень от песчинки сомнения» относительно идентификации личности подсудимого».

На месте гибели моих 28 родных в Бабьем Яре я был в 1995 году, когда Ицхак Рабин отправился в свой последний в жизни зарубежный визит в Киев и Москву. Он взял меня своим переводчиком. Расскажу. Там, в Бабьем Яре собрались те, кто спаслись, и те, кто спасал, но уже, по большей части, не сами они, а, в основном, дети спасителей. Все, с кем Рабин встречался, стояли на склоне яра, поодаль от площади с памятником – менорой, где было намечено провести церемонию поминовения погибших; именно на этом склоне происходили массовые убийства. Ицхак Рабин с каждым (через меня) беседовал, кому-то пожимал руку, кого-то обнимал, хотя он не был человеком объятий. Все там плакали и рыдали, лили слёзы в три ручья, включая и меня, вашего покорнейшего слугу. Время от времени приходили распорядители и торопили Рабина, напоминая о предстоящей церемонии, о том, что после церемонии намечена встреча с Президентом Украины Леонидом Кучмой. Но Рабин отмахивался от них своим характерным жестом. И только после того, как он с каждым поговорил, расцеловался, каждого выслушал, поблагодарил, только тогда он пошел на эту церемонию. Распорядитель показал ему два микрофона, один для него, а другой для меня, как переводчика на украинский язык. «Никаких переводов!» – воскликнул Рабин и произнес свою речь на иврите. Закончив ее, Рабин подошел к канатику, отделяющему его от толпы, и начал пожимать руки людям, стоящим за этим барьером.

Многие стали выражать свое недоумение по поводу того, что не было перевода его речи на украинский язык. И Рабин ответил так: «Те, кто лежат тут, последние слова в своей жизни слышали либо на немецком, либо на украинском языке, и я, чья их память, скорбя о гибели мучеников, не мог, чтобы эти языки сегодня снова звучали здесь. А вы, мои дорогие, – и он распростер руки, – приезжайте к нам, выучите наш язык, мы примем вас, и вы будете понимать, что говорит Премьер-министр ВАШЕЙ страны».

Там не просто начался плач, это были рыдания. Люди рыдали и всхлипывали, и стонали во весь голос. Я даже не утирал своих слез... Рыдали и журналисты, представлявшие украинскую прессу (не все!), они налетели на меня, попросили украинский текст выступления Ицхака Рабина на церемонии, и я им отдал текст, он был напечатан в газетах, а копия у меня осталась и по сей день.

Впрочем, во время этого государственного визита Рабин лично почтил и память моего дедушки Янкеля Куперштейна. Дело в том, что Рабин прибыл с визитом в синагогу на Подоле, а у дедушки было там постоянное место, я его помнил с детства. Пока Рабин разговаривал на иврите с раввином Блайхом, я сидел с каким – то пожилым человеком (оказалось, соратник Рабина по ПАЛМАХу и начальник канцелярии премьер-министра!) и на идише рассказал ему, что знаю синагогу с детства. Моя мечта – сфотографироваться с премьер-министром Израиля на дедушкином месте в синагоге, куда я с дедом ходил в детстве. И этот симпатичный человек, старинный друг Рабина, перебивает уважаемого раввина и кричит Рабину: «Ицхак, Виктор хочет с тобой сфотографироваться на дедушкином месте!» И Рабин даже обрадовался тому, что не будет больше длинных разговоров, обратился ко мне и сказал: «Веди». И мы стали на дедушкино место, седьмой ряд, второе кресло от правого прохода, и снимок был сделан женой раввина Блайха. Правда я его до сих пор так и не получил, несмотря на многократные обещания, но это уже другая история... А вскоре, можно сказать, на моих глазах Ицхака Рабина убили. Я был дома и смотрел по телевизору конец того

митинга, по завершению которого Рабина смертельно ранили.

Его убили в том же 1995 году, через три недели после того, как мы приехали из Киева, завернув по пути в Москву, где были и свои истории..

Наш дедушка Аврум Янкель Гершкович, несомненно, обладал колоссальными духовными силами, именно он, озаряемый душевным теплом, добротой и лаской бабушки, заложил основы нашего особого ответственного отношения к жизни. И когда наша семья собирается, то первые слова всегда о наших дорогих дедушке и бабушке, да будет вовеки благословенна их память, которые завещали нам только одно: «Ты должен быть человеком – зайн а менч». «А Менч» – Человек, в понимании дедушки и бабушки – это трудиться, не покладая рук, учиться так, чтобы быть первым отличником и непременно быть предельно честным. Они не выносили никакой неправды. Дед, бывало, шутя, говаривал, что он – младший подмастерье у моей бабушки, Фейги Алтеровны, а у ней сам Господь Бог работал заместителем. Бабушка, в жизни не повысила голоса. Я не помню, чтобы она когда-нибудь на кого-то кричала. А у деда было масса проектов, которые, как правило, бабушке не нравились, она боялась, что они войдут в противоречие с властями. При советской власти, как известно, любая инициатива была наказуема. Бабушка произносила одно только слово, и дед утихомиривался «Янкл, гер ойс!» – «Янкель, послушай!» Она была главным стержнем нашей семьи, а он как бы был исполнителем, она была Демиургом, по велению которого происходит всяческое исполнение. Но это не значит, что она не купала нас, детей, что она не готовила изумительно, буквально, из ничего. И всё у неё было не только необычайно вкусно, но её еда была ещё и красивой. Помню её дымящийся рубиновый борщ, жаркое «эсик – флейш», пирог «штрудель»... Никогда в своей жизни не едал я ничего вкуснее! У неё даже отварной молодой картофель был самым вкусным на свете! Бабушка была чистая, аккуратная, умная, добрая, она все понимала, не скупилась на ласку, но никого не баловала, и мы ее очень любили.

Я лично получил прозвище «лизун», потому что не мог пройти мимо бабушки, чтобы не обнять её, прижаться к ней, вдохнуть её необычайный аромат. Неудивительно, что хорошее воспитание принесло свои плоды.

Я был младшим из братьев. Мой брат Григорий Авраамович старше меня на год и восемь месяцев. Он – Заслуженный изобретатель СССР, имеет несколько сотен зарегистрированных международных патентов на изобретения, живет в Москве, где его сын Александр Григорьевич, кандидат экономических наук, с женой Верой растят сына Исайю, самого младшего из Радущких. Григорий Авраамович, прекрасно знает историю евреев и Израиля, не переезжает в Израиль ещё и потому, что не может оставить возглавляемый им коллектив изобретателей, среди которых не все евреи... Брат – прекрасный инженер, прекрасный издатель. Он издает Всероссийскую газету «Стоп-газета» по вопросам безопасности движения с приложениями, в том числе – литературными. Он и сам один из блистательных авторов этих приложений увлекательно пишет о путешествиях, о городах, о людях...

Старший мой брат, Марк Авраамович, стал выдающимся инженером-изобретателем. Кончил свою производственную карьеру тем, что уехал вслед за своими дочками в Америку, попал в Нью-Йорк после того, как он получил все мыслимые и немыслимые премии, в частности, и Государственную премию... Он работал также с разработчиками и испытателями автомата Калашникова. Кстати, дочка Калашникова, приехав в Америку, позвонила, встретилась с Марком Авраамовичем и вручила ему памятную медаль от самого Калашникова... Несмотря на преклонный возраст, брат поступил в американский колледж, закончил его и получил первую ученую степень. В университете ему, отличнику по всем предметам, предложили продолжить учебу на вторую ученую степень, надо было заплатить за обучение, но в банке отказались выдать ему ссуду, сказав: «Ну, вы кончите вы учебу, только когда же вы работать будете при вашем преклонном возрасте и обрабатывать ссуду?» Ему было тогда около 75 лет...

ЗМІСТ

Поза рубриками

БАБИН ЯР. ДО ІСТОРІЇ ТРАГЕДІЇ ТА БОРОТЬБИ ЗА ПАМ'ЯТЬ ПРО НЕЇ <i>Роман Гардашук, Оля Гнатюк, Леонід Фінберг, Галина Хараз та Анастасія Чеботарьова</i>	3
БАБИН ЯР 80 РОКІВ ПОТОМУ Відповіді на експертну анкету від Леоніда Фінберга: <i>Адам Поморський, Юрій Щербак, Маріанна Кіяновська, Девід Саттер, Антон Дробович, Інна Лісова</i>	29

Проза

<i>Фрідріх Горенштейн</i> СТАРЕНЬКІ <i>Переклала з російської Катерини Сінченко</i>	56
<i>Сергій Тихий</i> ІЗКОР	76
ПОВНОТА ЧАСУ	94
МІСЯЦЬ ШОВКОВИЦІ	113
<i>Іцхокас Мєрас</i> СВІТЛО СЕРЕД РУЇН <i>Переклала з литовської Наталя Трохим</i>	123

Поезія

<i>Мойсей Фішбейн</i> ДОБІРКА ПОЕЗІЙ	183
<i>Ірина Гатовська</i> ТВЕРДО І ПРОСТО <i>Переклала з російської Юлія Шекет</i>	187

Наталія Бельченко
ПЕРЕКЛАДИ ПОЕЗІЙ СЕРГІЯ АВЕРИНЦЕВА
ТА ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ АВТОРКИ 209

Роман Гардашук
ВИБРАНІ ВІРШІ
З АНДАЛУСЬКОЇ ГЕБРЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ 235

Критика та публіцистика

Людмила Димерська-Цигельман
ТОМАС МАНН ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР
КАТАСТРОФИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
Переклала з російської Анастасія Чеботарьова 245

Світлана Сімакова
НАВКОЛО ПЕРЕКЛАДУ
Сава Голованівський і «Рим» Осипа Мандельштама 281

Емілі Бенедек
ДИТЯЧИЙ ПРОЕКТ
ФОНДУ ГАРОЛЬДА ГРІНСПУНА
«ПІЖМАНА БІБЛІОТЕКА»
Підготувала Анастасія Чеботарьова 305

Сторінки історії

Михайло Міцель
МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ
І ЄВРЕЙСЬКА ФІЛАНТРОПІЯ США 309

Мемуаристика

Катерина Рапай
БОЛЬШОЙ ГЕРМАН 326

Мистецтво

Самуїл Аккерман

«ШИББОЛЕТ» 357

Гілень (Григорій) Казовський

БОРИС АРОНСОН: «ОРГАНІЗУВАТИ ХАОС СУЧАСНОСТІ»

Київ – Москва – Берлін – Нью-Йорк

Переклала з російської Анна Уманська..... 358

In memoriam

Юхим Меламед

ДРУГА СПРОБА

До історії видань Тараса Шевченка їдишем

Переклала з російської Катерина Сінченко 393

Виктор Радуцький

СТРАНИЦЫ ОДНОЙ ЭВАКУАЦИИ 406

CONTENTS

BEYOND SECTIONS:

- Babyn Yar.** From the history of tragedy and fighting for memory
*Roman Hardashuk, Ola Hnatiuk, Leonid Finberg, Galina Kharaz,
Anastasia Chebotaryova* 3
- Babyn Yar. 80 years later. The questionnaire to the 80th
anniversary of the tragedy:** *Adam Pomorskyi,
Yurii Shcherbak, Marianna Kiianovska, David Satter,
Anton Drobovych, Inna Lisova* 29

PROSE:

- Fridrikh Gorenshtein**
THE OLDS
Translation from Russian by Kateryna Sinchenko 56
- Serhii Tykhyi.**
Prose: Izkor, The fullness of time, The month of mulberry 76
- Icchokas Meras.** The village in tatters.
Translation from Lithuanian by Natalia Trokhym 123

POETRY:

- Moisei Fishbein**
Selected poems 183
- Iryna Hatovska**
Surely and simply: selected poems.
Translation from Russian by Yuliia Sheket 187
- Natalia Belchenko**
Selected poems.
Translations of the Serhii Averyntsev`'s poems 209

Roman Hardashuk	
Selected poems from Andalusian Hebrew poetry	235

CRITICISM AND PUBLICISM:

Liudmyla Dymerska-Tsygelman.	
Thomas Mann on the civilizational dimension of the Holocaust.	
<i>Translation from Russian by Anastasia Chebotaryova</i>	245

Svitlana Simakova	
Around the translation. Sava Holovanivsky	
and Osyp Mandelstam`s «Rome»	281
The “PJ Library” project by Harold Grinspoon Foundation	
<i>Prepared by Anastasia Chebotaryova</i>	305

CHAPTERS OF HISTORY:

Mykhailo Mitsel	
Metropolitan Andrey Sheptytsky	
and the Jewish philanthropy in USA	309

MEMOIRS:

Kateryna Rapai	
The great German	326

ART:

Samuil Akkerman	
Shibboleth	357
Hillel Kazovsky	
Borys Aronson: to create the chaos of modernity.	
Kyiv – Moscow – Berlin – New-York	
<i>Translation from Russian by Anna Umanska</i>	358

IN MEMORIAM:

Yukhym Melamed.

The second attempt. From the history
of the Yiddish translations of Taras Shevchenko.

Translation from Russian by Kateryna Sinchenko 393

Vyktor Radutsky

The pages of one evacuation 406

Художньо-публіцистичний
альманах «Егупець»

Видавці: Леонід Фінберг, Костянтин Сігов

Літературне редагування: *Світлана Гончарова*

Коректура: *Тетяна Непищенко та Ріна Ісаєва*

Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

Підписано до видання 9.11.21. Формат 60×84/16.

Гарнітура Minion Pro, ум. друк. арк. 25,11

ТОВ «Часопис “Дух і Літера”»

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони: +38 (044) 425-60-20,

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»